

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Slav 4998.954 ($\frac{1908}{6}$)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

ЗМІСТ:

ІВ. ФРАНКО: Поезії . . .	417
ЛЕСЯ УКРАЇНКА: Розмова	420
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Культурно-національний рух на Україні в другій пол. XVI в. (далі) . . .	438
М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ: Князь Сарматії (поема) . . .	459
ОЛ. ГРУШЕВСЬКИЙ: Сучасне українське письменство в його типових представниках (далі) . . .	487
З весняних настроїв:	
ХР. АЛЧЕВСЬКА: Кінь шитим журитись марно .	499
Ю. БУДЯК: На весні оживає земля	499
ОСИП ЮРКЕВИЧ: Холера 1892 року в Київщині .	500
П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ: В степу нічю	516
МИК. ДУБІВСЬКИЙ: З днявника декадента	517
ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО: З сучасної літератури про етику	521
Староісландські новелі, перек. Івана Франка:	
I. Духи сторожі Ісландії .	533
II. Як король Олаф пробував своїх пасинків . . .	534
III. Погана нога	535
IV. Історія свальдової вірші .	536
МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми. Українство і всеслов'янство .	540
АНТОН СІНКЛЕР: Нетри, (далі) пер. М. Левицького .	548
МИХ. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрійської України .	575
ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО: За границею	584
Бібліографія	597
Книжки надіслані до редакції	604
Від редакції	605
Зміст XLII тому	606
Оголошення.	
Зміст своєї книжки Л.-Н. Вістника	

ЛІТЕРАТУРН НАУКОВИЙ ВІСТНИК

КИЇВ—ЛЬВІВ

Друкарня 1-ої Київської Друкарської спіл
Трьохсвятительська 5. Телеф. 106

КНИГАРНЯ

Літературно-Наукового Вістника

має на складі великий вибір українських книжок, видання львівської Видавничої Спідки, Наукового Товариства ім. Шевченка і російські книжки по українському питанню. Так само має комплекти „Літ.-Науж. Вістника“ на попередні роки.

Замовлення книгарня здійснює негайно.

Київ, Прорізна № 20.

ЗАПИСКИ

„Українського Наукового Товариства“ в Київі.

Виходять від 1908 р.

Редакційний комітет: *Мих. Грушевський, Гр. Павлуцький, Вол. Перетц.*

КНИГА ПЕРША.

ЗМІСТ: 1. Українське Наукове Товариство в Київі і його наукове видавництво — *Мих. Грушевський*. 2. Найближчі завдання історії української літератури — *В. Перетц*. 3. Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною — *Мих. Грушевський*. 4. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного — *В. Грінченко*. 5. Нові матеріали до біографії Костомарова — *Олександр Грушевський*. 6. Причини до української діалектології — *Є. Тимченко*. 7. Історія української граматичної термінології — *Іван Огієнко*. 8. Про сімудію в хірургії — *Д-р. М. Галін*. 9. Хроніка Українського Наукового Товариства в Київі.

Передплата на рік — 5 карб., а пересилкою, за кордон — 6 карб., для учнів і сільських учителів — 3 карб., для членів товариства — 2 карб. Ціна 1 кн. нарізано 1 карб. 50 коп. Передплата приймається в книгарні „Літературно-Наукового Вістника“, Київ Прорізна вулиця № 20.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал

присвячений передовсім українській історії, філології й етнографії, виходить під редакцією *М. Грушевського*, що два місяці книжками по 15 аркушів (XVII РІК ВИДАННЯ).

Розвідки з наук історичних і філологічних, матеріали й замітки, перегляд часописей українських й інших (до двіста часописей), критичні оцінки й реферати з наукової літератури, що дотикає українознавства.

Передплата в Росії 6 руб. на рік, поодинокі книжки по 1 р. 50 коп.

Передплату приймає контора Літературно-Наукового Вістника, Київ Прорізна 20. Тамже можна діставати поодинокі книжки.

СКЛАД ВИДАНЬ

проф. *М. Грушевського*

по історії України й українському питанню

в книгарні Літературно-Наукового Вістника Прорізна 20, № 3. Digitized by Google

ІВАН ФРАНКО.

Хоч забудеш ти за мене,
Я за тебе не забуду;
Незліченими гадками
Все тобі являть ся буду.

Сизий голуб промайне,
Ти згадаеш, моя мила:
„А він так любив мене!
Чом його я не любила?“

Божа пчілка над цвіток
Прилетить, і ти споманеш
Своє славо: „Цить там, цить,
Бо нічого не дістанеш!“

На стіні павук снує
Претонісіньюю сітку,
І згадаеш ти своє
Нудьгуванне в своїм світку.

Чи комарик забренить
На вікні твоїм весною:
Ти згадаеш: Так співав
Він сумуючи за мною.

Чи закаркає ворона,
То згадасть ся тобі:
Як то я колись з ним рвалась
Ік житьовій боротьбі!

Чи камінчик в воду кане,
Ти згадаеш лиш одно:
Як я в те багно погане
Провалилась аж на дно!

Не гони тих дум від себе, —
Все одно, не відженеш:
В супроводі їх сумная
Аж до гробу доплинеш.

І як блискавка блисне,
 То в її огні громовім
 Ти побачиш нехота
 Образ мій в вінці терновім.

Знов кличеш ти мене, моя богине
 В непроходимі ті нетри часів,
 Де правда родить ся і правда гине
 І де луна ігровище бісів.

У світ краси й гидоти, в море сине,
 В органи злуд, у тайники лісів,
 В вир пристрастий, в огонь, що в вік не стине,
 І в заколот небесних поясів.

Нехай і так! Підем моя ти люба!
 Скоштуємо ще раз утїх земних,
 І зирнемо в той клин, де всьому згуба.

Ще раз пройдем по сковищах тїсних,
 Де жах і жаль і мрії й дійсність груба,
 І втомимось і заснемо по них.

Честь творцеві тварі!

(Уривок).

Коли у прасвітовій темній хмарі
 Крутило ся усе в безумному безладді
 І всі живла немов шалені вихри
 Клубились, били ся в безцільній, дикій зваді
 І рвали ся в безмір і гривами трясли
 Огненними, лиш спустошінню раді,
 Тоді ще не було його.

Коли в тій бурі звіялись атомів міріади
 І покотили ся в безмірі ясні кулі
 І потяглись хвостами зір плеяди
 І молочні дороги в тих світів намулі,
 І усталила ся вага важенна

На етері тонкім, і рух безмежний
 Став правильний, до цілости належний
 І цілість стала ясна і блаженна, —
 Ще не було його.

Коли земля в горючій мряці кисла
 І укладали ся всі сили в повну звязь,
 І тьма предвічннн всю ту масу тисла
 І клеветів огонь і в парі грузь пеклась
 І колихало ся випуче море глини
 І піврідкі ще маси гір
 Немов гігантські хвилі то в безмір
 Здіймали ся, то бовтались в долини —
 Ще не було його.

Коли земля устоялась і море
 Заперло ся в могутні береги,
 Ще лиш Вулькан предвічний в неї боре
 Нутро й здвигає гори та стоги,
 І лявою руйнує все, що мляве
 Наслоїлось у водах, намулах,
 І потряса тверді землі підстави,
 І валить те, що сам у гору тяг —
 Ще не було його.

Коли відвічні мгли густі протали
 І соняшна вказала ся блакить,
 Понурі хмари сонцем рожевіти стали
 І море тихо й шум лягав спочить,
 І в намулах огрітих щось новее,
 Щось млявее, м'ягке, вохке, слизькее
 Ворушитись, зацьовуватись стало
 І все росло і більшало й зростало —
 Ще не було його.

Ліпик, Слявонія.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА.

РОЗМОВА.

„Велике, фатальне кохання — се самум, що заносить піском і великі, спокійні озера і тихі струмочки в оазах, заснічує гучні гірські потоки, хоч вони так одважно збігли з гори, несучи долині вісти про нагірну волю; він нагромажує несподівані гори — переспи наперейми владно-потужному морю, і воно з гнівом мусить відступити, змінивши границі держави своєї“...

Так читав у голос молодий поет, схиливши буйно-кучеряву голову над щільно записаним зшитком. Він сидів край ніг хворої „відставленої“ актриси, а вона лежала на софі, безвладна, апатична і слухала його читання, як слухають безнадійно хворі люде гомону морських неспокійних хвиль, лежачи на розпеченому сонцем березі.

Раптом вона засміялась, прикро, — чи то занадто щиро, чи то занадто фальшиво — здалось поетови.

— Вам смішно? — сказав він вражений, далі додав над міру покірно, винувато: — Правда, я либонь забув про географію, пишучи сеє...

Актриса усміхнулась спокійніше.

— Я ще менше тямлю в географії, ніж ви.

— А можна спитати, чого ви сміялись?

— Чому ж? Тільки се трудно сказати... Мені здало ся, що се наче початок мого некрольогу, чи що... А се якось чудно слухати за життя.

Поет почервонів і кинув рукопис на софу їй до ніг.

— Вашого некрольогу? Вашого? Яким способом? Чому? Коли се й некрольоґ, то вже ж не ваш. О, ні, не ваш, я се аж надто знаю...

В голосі молодого поета забреніло щось жорстке, недобре.

— Хлопче мій! — голос актрисин був, навпаки, ніжний і добрий, хоч трошки насмішкуватий, — не думайте ви завжди тільки про себе!

Поет не сказав нічого, тільки кинув докірливий погляд, повний і любови й урази, на її зівяле обличчя.

— Не докоряйте і не ображайтесь, бо се правда. Ви дбаєте про мене, а себе занедбуєте, ви глядите мене, приносите мені невідплатні жертви, — поет зробив поривчастий рух, але вона спинила його, хитнувши головою, — так, невідплатні жертви, але думаєте ви тільки про себе, про мене ви не думаєте нічого.

— Я більш, ніж думаю про вас! — вирвалось у нього.

— Се може бути... Се навіть так і єсть, але ж таки не думаєте про мене і не розумієте мене, а мені се сумно. Мене ніхто не розуміє, і се не тим, ніби я якась загадкова, незрозуміла натура. Ні, мене було б зовсім легко зрозуміти, треба було б тільки трошечки подумати і ще менше — пізнати, але се, видно, нікому не цікаво. Перше на мене дивились, були „в захваті“, казали, що я — „зоря“, що я „незрівняна“ і таке инше і таке инше, багато чого казали, ви знаєте, чимало й писали, але думати про мене — ніхто не думав, навіть ви.

Поет замислив ся.

— Може й правда, тихо промовив він згодом, — може й не думаю, себ то, не думав до сеї хвилини. Але ж... мені таке думання не придасть нічого, бо що ж, може ви й не така, як мені здаєть ся, то все одно, я б вас любив усякою, і гіршою, і кращою. Ви — мій фатум.

— Гм... „І гіршою, і кращою“... — задумливо повторила вона, — а може б кращою і не любили.

Він здивовано кинув на неї очима.

— Ну вже ж, — провадила вона, — такі, як ви, все шукають дїзгармонїї, порваних струн, розбитих арф, а тоді, коли я була кращою, в мені не було нічого розбитого, ніякі-сїнької дїзгармонїї, вам було б нудно від моєї тодішньої гармонїчності! Он, можете взяти альбом — там є багато моїх молодих портретів, можете їх роздивитись, я не бороню, я-ж не кокетую з вами, дивїть ся.

Він передивив ся один по одному всі її давніші портрети в „коронних“ ролях і в „бойових“ убраннях, довго передивляв ся і мовчки поклав альбом на місце, закривши його.

— Ну що ж? — нервово запитала вона.

— Либонь ваша правда, — відповів він і лагідно та ясно усміхнув ся, а їй стадо чомусь його шкода.

— От бачите, мій... я мало не сказала „мій друже“, але ж правда, се було б і нерозумно, і не оригінально і навіть жорстоко? Бувають становища, коли жінка не сміє вживати цього слова, — вона журливо і винувато глянула на його.

— Називайте мене, як хочете, як вам приємно.

Він схилив ся, взяв її тонку, бліду руку, ще марнішу, ніж її обличчя, і поцілував наче релігійно. Вона закрила очі, і рука її після того поцілунку лягла інертно, невинно, мов би жінка забула про свою руку. Минуло кілька хвилин в мовчанні.

— Ага... Про що я власне хотіла вам розказати? — озвалась актриса, немов по волі прокидаючи ся з пів-сна.

— Ви хотіли мені щось розказати?

— Так, здасть ся... От що... Як ви думаєте, чого я погасла?

— Ви? Погасли? — голос поета брентів занадто здивовано.

— Ну, слухайте, я так не люблю, — вона зморщилась, мов від фізичного болю, — вам не до лица нещирість. Ви ж добре знаєте, який був мій захід, коли саме він був, і що він був безповоротний.

— Я нічого не знаю про безповоротність, — сказав поет, ховаючи погляд.

— Бог з вами, не притискатиму вас до стіни. Та й не в тім річ. А як ви думаєте, через що те стало ся, що я пішла „в одставку“?

— Ну, річ відома, — ви занедужали... перевтома... се й не дивниця: так переживати свої ролі...

— Нічого ви не знаєте! — нетерпляче перебила вона, — нічогісінько! От власне, що я перестала їх переживати!

— Бо перетомили ся раніше.

— Мовчіть! Не те — різко й капризно обірвала вона і нетерпляче змінила кілька разів позу.

— Я вас розсердив?

— Ах ні, ні...

Вона повернула ся до стіни і почала рахувати пальцем краточки на перському кидимі, прибитому на стіні. Обличчя їй мінило ся, брови ворушили ся; часом вона от от

мала озватись, тай знов стискала уста. Далі вона круто обернулась до поета і глянула йому просто в вічі.

— Та вже все одю, я вам мушу все розказати, — сказала вона з якимсь одчаєм, — хоч я тямлю, що не слід мені вам сього розказувати, — вона зробила притиск на словах: „мені“ і „вам“.

Поет повторив той притиск:

— Ви мені можете все розказувати.

— Гаразд, — зважливо мовила вона, хоч і не зовсім твердим голосом, — так от: я раз була дуже закохана. — „Тільки раз?“ либонь думаете ви...

— Я нічого не думаю, — сказав поет на сей раз досить шорстко.

— Кажу: „була“, бо то звичай говорити в таких разгах замість: „єсть“...

— Так? — якось злякано протяг поет.

— Так. Ну що ж? Правда ж, тепер ви думаете: „на що вона власне мені се розказує? От бавить ся ситуацією, сказано — акторка!“ — вона засміяла ся своїм прикрим сміхом, а бліде від колишніх косметик і від хвороби обличчя вкрило ся слабким плямистим румянцем.

— Я б вас просив, коли ви можете, не сміятись так, — тихо і болязно вимовив поет і одійшов до вікна.

Вона вгамувала ся.

— Ну, не буду, не буду. Ходіть сюди, я ж не можу голосно говорити.

Він покірно сів на своєму звичайному місці, на низенькому фотельчику край її ніг.

— Те, що я вам розкажу, дуже неоригінальне не варт би й розказувати, та ще й поетови, вас таким не здивуєш.

Він нетерпляче низав плечима:

— Хіба ви мені „тему“ викладаєте? — образив ся він.

— Та вгамуйтеся, мусите ж ви зрозуміти, що не легко натрапити на натуральний тон, оповідаючи таке про себе.

— Простіть, я буду терпеливий.

— А в тім, нічого „такого“ нема в моєму оповіданні. Я тільки була закохана, і далі діло не пішло, як то кажуть. Дуже пісний роман, як на актрису. Ха-ха!.. Ах правда, я обіцяла не сміятись, — перебила вона сама свій сміх, бо завважила, що обличчя поетове мало дуже мучений вираз.

— Він, значить, не любив вас? — спитав поет, коли вона замовкла.

— Чого ж „значить?“ Ні, навпаки, трудно сказати, хто з нас кого більше любив.

— Тоді чого ж...

— Ну, от і не смій ся з вами! Невже ви думаєте, що досить любити ся, щоб уже й зєднати ся? Гай, гай! А ще поет! Хіба ж не знаєте:

Не всі тії сади цвітуть,
Що весною розвивають ся...

— Хто він був? — спитав поет, насупившись.

— Він був — і тепер єсть — літератор. Не такий, як ви, „обранець Божий“ — (поет пильно глянув на неї, але вона не звернула на те уваги) — ні, він звичайний, „рядовий“, пише театральні рецензії і провадить який небудь відділ в провінціальній газеті, тоді провадив: „з газет і журналів“, тепер, здаєть ся, перейшов на „місцеву хроніку“. Іскри Божої у нього в писанні нема, сього навіть мені не здавалось ніколи, але мені здавалось, ні, я в тому певна, що в ньому самому є іскра Божа, що вона світить ся в його очах, і що в голосі його є те, чого бракує його фразі. За се я прощала йому все, навіть ті непросто кепські вірші, що він раз написав на мій бенефіс. А його рецензії на мою гру, хоч були завжди хвалебні, але... хай Бог простить йому їх стіль — се навіть на акторський невибагливий смак було часом несмачне. Мені все здавалось, що його іскру треба б якось визволити від тої літератури, викресати з нього, і що я се могла б...

Вона замовкла.

— Чому ж ви сього не зробили?

Вона провела рукою по чолі.

— Чому?.. Бо він не хотів іти за мною, а я не хотіла йти до нього.

— Чому?

— Ах, який ви нудний з тим „чому?“ Я ж і без того хочу вам се розказати! Річ звичайна: він хотів, щоб я була його шлюбною жінкою, інакше кохати мене він не хотів, не хотів ділити мене з іншими — він престрашно заздрисний. Жити все в тому місті я не могла, а вдовольнитись стріваннями в ряди годи він не здолав би, вже лекше було йому

зовсім розлучитись, так він сам говорив. Але я не схотіла піти за нього.

Поет чогось немов повеселїв.

— Я розумію, вам шкода було своєї дорогої волі, ярмо шлюбних обов'язків не вабило вашу артистичну натуру. Либонь думка про якусь присягу, наче примус в любові, образала вас. Законний шлюб заносив вам міщанством.

Вона прижмурилась на його, потім усміхнула ся мляво.

— Ні, не в тім сила. Я просто побояла ся злиднів, звичайного матеріального вбожества.

— Ви?!

— Так, я.

— Але ж я рідко бачив людину менше жадібну на гроші, ніж ви.

— Акторських бурлацьких злиднів я б не бояла ся, бо я вже їх перебула і вийшла з них щасливо, але подружніх, родинних, призвоїтих злиднів — я їх тоді боялась, і тепер бояла ся б, так, не вважаючи ні на що!

— Якось я сього не розумію, — поводі протяг поет і обличчя його приняло відчужений, розчарований вираз, — мені здасть ся, що либонь ваше кохання не таке-то вже велике було, як вам здавалось.

— А чого ж я вмираю від нього тепер? — з гарячою, щирою розпучкою вирвалось у неї.

Вона підвелась на софі і заломила руки. Очі поширшали і почорніли, мов підмальовані. Поет лагідним рухом одхилив її на подушку і вона знов лягла, покірно, стишившись. Настало мовчання. Поет механічно перегортав листочки в своєму рукописі.

— Не думайте про мене надто зле і зрозумійте, коли можете, — знов заговорила вона, — коли я бояла ся тих злиднів, то се не тим, що мене лякав голод, холод, пошарпані убрання, подерті черевики.

— Ви боялись за своє кохання? що воно знидіє в життєвій боротьбі.

— Та... було трохи й сього. Хоча я не за своє, а за його кохання побоювалась. Жінки якось краще вміють задержувати поезію свого почуття серед життєвої прози, ніж чоловіки.

— Ви думаете?

— Мені так здаєть ся. А в тім, се неважно. Бо се одно не спинило б мене. Адже однаково його коханне могло-б зникнути як не від злиднів, то від довгої розлуки, а то й просто „так“.

— Ви не вірили в нього?

— Ні, не те, щоб... Ну, звісно, на себе впевняєш ся більше. От і мені здавалось, що моє коханне „сильне як смерть“...

— А про те? — спитав поет з надією в голосі.

Вона всміхнула ся смутно й іронічно:

— А про те — смерть сильніша таки, на жаль мушу се признати. Вона сильніша навіть і за те, що здавалось мені дужчим і від моєї любови, дужчим і дорожчим від неї, так, дорожчим.

— Що ж воно?

— Невже не догадуєтесь? Ох, ті поети мудріші на папері, як у житті! Звичайно, мій хист. То ж йому були страшні ті злидні!

Поет уже дивив ся на неї давнішим поглядом, не ховаючи очей.

— Але ж ви сами заробляли чимало, — все ж перечив він.

— Така перелітна птаха, якою я була і мусіла бути по умовах нашої сцени, могла заробляти тільки перельотами — запасів я не мала і ніколи не вміла їх збирати — а звивши гніздо постійне, я позбулась би й заробітків. Ще як би він був актором... а то не може ж хронікер малої преси у кождому малому місті пристроювати ся до иншої газети. Се не так легко.

— Се правда.

— На мої тодішні заробітки ми, правда, могли б прожити обое, навіть може і з родиною, коли б він покинув заробляти і жив, їздячи зо мною, на мій кошт. Але він про се й слухати не хотів.

— Се зрозуміло, — зважливо заявив поет.

Актриса спалахнула.

— А як же! Вам се зрозуміло! Що чоловік може через якісь міщанські забобони розбити серце собі і своїй коханій — вам се зрозуміло!

— Се не забобони, се елементарна порядність.

— Власне „елементарна!“ Все у вас, мушин, „елементарне!“ Ну, а якби я жила на його нужденні „пострічні“, зрікшись моєї професії для кохання, то се була б „елементарна непорядність?“

— Се зовсім инша річ. При сучасних обставинах...

Актриса замахала руками.

— Знаю, знаю, знаю! Чувала тисячу раз! Нудно. Елементарно. Годі. Се саме й він казав. Я ненавиділа його в такі хвилини.

Поет зважив не обстоювати сеї теми.

— Може він міг би мати якийсь заробіток при вашій трупі? — несміло докинув він.

— Який? Суфлером бути? Чи „гопакістом“ може? Він же навіть і в хор не зугарен, а статистів наша трупа не возить за собою. Він то може б і на таке пристав. Але се вже занадто. Сього вже наші, акторські забобони не дозволяють. „Законний муж“ премієрки „зорі“, „нашої знаменитої“ чи якої там ще — і „стовбичить на сцені“ статистом, на німих ролях, служить попихачем, „кутки підпирає“... Ні, ні, ви сього може не розумієте, але се не-мож-ли-во! Я вам кажу. Він був би „круглою бездарністю“ на сцені... Так само, як і ви! — додала вона раптом.

Поет почервонів.

— При чому тут я? Тай я ж ніколи не виступав на сцені — почім же ви знаєте, може...

— Ні, ні, „не може!“ Я в сих речах маю нехібний нюх. „Кругла бездарність“, кажу вам, — вона задирливо дивилась йому в вічі, — брр... я не знаю, сього може б і моє кохання не витримало!

В очах поетових блиснув лихий вогник.

— Однак же той... ваш знайомий, здається, не виявляв особливої „даровитости“ і в своїй літературі, се ж ви сами казали.

— А, то зовсім инша річ!

Поет знизав плечима зневажливо:

— Не розумію, чому! Яка ріжниця?

— Гаветяр може собі бути тричі бездарним, і все ж таки його називатимуть „чесним трудовником пресси“, а не „шантрапою“.

— Ба, коли все діло для вас у словах...

— А чому ж би ні? Сподіваюсь, не ви будете мене вчити нехтування словами...

— Ну, так єсть же і слово „писака!“

Вона густо-плямисто почервоніла і блиснула на нього очима:

— Ви що собі думаете!

— Пробачте...

— Хоч би який він був у літературі, моє найближче товариство того не вмiло б зміряти і дорівняти до мого становища. Нехай би навіть він був остатнім у редакції, або хоч і зовсім без професії, та за кулісами в нас він був би тільки моїм чоловіком, а не попихачем театральним.

— Надзвичайно миле становище: „муж цариці!“ — таки не втерпів поет.

— Нічим не гірше, ніж „жінка свого мужа“.

Вони обое переглянулись гостро, ворожо. Настало знов мовчання, довше від попередніх.

— Дайте мені папіроску, — озвалась нарешті актриса втомленим, байдужим голосом.

Поет уже злагіднів і почував ся немов до якоїсь вини супроти неї.

— Не могу, — заперечив він, — вам шкодить курити.

— Хіба не однаково, що мені шкодить, що ні?

— Кому ви се кажете? — з ніжним докором сказав поет і несподівано додав: — я вас вразив?

— Ні. Тільки мені відхотіло ся говорити.

Поет пильно подивив ся на її обличчя; її очі були спущені, але й так вона не видержала того пильного погляду тай одвернулась до стіни.

Він узяв її руку в обидві свої: — Не гнівайтесь. Я сам не знаю, звідки взялась була ся лиха іскорка між нами. Тепер її нема — правда ж?

— Правда...

Вона обернулась до нього і заговорила, мов не було ніякої перерви: — Так чи сяк, ми розійшлись. Себ то, я одійшла від нього. Я перейшла в иншу, гіршу труп, на лихіші умови, аби виїхати з того міста і податись на край світа. Егеж, я поїхала аж у Сибір, щоб не мати спокуси вернутись „одвідати“ мого несуженого друга...

— Несуженого? Либонь неприйнятого?

— Однаково. Се не була якась примха моя. Я ж вам кажу — я за свій хист боялась, бо справді він би не встояв проти дрібних родинних злиднів, йому був би мат. Се б то, я думала тоді, що тільки в тім разі був би мат, а воно вийшло: „чи верть-круть, чи круть-верть, а все в головах смерть!“ Ха-ха-ха!..

— Ой, Господи, з тим сміхом!

Поет хруснув пальцями.

Вона скрикнула: — Не робіть сього! я не зношу!

Поет склав руки, але завважив: — Бачите, я не смію робити того, що вам прикро, а ви...

— Звісно! бо ви здорові, а я хвора. Не перебивайте, я не можу так говорити... Отож, я поїхала на Сибір. Я думала, що давши таку тяжку жертву своєму божищу, я вже стану навіки великою жрицею його.

— І се була правда! — палко завважив поет.

— Ні. Неправда. Я се ліпше знаю. Не жрицею, рабинею почувала я себе з того часу. Мені здавалось, мов якісь кайдани оплутали мене, я забувала, що се ж я сама закувала себе і я кляла якусь невідому силу... А в тім, може й справді се якась невідома сила розкраяла мені серце і душу на двоє...

— Се вже така доля артистів і поетів, що вони кровю серця свого поливають собі шлях до безсмертя! — трохи патетично завважив поет.

Актриса скривилась.

— Ет, балаканина! А в тім, за поетів не буду сперечатись, вам се ліпше знати. Я не поетка. Що ж до артистів, то, перш усього, яке там наше акторське безсмерте? Скільки літер, записаних в історії хисту? Чиє серце забеть ся, читаючи ті літери, так років... за десять?

— Ну, се вже ви за мало одміряли.

— Однаково. Досить того, що таке „безсмерте“ можна зміряти... Ні, ні, ні, нам треба жити, а не надіятись на безсмерте, тоді тільки ми відчуваємо себе і великими, і безсмертними. Поки я жила, була безжурна, в згоді з собою і з своїм хистом, я була щаслива і справді була чогось варта на сцені. Поки я не зазнала власного великого нещастя, горя, що заповняє всю душу до останку, я могла „вживати ся“ широко в своїй ролі — ви ж знаєте, моє емплої було сильно-драма-

тичні' характери — бо в мене був невичерпаний фонд почуття, не витраченого на' своє власне життя. Я знала тільки те горе, що списано в драмах, і я вірила, що воно таким буває і в житті: Я жила тим писаним горем на сцені; а поза сценою я відпочивала від нього і набірала ся нової сили. Колись я була дуже веселою „славною товаришкою“, — ви не знаєте...

— Ні, я чув...

— Все одно. Не в тім сила... Та от... Коли я пізнала на собі, в живому житті, що то є горе і як роблять ся людські жертви, мені якось одразу збайдужіли мої ролі. Найменший фальш різав мене і я годинами мучилась, добіраючи „натурального“ тону до тих фальшивих банальностей, якими пересипано песи мого репертуару (а то ж були ще не найгірші песи!). Я перестала „грати нутром“, я почала студіювати ролі.

— Але ж се вища стадія драматичного хисту! — покликав поет і хотів розпочати довгий доказ сього твердження, але вона спинила його рукою.

— Може й так. Не в тім річ. Як би я перейшла до сеї стадії ще тоді, як я була щаслива, може б воно пішло на користь і мені й хистови, а так... се була тільки мука невпинна. Я все порівнювала писане горе до свого неписаного і се було мені міркою при студіюванні. Я згадувала, як справді плачуть від розлуки, що справді говорять на прощанні, як справді нетямлять ся від горя, і се роздирало мені серце, а ролі здавались карикатурами на мене саму і на мої страждання. Я нераз виходила на сцену з роспукою в душі і зо страхом: як я буду грати отсю брехню неспритворенну? Далєбі, часом аж циганський піт проймав! Але „студія“ виручала і довгий час ніхто нічого не помічав. Тільки, знаєте, се вже як раз було не лицедійство, а лицемірство... Після таких спектаклів я вертала ся до дому зовсім розбитою, втомленою, знеохоченою і вже не тямляла, навіщо і кому принесла я жертву. Хист видавав ся мені тоді якимсь бездушним, розмальованим линючими фарбами ідолам і я починала ненавидіти його і нічого не було мені страшнішого над тую ненависть, се була якась прірва і я летіла в неї стрімголов...

В поетових очах світились і спочутте і жаль до неї, але він примусив себе промовити спокійно: — Але ж не все

було таке фальшиве в тих ваших ролях. Я знаю ваш репертуар. Там трапляють ся що найменше місця, а то й цілі ролі немов живцем вихоплені з дійсности. Хіба вам сього не здавалось?

— Се було ще гірше, — мовила вона, не відповідаючи просто, — коли траплялись такі місця, то я вже зовсім не грала, ні „нутром“, ні „розумом“, я ридала і гинула з туги привселюдно, забуваючи нераз про публіку і про песу тай про слова своєї ролі. Далєбі, мене нераз варто було б „помелом зо сцени“ вигнати за таке „виконанне“, але публіка й критика прощали мені все — за істерику. Коли слїдом за мною вся жіноча половина публіки корчилась в істеричнім нападї, то се звало ся моїм „тріумфом“ і сибірські багаті дарували мені соболі та самоцвіти. А для мене той „тріумф“ не кінчав ся на сцені, я часто цілі ночі продовжала свою „гру“ ще й дома, аж поки втома смертельна, або забійчі дози наркотиків приголомшували мене. Ох, які то були ночі! які то були ночі!.. Як би не ті простори, я певне б колись побігла до нього босоніж і впала перед ним, благаючи взяти мене і сховати від такого „хисту“... Але другого дня я вже знов „студіювала“... І так минуло кілька років...

— Кілька років?! Ви могли кілька років терпіти сі тортури?

— О, я тоді багато могла, себ то, мені здавалось, що могла... Тому помагали ще й гордощі. Мені не хотїло ся признати ся перед собою, що я помилилась, що я подолана.

У поета знов зявив ся на обличчі жорстокий вираз, він почував се і намагав ся погамувати се, але не міг і заговорив навмисне — безвиразним голосом: — Я не зовсім розумію се. Ви корили мене, що я не думаю про вас, а про те я не міг би для якихсь там гордощів занедбати вас так, як ви занедбали... ну, хіба вам не спадало на думку, що не тільки ж ви сами приймали таку муку? Ні, ви таки безжалісні.

Вона глянула на нього скоса і в голосі її забренїла іронія: — А ви таки до неймовірности жалісливі! Деж, пак обстоювати інтереси свого — як би се сказати? — ну, все одно... Тільки, бачите, „в своє оправданне“ я можу сказати, що я нічого не знала, яку саме муку приймає, ще хто, крім мене, бо мені ніхто нічого про те не писав... Правда, я просила його не писати до мене...

В поета готове було зірватись ще якесь слово, але він здержав його і навіть зневажливо стиснув губи.

— Так, просила, але він не повинен би був слухати моєї просьби, як би... Либонь скажете: жіноча льогіка?

— Нічого я не скажу, — понуро відказав поет і знов почав перегортати свій рукопис.

Вона подумала, потім сказала, так просто, без іронії, без досади, щиро приятним тоном; — знаєте, залишім краще сю розмову. Очевидячки, вас розстроює моє оповідання.

— Ні, ні, — заперечив він, болізно зсунувши брови, — як що тільки можете, то скінчіть. Скажіть мені все, все, до кінця. Инакше мене се буде занадто мучити. І ви не вважайте на моє поведіння... я може нерівно і негарно говорив... але я... зрозумійте мене... якась роздвоєність, чи навіть більше... се ж дуже тяжко... і всякий би на моєму місці... ні, я не те кажу...

Вона зібралась на силі і з лехким стогоном болю підвелась, щоб досягти його руки своєю. Погладила його руку і знов лягла з таким же стогоном.

— Ні, се більше я винна... А в тім, ніхто не винен. Хто зна, чи тяжче таке слухати, чи розказувати... Але вже раз почато — не дослухати, чи не доказати буде ще тяжче. Тільки я вже коротше докажу і — без лірики... Добре?

— Як вам буде добре, — сказав поет і вже зовсім злагіднів.

— Тільки перше дайте мені лікарство і підложіть що небудь під голови, чогось немов низько стало. Так... спасибі. — Так бачите, я таки не витримала свого до кінця. Може-б я якось заспокоїла ся з часом, може б навіть і забула (в наші часи якось не випадає вірити в вічну любов!), як би не тії ролі з їх брехнею і правдою, а так рана раз-у-раз троюдилась... Ну, коротко, я таки нарешті вернулась в те місто. Але він уже був жонатий...

— Невже?! вирвалось у поета — він міг забути вас?

Вона сумно усміхнулась.

— Хто його знає, може він і не забував мене.

— То як же...

— Ет, не вдавайте наївного! Адже в чоловіків то звичай — попри великій, мовляли ви, фатальній любові мати з десяток, коли не більше, меншеньких, нефатальних.

— Я думаю, що і в жінок не раз так буває.

Вона байдужо одвела від нього очі: — як собі хочете...

— Ви бачили його жінку? — якось загадково спитав поет.

— Чому ж ні? я була у їх.

— Ви були у їх?..

— Вам дивно? Ну, дивно, чи не дивно, а я була у нього. В перший же вечір, я побачила його в театрі з жінкою. Я одразу пізнала, що то його жінка, вона сиділа поруч з ним і можна було одразу вгадати, що вона прийшла в театр по контрамарці, вона була завбого вбрана для передніх рядів партеру... і потім є щось таке особливе в поведінні подружжя між собою, — завжди видно. В перший же антракт я викликала його за куліси і попросила познайомити мене з його жінкою. Він не знайшов приключки відмовити. Се було прилюдно. Ніхто з моїх товаришів ні про що не догадував ся, бо не знав. І ми познайомились.

— Яка ж вона? — Поет не зумів сховати свою цікавість.

— Яка? Инакша, ніж я, зовсім инакша. Досить з вас?

— А хто ж вона така? — відповів поет питанням, трохи засоромлений.

— Вона була „конторською панною“ при тій газеті, де він працює, а тепер вона — жінка свого чоловіка, чи пак „мужня жона“. Ким же їй ще бути?

— Ну, могла б і тепер служити...

— У неї инша служба! — мовила актриса з коротким сміхом, подібним до кашлю, — як я прийшла до їх, вона саме купала найменшу дитину, а двоє плутались у неї під ногами, бились, верещали і доводили її до роспуки. Я хутко завважила, що прийшла дуже не в пору, саме час було класти дітей спати, а в сьому повинен був помагати й чоловік, бо пані й служниця-підліток купілем клопотали ся. Він намагав ся удавати передо мною, що все се його не бентежить, а навіть бавить, але — бідняка — з нього таки напевне був би кепський актьор! Я завважила, як він разів два витер хусткою лоба.

У їх було всього дві малесенькі кімнатки і старші діти спали в тій, де сиділа я. Мені випадало піти собі до дому, але я не пішла.

— Чому?

Вона знов засміялась.

— Як то „чому?“ Я ж прийшла в гості і мене проше-но „зостатись, посидіти“, ну, я й зосталась і посиділа, цілий вечір просиділа.

Її обличчя мало дуже неприємний вираз при тій мові. У поета знову заворушилось в грудях щось прикре супро-ти неї.

— Але ж вони запевне просили вас тільки з гречности, бо сами ж ви кажете, що ви прийшли не в пору.

— А що то мене обходить? Я хотіла і мала право добре роздивитись, як живе мій ех-наречений і його жінка. Тож то я сама так мала б жити, як би... Ну, я й роздивилась. Діти досить довго не хотіли спати, та й клопіт був, поки їх напоїли молоком, то що. Найменше було ще й хворе трохи і його довелось носити, поки заснуло. Потім дітей, як поспа-лись, загорожено ширмою, а ми засіли до стола, маючи пити чай. Але поки до чаю, то служниця кілька раз викликала пані в малу кухоньку, через яку і я переходила, бо то був єдиний хід в їхню господу. Потім пані викликала пана і вони щось довгенько шепотіли. Потім служниця скільки раз кудись бігала, знов викликала панів і знов були таємні наради. По-тім пані пішла на довший час в кухню (підозріваю, що ку-ховаркою, як і нянькою, була властиве воґа, а служниця, дівча літ 12-ти, була тільки попихачем), мене „бавив“ тим ча-сом пан, чи пак я його бавила.

— Про що ж ви говорили? — глухо спитав поет.

Вона насмішкувато глянула на нього.

— Про всякі веселі речі.

— Веселі?

— А ви що ж думали? Що ми без жінки заходились „відживляти давні спогади“, або що я „ридаючи, впала йому в обійми“, або що він „притяжений демонічною силою все покинув і, як вірний пес, пішов за мною?“ Ой, серденько, таке тільки в песах буває. Ні, того вечора я грала зовсім ин-шу роль. Я розповідала йому про веселі „катання на трой-ках“ з сибірськими багачами, про porte-bouquets з сторубльо-вок, даровані мені, про те, як я навчилась співати циганські романси і танцювати по столі. А як увійшла пані з мискою вареників і служниця нарешті принесла самовар, булки і тра-

діційну „чайну“ ковбасу, то я саме описувала „лукулловський бенкет“ в Іркутську в ніч мого бенефісу. Наливши нам чаю, пані взяла шитво — дитячу курточку — і знати було, що то справді нагальна робота. Я сказала комплімент її зручності, а вона відповіла, що все шие сама і собі і дітям. Мені здалось, що й на панови убранне було її роботи. Я пообіцяла принести їй викройку наймоднішого фасона такої, як була на мені, сукні *réfugé*... біднятко мусіло подякувати. Ха-ха! У неї були продерті локті, либонь ніколи було й залатати.

— Я ніколи не думав, що ви можете бути такою недоброю, — сказав тремтячим голосом поет.

— А я не думала, що ви такий сентиментальний! Зрештою, вам воно личить, ви — поет та ще й ліричний. А я що-ж? Я собі „акторка!“ Все таки я з таланом грала в той вечір, тільки се вже було в останнє...

Поет широко розкрив очі на неї і не сказав нічого.

— Потім у нас розмова перейшла на літературу (бачите, як я добре запам'ятила „програму вечора!“), виявилось, що вони нічого не читають, він через те, що забагато пише, а вона — „ну, куди вже їй читати!“ Ще таки він знав хоч нові пєси, бо „по довгу служби“ вчашав до театру, а вона й того не знала, бо ходила в ряди-годи, „як було кого з дїтьми лишати“, та й либонь, як була зайва контрамарка.

Однак ми говорили про нові пєси, а більше про мої ролі. Я запевняла, що людину ніщо не може так загодити, як артистична карєра.

Поет сумно подивив ся на неї.

— І се було щиро?

— Не сподівалась я, що вам треба пальцем показувати на кожну точку над і! „Щиро?“ „не щиро?“ Не люблю я сих питань! Почім я знаю? Може й те і друге разом!

— Я думав, що в той момент ви справді могли те сказати щиро. Ви ж так злякали ся колись перспективи злиднів, а тут же ви побачили їх навіч...

Вона перебила його нетерпляче: — Так що ж? Хіба се що зміняло? Ну, злидні, справді злидні, може ще й гірші, ніж я собі колись уявляла. Але ви може думаєте, що „искра божя“ зовсім згасла в його очах? що голос його зовсім одминив ся? Ой ні! Він тільки писати став ще гірше... І я добре тямила, що „викресати“ з нього ту іскру таки можна було-б,

тільки не при такому хатньому оточенні... а іншого в нього ніколи не буде та й не могло б бути. Його родина іншою не може бути, ви розумієте? Хоч би яка була його дружина, доля їй була б не инакша, розумієте? — вона підвелась, на сей раз без стогону, і стиснула тремтяче його руку.

Він знов обережно одхилив її на подушки і сказав (він сам не тямив для чого): — та люде часом знаходять щасте і коханне поза родиною і не з шлюбною жінкою.

Вона втомлено прижмурила очі.

— Про се неварто говорити, — мовила тихо, — се сюди не йде... він не такий...

— А як він відносив ся до своєї жінки?

— Здаєть ся, прихильно... та... якісь вони були немовчимсь винні одно проти одного. Так се все безглуздо...

Голова одхилилась набік, наче сама собою впала, так вяло, безсило.

— Ну дограла я ото роль...

— Яку роль? — злякано спитав поет, йому здалось, що вона тратить притомність.

— Яку? Ну, тії ж одвідини „несуженого друга“... А потім вернулась до дому і вже якось нічого не думала, не почувала, так мов би мене не стало на світі. То перше було щось не то каяття, не то гордощі, не то надія, а се вже нічого не стало...

Другого дня мені трапилось грати на сцені, ще й песа трапилась противна, якась мельодраматична. Ой які се були тортури! Бувши зовсім мертвою вдавати якусь пародію на живу людину. Тут уже й „студії“ не помогли, я вже ні фальшу, ні правди не чула, я погасла, я вмерла живцем. Се нарешті завважено. Я провалилась. Потім захорувала. Та се вже ви сами знаєте.

— І ви більше не бачили ся з ним?

— Ні. Навіщо? Все одно... Я виїхала потім... не навмисне, бо й то було однаково... товариство переїхало і я вкупі з ним...

Вона замовкла і немов заснула, західній промінь сонця впав їй на закриті очі, вона не завважила.

Поет сидів тихо і затримував дихання, щоб не зрушити тиші. Промінь затремтів на стіні дрібненькими плямами, потім погас... Актриса помалу відкрила очі...

— Як могли ви полюбити таку мертву, як я?
— Я полюбив вас давно, ще в Харькові.
— А, правда... Се я на Сибір їхала... я тоді була ще живою... Се не гаразд, що я держу вас при собі? — спитала вона якось поважно, наче діловито.

— Ви не держите мене, — сказав поет і похилився.

— Так... ви кажете — я ваш фатум. Я вірю. Се буває. Може. Принаймні, поки я ще на світі. Але я хутко вмру, ви будете вільні.

— Тоді й я умру!

Уста її ледве рушилися.

— Се так личить казати поетови...

— Ви думаєте, я...

— Ні, не думаю, нічого не думаю. Хіба от що: як би він умер, ще тоді, давно, я б досі була вільна і не погасла... А втім, не знаю... Годі про се... Почитайте мені що небудь.

— Що ж би?

— Своє, звісно.

Поет нерішучо переглядав свій рукопис і мовчав.

— Скінчіть те, що почали.

— Те?

— Авжеж. Мені так буде добре. Читайте. Почніть спочатку, а то я вас перебила.

Поет поправив своє буйне волосся і почав:

— „Велике, фатальне кохання се — самум“...

Поет розточив ся в порівнаннях, актриса лежала тихо і поволі намотувала пасмо свого темного, тьмяного волосся на тонкий, блідий палець, намотувала і знов розмотувала, довго-довго...

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.**КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ВІКУ ¹⁾.***Острозька академія.*

Першим 'огнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духового життя в душі нової просвітної програми виступає Острог, резиденція кн. Острозьких, в 1580-х роках. На жаль, наші відомости про острозьку школу, про тутешню видавничу діяльність, про кружок учених і літератів, згромаджених коло тутешньої друкарні й школи, — одним словом про всю ту суму просвітних і наукових засобів, які обіймаємо назвою „острозької академії“, — ще й досі незвичайно бідні. Неясною представляється навіть особиста роль, її мотиви й участь в різних сторонах острозького епізоду самого фундатора, кн. Острозького, бо з тих часів мало маємо ближших відомостей про нього, та й взагалі, поки не використана зістається його чимала особиста кореспонденція, ми все ще не можемо здати собі вповні докладної справи про мотиви й характер його діяльності, про його особисті й суспільно-національні прикмети, хоч як визначну роль відіграв він в очах сучасників, хоч як сильну увагу притягав до себе і пізніших поколінь, і новітніх істориків.

Молодший з двох синів Константина Івановича Острозького, славного гетьмана вел. кн. Литовського, найвизначнішого з сучасних православних магнатів, що уважався через те головним опікуном своєї народности й православної віри — князь Василь-Константин виступає на перший план уже в 1540 р., з смертю свого брата Іллі, що вмер в молодих літах, на тридцятім році життя, в 1539 р., не полишивши иньшого потомства окрім прославленої своєю трагічною долею доньки Гальшки. Князь Василь — пізніше званий звичайно Константином, на честь батька, тоді був ще молодим хлопцем; але і вирісши, він довго вів тихе й малозамітне жите,

¹⁾ Див. кн. II, III і IV.

невважаючи на незвичайно визначне становище, яке давало йому голосне ім'я батька, величезні багатства й особисті звязи. Розділені між ним і родиною його брата Ілїї, острозькі маєтності зібрали ся в руках кн. Василя-Константина в 1570-х роках, коли його племінниця Гальшка по своїх бурхливих пригодах, по смерті силоміць накиненого їй королем чоловіка, котрого вона до смерти не хотїла за мужа мати, дістала ся на двір свого дядька. Оженив ся кн. Василь-Константин теж з пребогатою дідичкою, репрезентанткою одного з перших польських домів, Софією Тарновскою, донькою каштеляна краківського, що по смерті свого одинака-брата оддичила всі маєтності батька. Старшу доньку свою Гальшку видав він за Яна Кишку, одного з найбільших магнатів в. кн. Литовського, протектора сочинїан, другу — Катерину за Криштофа Радивиля, першого литовського магната, провідника протестантів, і її сином був Януш Радивил, що потім теж грав першу ролю на Литві, як його батько. Старший син князя Януш, з огляду на повагу й фамілійні звязи свого батька, ледво дійшовши тридцяти літ, був іменованій волинським воеводою, а кілька літ пізнійше каштелянам краківським — першим світським сенатором держави! Його молодший брат Олександр дістав тоді воеводство волинське по старшій братї, не маючи повних двадцяти трох літ! Сам кн. Василь старостою володимирським і маршалком волинської землі стає на 24 році, потім дістав воеводство київське, і сей титул носив до смерти.

Не вважаючи на сю повагу, незмірне багатво, звязи й впливи, якоїсь хоч трохи визначнійшої політичної ролі кн. Василь не грав. Українським магнатам, взагалі православним, се таки було й не легко, але й інтересу до справ політичних, адміністрації, публичної діяльності взагалі кн. Василь видно не мав. В ролі київського воеводи, себто першої особи, найвищого урядника на Подніпровю зіставав ся він пасивним свідком того многозначного суспільно-політичного процесу, який переходив тут — формовання козачини. Він держав ся правила „моя хата з краю“ й старав ся підтримувати добрі відносини з козацькими ватажками, аби не чіпали його маєтностей; такоїж політики держали ся його агенти-заступники. Його воеводський замок київський за його воеводства став гнилою руїною, де козаки господарили як хотї-

ли, приходили, забирали гармати, й кн. Острозький обмежив ся тільки документальним констатованнем, що він не раз пригадував про потребу укріплення Києва й Білої Церкви (держави його сина Януша), але річ посполита того не вчинила, а він з сином „ані не може ані повинен“ їх будувати. Два перші магнати українські дивились на свої держави як на просте джерело доходів і не вважали за можливе з тих доходів дати щось на укріплення замків. Характеристичний приклад того браку всякого громадського почуття, який виробив ся в нашім магнатстві, наслідком умисного усування його від всякої активної політичної ролі, — того повного забиття інтересів публичних приватними. Але і в справах які дотикали безпосередно його самого, його приватного життя й інтересів Острозький не показував енергії, рішучости, ініціативи. Ще до різкого виступу можна часом було його пхнути, але витривати в завязтю й енергії він ніколи не міг. В голоснім епізоді, який розгравав ся в його родині — в трагічній долі його братаниці Гальшки не умів він знайти ся активно, енергічно, не оборонив її від насильств з боку матери-Польки й короля. Таким же показав себе сорок літ пізнійше старий уже князь в иньшій голоснім епізоді — в справі екзарха Никифора: різкий виступ против самого короля, і потім — князь махає на все рукою й уступає в ображенім маєстаті.

Недостачу енергії, ініціативи, активности показує кн. Василь взагалі і в сій сфері, де він ще найбільше проявив інтересу, зацікавлення, і де зробив своє ім'я історичним: в сфері культурно-релігійних інтересів. Його роля й діяльність в сій сфері оцінювала ся дуже неоднаково; тим часом як одні під небеса підносили й підносять його заслуги, його характер, вважаючи його за чоловіка просто ідеального, иньші бачуть в нім людину вповні пусту, безхарактерну, зовсім позбавлену всяких ідеальних змагань; одні зводять ріжні зміни в його поглядах і поведженню до мотивів особистої натури, амбіції, иньші в сім браку якоїсь одностайности добачають прикмети ширших поглядів, свободних від всякого сектярства й виключности. Не претендуючи на рішучу оцінку при теперішнім стані наших відомостей, ми і в сій сфері одначе мусимо сконстатувати брак визначної індивідуальности, енергії й витривалости, неохоту виступати різко, гостро, наражити ся людям. Князь радо зістав ся б ціле жите на другім пляні

сучасної релігійно-національної боротьби, в ролі високого посередника, до якого суду й гадки, поваги й опіки звертають ся заступники ріжних сторін, і який по монаршому знаходить для кожного ласкаве слово і милостивий дарунок. При певній дрібязковості і слабкості характеру, в нім безперечно було де що з теї маєстатичної величності, яка виховуєть ся в династіях почутєм своєї висшости і каже людині брати з гори, з становища об'єктивнішого, вищого партійну боротьбу, релігійне і всяке иньше сектярство. Тісні звязи, що лучили Острозького з иньшими сферами національними, релігійними, культурними — з аристократією польською і литовською, прилучали ся до сього вродженого індиферентизму і неохоти до всякого різкого зазначення своєї індивідуальности. Йому й не хотіло ся, й не наручно й органічно противно було замикати ся в якусь різко зазначену чи національну, чи релігійну формулу — виступати з різко вираженою фізіономією патріота-Українця, ортодокса православного. І так само як напр. в епохальнім національно-політичнім епізоді — акті 1569 р. він тільки зазначає свою опозицію, але без всякого опору потім здаєть ся на королівську волю, так і в питаннях національно-релігійних, які так сильно порушували иньших — напр. в справі календарній, в справі злуки грецької й римської церкви, в справі релігійної реформи він довго держить ся на нейтральній позиції. Без протесту приймає він присвячену йому книгу Скарги з накликом до католицтва і різкими атаками на православну віру, та посилає своїм знайомим, а коли ся книга викликає невдоволенне православних, поручає написати на неї відповідь одному з своїх двірських літератів нововірцю Мотивилу, вражаючи тим до дна душі правовірного Курбського. Пише до папи листи, де заявляє своє горяче бажання послужити ділу унії, а заразом нововірці антитрінітарії уважають його своїм чоловіком з огляду на толеранцію й прихильність, яку показував він їх людям, а православні, світські й духовні, уважали його головою й „світилом“ православія. Богословом-каноністом не був він ніколи. Курбський зве його чоловіком тільки „отчасти во правовѣрныхъ догматѣхъ искуснымъ“; Потій, зловивши його на необережнім вислові, що в православній церкві треба б поправити дещо „звѣща около сакраменту и инъшихъ вымысловъ людскихъ“, злорадно вказав йому на неправовірність

такого погляду, бо в тайнах східньої церкви ніякої зміни або поправи не може бути. Признаючи глибокий упадок православної церкви, Острозький готов був шукати для неї порятунку однаково чи у католиків, чи у протестантів. Втім був як індиферентизм для традиції, для національних елементів української церкви, так і легке трактування церковних питань взагалі; в релігії він цінив моральність, дисципліну, культурну сторону, але не привязував ніякої особливої ваги до сторони догматичної. І він міг писати на протестантський зїзд, що православні далеко ближші протестантам як католикам. З другого боку тісні звязи з польськими й литовськими католицькими кругами виключали всяку різкість в відносинах до католицтва, і єзуїтські оповідання про те, що Острозький буди́м мучив своїх синів за перехід на латинство, стоять в такій різкій суперечности до всього що знаємо про Острозького, що не варті ніякого довіря. Раз тільки старий князь дав унести себе роздражненню й гніву до виступів більше різких і рішучих — коли конспірація владиків пошла в дурні його з плянами унії й грозила завести всю українську суспільність, без її волі й відомости, без ради і порозуміння, мав „якихось безсловесних“, під руку папи. Але се був солом'яний огонь, який швидко згас, і по грізних обіцянках — вивести в поле 15—20 тисяч війська на оборону православної віри, кн. Василь скоро став радити православним терпеливість супроти всіх звернених против них атаків правительства і уніатської єрархії.

Я позволив собі спинити ся на характеристиці кн. Острозького не тільки як тодішнього голови українського народу, „начальника в православію“, та характеристичного репрезентанта українського магнанства, а також і тому, що ся характеристика потрібна нам для того, аби оцінити відповідно весь, так сказати, острозький епізод в історії духового життя XVI в. Особисті прикмети кн. Острозького дають нам об'ясненне недовговічності, ефемерности, сього епізоду, а разом кажуть шукати в його оточенню иньших людей, яким завдячав сей епізод світліші свої сторони.

Першою справою, що мусіла згромадити в Острогу культурні сили й дати початок освітній та літературній роботі, було виданне біблії. В звязку з тим стоїть заложенне друкарні. Установленне біблійного тексту потрібувало не тільки князя

ного матеріалу, а й книжних людей, яких кн. Острозький стягав з різних країв, а се скуплення культурних сил дало можливість розвинути ся не тільки літературній роботі та видавничій — завдяки друкарні, але й дало спромогу організувати, по довгій перерві, першу школу вищого типу на Україні.

Про школу знаємо тільки, що вона в 1587 р. вже існувала, правдоподібно — не задовго перед тим в 1570-х рр. вона й появила ся. Сучасники позивають її „триязычним лицеем“, „колегією“, „академією“. Се показує нам, що фундатори й провідники острозької школи хотіли зробити з неї школу вищого академічного типу. Се не вдавало ся, за браком наукових сил — в них все відчувала ся недостача, хоч при величезних засобах, якими розпоряджав Острозький, він безпечно міг би постягати найліпші наукові сили сучасної Європи. Але тут на перешкодї, видно, ставав страх перед введенням неправовірних елементів в школу, і ще більше мабуть — брак енергії й щедрости у старого князя.

Та коли не вдавало ся вивести Острозьку школу на верхи сучасної шкільної організації, і на сій точці її прихильникам приходило ся раз-у-раз відчувати брак культурних засобів, то все таки вона незмірно підняла ся над рівнем старої школи, що не сягала понад науку русько-словянського читання й письма. Наука словянської мови мусіла бути поставлена більше науково, глибше й основнійше, ніж в тих старих школах — се можуть посвідчити пізнійші граматичні праці вихованця острозької школи Мелетія Смотрицького, що зробили епоху в граматизації церковно-словянської мови. До словянської й тісно звязаної з нею книжної українсько-білоруської мови школа старала ся приложити стилістичні методи й правила, вироблені західноєвропейською схолястичною школою, — пам'ятками того лишили ся деякі літературні вироби острозької школи, як вірші Гер. Смотрицького в передмові до острозької біблії, хронологія Римші, Лямент дому кн. Острозьких. Пам'яткою словянської науки в острозькій школі мабуть треба вважати і першу „граматику словенська языка“ що була видрукована в 1586 р. в Вильні „з газоеилакіи славного града Острога з щедробливое его милости (кн. Острозького) ласки видана для поученія и вразумѣнія божественнаго писанія“. Крім словянської вчили

мови грецької й латинської — тому школа й зветь ся трезичним ліцеєм. Практична наука грецької мови, розуміеть ся, могла бути поставлена без трудностей — „не новина бувати Грекам в Острогу“, казали тоді. Але хотіло ся Греків правдиво-учених, досвідчених в тайнах богословської й філософічної науки, і за ними шукав Острозький і в Греції і в Італії, де тоді звичайно доходили вищих студий жадні знання Греки, за браком своїх вищих шкіл. Але сі заходи не приводили до особливих результатів, і тільки недовгими гістьми появляли ся в Острогу учені Греки, які могли поставити на відповідній висоті науку грецької мови й письменства, філософічних і теологічних дисциплін. Таким був Кирил Лукаріс, що в р. 1594—8 кількома наворотами пробував в Острозі й учив в тутешній школі, і протосінкел Никифор, що по берестейським соборі жив якийсь час в Острозі; перед тим в 1580-х рр., обертав ся в острозьким кружку ще оден Грек з західною (римською) освітою Мосхопул — ближше не звісний нам одначе ні що до своєї учености ні що до характеру своєї діяльности, і другий якийсь — Діонисий Палеолог, що їздив з порученнями до Риму. З грецької колонії в Римі не знайшло ся охочих їхати до Острога на зазив Острозького. Що дивнійше, за весь довгий час свого істновання острозька школа не постарала ся вишколити з своїх власних учеників спеціалістів в ріжних науках, спеціально в науці грецькій, і се тим дивнійше, що вже в 1580-х рр. при патріарху був якийсь „спудей Федор“ з України, „ученія ради еллинска язика, в немже всяка еілософія“, і патріарх просив для нього помочи від Українців „книгъ ради купованія внѣшнихъ и богословныхъ ученій“ (1584). Боюсь, що й тут кн. Острозький не показав себе надто гойним меценатом. За весь час істновання острозької школи можна вказати тільки на одного чоловіка, що виглядає на „ученого стипендіата“ острозької академії, се еромонах і архидіакон Кипріян, „сушій отъ града Острога, мужъ во еллинскомъ діалектѣ искусный, въ Снетіхъ (Венеції), Патавіи (Падуї) любомудрствовавшій, въ св. горѣ Аеонстѣй пожившій“, як його рекомендує передмова до пізнішого видання його перекладу толковань Ів. Златоуста. Він дійсно був добре обзнайомлений з грецькою мовою.

Та якіб не були хиби й недостачі острозької школи, вона мала важне значінне, тим що випустила все таки з

своїх мурів чимало людей з більшим науковим цenzом і своїм живим прикладом збила гадки, розширювані ворогами в роді Скарги, мов-би при православної вірі, при слов'яно-руській традиції неможлива ніяка організована школа, ніяка освіта, ніяка наука. В біографічних звістках різних людей того часу ми починаємо, замість давніших загальних звісток про науку у якогось учителя, стрічати вповні конкретні відомості про учення в школі острозькій. Приклад острозької школи дає реальну підставу до проєктів подібних шкіл і по інших місцях; так в 1588 р. владика володимирський, Теод. Лазовський зі своєю капітулою соборною, постановляючи „за на-помненем вел. к. Константина кн. Острозького“ різні способи до направи й поліпшення порядків в соборній церкві, між иньшим роблять спеціальну фундацію для школи, „аби ховано два бакаляры такихъ, жеби оденъ училь по грецку, а другий по словенску“. З сього пляну справді не вийшло особливих результатів, але небезіntересне се ширенне ідеї грецько-словенської школи по острозькому прикладу. Правдо-подібно, що й плян львівської школи, видвигнений в тих-же 1580-х рр., не обійшов ся без впливу тих же острозьких взір-ців, і автор Перестороги, очевидно, передає погляди сучас-ників, представляючи, що новий культурний рух, поліпшення церковних відносин і дорогої його серцю освіти у православ-них вів свій початок від острозьких початків — острозької школи й друкарні. Вони то, мовляв, заохотили й патріархів до ближшої участі в справах української церкви, до помочи їй церковними й культурними засобами, приготували те від-родженне православної церкви, яке, на погляд автора, затри-мала й ослабила тільки діавольська робота — унія, що внесла роздвоєнне серед православних і їх енергію обернула на внутрішню боротьбу.

Також ентузіастичні відзиви ми чуємо від пізніших українських письменників про літературно-науковий острозь-кий кружок і його літературну та видавничу діяльність. Зах. Копистенський, описуючи заслуги, положені кн. Острозьким, так каже про сю першу українську академію наук. „Найдо-вали ся на дворе его и мовцы оному Демосеєнови ровнии, философове и иные различни любомудрцы. Найдовали ся и докторове славнии, въ греческомъ, словенскомъ и латинскомъ языкахъ вицвѣчонии. Найдовали ся и математикове и астро-

логове превыборныи, межи которыми онъ. презацный ма-еематикъ, философъ и астрологъ Янъ Лятось, которий календаръ новий славне зганилъ и пером доводне перезъ друкъ доказаль, же есть омылный“. „Церкви и дворъ того княжати полныи православныхъ учителей евангелскихъ и апостолскихъ, полныи богослововъ истинныхъ, отъ богослововъ Діонисія, Аванасія и иныхъ многихъ и отъ соборовъ и отъ патріарховъ всходныхъ знаючихъ богословію и вѣру правую“.

На жаль, знов таки близших відомостей про склад сього кружка, про визначнійших членів його й їх діяльність знаємо дуже мало. Майже виключно можемо судити про нього по друкованих працях, а при тим і про публікації його не маємо повного понятя, бо багато острозьких друків досі звісно тільки в уривках, або й зовсім іще незвісно, не кажучи про праці, які друком оголошені не були.

Літературний й науковий острозький кружок мав очевидно мішаний характер. Його основу мусліо становити учене місцеве духовенство. Кн. Острозький, правдоподібно, мусів підбирати людей освічених та учених на ті церковні посади, які відкривали ся в його маєтностях від часу, як його стали інтересувати справи освітні й літературні, але поіменно не можемо вказати багато таких духовних. Знаємо з сього боку острозького священика Дамяна Наливайка, брата славнаго ватажка, перекладчика чи редактора кількох збірок перекладів, автора українських віршів, та згаданого вже еромонаха Кипріяна. Острозьким священиком уважають Василя, автора звісного трактата „О единой вѣрѣ“, але се зістаєть ся мало правдоподібним. Не був по всякий імовірности духовною особою й „Клирик острозький“, автор відповідей Потиеви. Світським чоловіком був Герасим Смотрицький, оден з головних репрезентантів острозької академії. Він був шляхтичом з Поділя й гродським писарем в Камінці, поки не перезвав його до себе Острозький. Світський елемент представляли такі люде як звісний нам Мотовило, якого Курбський уважав рішучим еретиком, і Христофор Філялет-Бронський, якого уніяти також називали явним еретиком і православні не вважали можливим боронити від сих закидів. Зрештою про опіку й прихильність, яку кн. Острозький показував унітаріям (социніанам), зістала ся світла память серед

них самих, як ми бачили. З другого боку не бракувало в його оточенні й католиків. Ріжні Греки, з ближших і дальших країв, ортодоксального і уніятського напрямку (як той Палеолог) і московські виходні доповняли різнородний склад острозького кружка.

В першій періоді, в 1570—1580 рр. на чолі острозької академії виступає Герасим Данилович Смотрицький і той Василь, автори першорядних, як на свій час, богословсько-полемічних трактатів. Смотрицький був оден з старших членів острозької академії. Першою роботою, з якої пізнаємо, його, було видання біблії; його імя носить тут простора передмова про вагу св. письма і вірші на герб. кн. Острозького; нема сумніву, що і в роботах над текстом біблії він мав визначну участь. Крім нього як учасників біблійної комісії знаємо поіменно ще самого Івана Федоровича, і позатим можемо назвати тільки одно імя — якогось „многгрьбшого Тимооєя Михайловича“, що спорядив показчик до Н. Завіту. Над сим кружком Смотрицький підносить ся як літерат в повнім значінню слова — перший український літерат сього періоду, „wielki swego czasu w ruskim narodzie maż“, як його з гордістю зве пізнійше син. На жаль, з його писань, якими він подавав „многу помощь и утѣху вѣрнимъ противъ еретиковъ и отступниковъ“, ми маємо властиво одну тільки: „Ключь царствія небесного“. В передмові Смотрицький називає себе тут „худим простаком“, який „за великим мушенем, а найбільше за росказанем“ береть ся полемізувати з католицькими богословами „як плохий а голий за збройного рицаря воевати“, і се окрім звичайної, літературними звичаями приписаної скромности, має те значінне, що Смотрицький не був чоловіком з систематичною науковою освітою, а талановитим самоуком. Свідомий сього він не любить пускати ся в небезпечні глибини догматики і схолястичної діалектики, а більше аргументує від „простого розуму“, від практичного життя, зручно воюючи іронією, заступаючи жартом і влучним слівцем схолястично-наукову артилерію тодішньої полеміки. Його трактат, в тім фрагментарнім виді, як ми його маємо (без кінця), складаєть ся з кількох статей, які на перший погляд звязані слабо, але перейняті одною ідеєю. Ідея ся — довірність пап в справах віри, яка привела їх до відірвання від старої, традиційної церкви, представлені християнством східнім. Виклад

зближений до сучасної живої мови, досить живий, пересипаний приповідками, іронічними слівцями й дотепами, часом римованими¹⁾, позбавлений тяжкого теологічного апарату; він мусів роботи сильне вражінне, і як публіцист Смотрицький мусить уважати ся одним з найліпших, хоч його аргументація переважно біжить по верхах, від дотепу до дотепу, не заглиблюючи ся в ті глибокі і влучні гадки, які він розсипає місцями. В полеміці против календаря він не запускаєть ся в питання історичні чи астрономічні, але вказує на ті невідгоди, які виходять на практиці через перемену календаря і через істнування подвійного числення, по двом календарям. Іронізує, що природа не слухає папської реформи: „тые новоперемѣнныя квѣтны и май вмѣсто зеленое барвы все бѣлоу намъ зверху притрясають“, лякаючи своїм мовчазним протестом серце вірних, і т. и.

Другий визначний репрезентант острозької академії сих часів — той Василь, звісний головно як автор „книжиці“ „О единой истинной православной вѣрѣ“, 1588. Се книга иншого складу, ніж трактат Смотрицького, й автор — письменник иншої марки. Він хоче дати не публіцистичне писання, обраховане на хвиливе вражінне, а богословський підручник, де б православний міг знайти по всім спірним тоді релігійним питанням не тільки потрібні пояснення, а й теологічний апарат, запас аргументів, цитат св. письма й св. отців. Виклад позбавлений всіх тих елементів іронії, жарту, якими закрашує свої писання Смотрицький, він поважний, сухий, не прозорий, перетяжений цитатами, мова словянська, зрідка закрашена елементами живої мови. Людям старих традицій він міг подобати ся: Вишенський теж пише під сильним впливом „Книжиці“ й дуже поручає її своїм читачам, але ширшої популярности вона не мала.

1) На вірець наводимо уривок: „Третийнадесять Григоръ папѣж, кгда обачилъ, же каленъдаръ предковъ его старый дороги правое далеко заблудилъ, солнце днювъ причинило, мѣсяць имена свои помешалъ, звѣзды бѣгъ свой потеряли — заравомъ, яко довгипный лѣкаръ и расторопный строитель, отръзалъ члонки здоровые, которые еще стояли нѣшто при тѣле церковномъ“, „мѣсяцы иначей покрестилъ, крестиянскую пасху з жидовскою далеко отменилъ и такъ посадилъ и своему предъсвятю, яко видим, досить учинилъ, только ся после того борво и самъ схоронилъ — што вѣдати, чи в пеклѣ чогу поправляти не казано, бо то речъ еще старшая ніжъ календаръ“.

• В другім періоді свого існування, в 1590-х і 1600 рр. Острозька академія пишається іменами Філялета-Бронського, Клирика острозького і Мел. Смотрицького. Бронський як чоловік або перейнятий в значній мірі впливами раціоналістичних доктрин, а може й отвертий член якоїсь протестанської конфесії, як його представляють уніяти, ближше до острозького кружка у всякім разі мабуть не належав. Клирик острозький, автор двох відповідей Потію, з 1598—9 рр., виразно зазначає свою приналежність до острозької школи, і Потій його трактує як молодого студента (жака) сеї школи. Отже інтересно зазначити близькість його відповідей до трактату Герасима Смотрицького, того традиційного ректора острозької школи: таж жива мова, живий тон, закрашений гумором і іронією; трапляють ся й чисто формальні подібності — місця дуже близькі і змістом і формою до місць „Ключа“. Клирик одначе далеко більше парадує ся своєю шкільною ученістю, читанням в св. письмі і в отцях церкви; стрічаємо цитати й на світських латинських письменників (з „Листів“ Петрарки); місце римованих дотепів заступають поетичні ліричні апострофи. З сього погляду багато подібного бачимо у Клирика з иншим вихованцем острозької школи, сином Герасима Максимом, в черництві Мелетием Смотрицьким. Подібності сі дали навіть привід до здогаду, що під псевдонімом Клирика таїв ся той сам Максим, але мабуть правдоподібнішим буде вважати подібності в писаннях Клирика і Мелетія Смотрицького за впливи спільної школи, спільних взірців.

З острозькою академією таким чином, так чи инакше, з Апокрізісом Бронського включно, лучить ся поважна частина того, що появило ся в сучасній публіцистично-богословській, полемічній літературі на Україні і Білоруси за чверть століття, від „Ключа“ Гер. Смотрицького до „Треноса“ його сина. В літературній продукції головна позиція, головна заслуга острозької академії. Поза тим має вона в своїх активах виданне першої повної біблії словянської й кількох менше важних видань св. письма й церковних книг св. отців (дещо зістало ся не видруковане й було видане пізнійше поза Острогом, дещо лишило ся, очевидно, невиданим). Взагалі хоч острозька друкарня в 1580—1590 рр. була найбільш діяльною, а часами й одинокою на Україні, вона не визначала ся ані

дуже інтенсивною, ані постійною продукцією, коли судити по тому матеріялу, який ми маємо. І тут такий магнат як кн. Острозький міг би, безперечно, дати більший і живійший імпульс ділу, а тим часом доходило навіть до того, що кн. Острозький просив львівських братчиків позичити йому з друкарні письма грецького або словенського для друку тої чи іншої книжки.

В 1603 р. вмер Олександр, одинокий з синів Коїст-Острозького, що зістав ся вірним православію — надія православної української суспільности. Мусів бути щирий „лямент“, яким оплакала його острозька академія, і гірким чутем віє від науки синам, вложної в уста покійного князя:

Памятайте, жесте с княжать руськихъ острозькихъ вышли,
ихъ вѣру, дѣльность и побожность мѣйте на мысли!
Вами хочу похвалити ся перед маестатомъ
божимъ, кгда з васъ жадець не будет апостатомъ...

Сі остороги зістали ся даремними; діти Олександра зістали ся під впливами матери, гарячої католички, приятельки ярославських єзуїтів; зрештою повмирали в молодім віку. В 1608 р. пішов до гробу і сам старий князь Василь-Константин. Острозькі маєтности й фундації перейшли в руки католиків. Острозька школа й друкарня потиху завмирами, а на їх місці кінець кінцем запишала ся колегія єзуїтська, фундована Анною-Альоїзою, внучкою старого князя.

Брацький рух.

Острозька академія, меценатство кн. Острозького в справах православної віри й української культури — се властиво й усе, що дало українське магнацтво українській народній справі в таку тяжку для неї хвилю. Як би високо не цінили ми значінне острозького епізоду, се все таки дуже мало і супроти тих матеріальних засобів, якими се магнацтво розпоряджало, і супроти вимог і потреби суспільности. А найгірше, що масова дезерція того магнацтва, переходи на латинство його репрезентантів, одного по другім, і винародовлення, яке було нерозривно звязане з тим переходом на латинство, не давали можности рахувати в будучности на якусь більшу поміч від того магнацтва. Дом Острозьких служив характеристичним прикладом тому. І немов передчуваючи сю безвиглядність вищої верстви і безнадійність покликів на її

адресу — які в таких сильних виразах підносили ся на початках нового культурного руху (напр. устами Тяпинського), — заадагедь починає організувати свої сили для культурної й національної боротьби середня верства, „третій стан“ — заможнійше та свідомійше міщанство по більших культурних і політичних центрах. Перед веде в сім на Україні Львів, на Білоруси Вильно. В Вильні, як ми бачили, завязки культурної роботи на національнім ґрунті серед місцевого білоруського міщанства прокидають ся вже в першій пол. XVI в. (кружок Скорини в 1520—30-х рр., потім кружок Заріцких і Мамоничів в 1570-х рр.). У Львові місцеві обставини обертають енергію міщанства в иньший бік. Крайні обмеження прав православних-Русинів, репресії звернені против православної релігії й повна дезорганізація місцевої церкви наслідком тих репресій були причиною, що з зростом матеріальних і культурних сил, національної свідомости і суспільної енергії, діяльність тутешнього українського міщанства звершаєть ся передо всім — починаючи від процесів за права української людности 1520-х рр. — на боротьбу за рівноправність національну і релігійну, на війну против ограничень православного міщанства, а заразом, спільно з православними елементами в иньших верствах, українське міщанство львівське бере діяльну участь в справі відновлення православного єпископства галицького й увільнення галицької єпархії з негідної й небезпечної залежности від латинського арцибіскупа. Як група найбільш сконсолідована і самою близькістю до владичої резиденції тісно звязана з нею, львівське міщанство стає центром і опорною базою всіх заходів в справі відновлення православного єпископства, а далі починають концентрувати ся в нїм взагалі культурно-релігійні й національні змагання галицької Руси. Зріст матеріальних сил львівського українського міщанства, помітний на протягу XVI в., ішов в парі зі зростом національної й горожанської свідомости, а не маючи тут, в Галичині, від кого иньшого виглядати помочи (бо магнатство українське зникло, а шляхетські елементи були дуже слабкі й позбавлені всякої організації), міщанство кладе головну вагу на організацію своїх власних сил. Але на всякі проби суспільної організації українського міщанства польсько-католицькі круги дивили ся дуже підозріливо й усякий симптом такої організації готові були трактувати

як учиток каригідний, як державну зраду супроти міської республіки. Тому міщанство львівське використовує для сеї організації давній інститут церковних брацтв, зреформованих на взір організації цехової.

Я не можу тут широко спиняти ся над історією самої брацької організації¹⁾. Слідячи за її останками і пізнішими пережитками, за аналогіями в життю інших словянських і несловянських народів, приходимо до виводу, що се явище старе, питоме, тільки реорганізоване й приноровлене до форм і обставин пізнішого життя XV—XVI віків. Се старі родово-територіальні союзи, що з росповсюдненням християнства групувались коло певної місцевої церкви, як своєї патрональної святощі, і участь в церковних церемоніях, а особливо церковні свята, та звязані з ними публичні пири-братчини („пир на весь мир“) були тим життєвим нервом, що оживляли сі старі організації, надавали їм інтерес і притягали до них людей. На церкву йшли доходи з вкупів, які давали сторонні гості, що хотіли взяти участь у братських пиру, і з традиційного меду, що варив ся на сі церковні свята й потім, що не випито було — продавав ся охочим. Се давало певну релігійно-моральну закраску сим інститутам і певний ідеальний зміст їх веселому п'яному пиранню.

В XV—XVI в. сі старі брацькі організації підпали впливам організації цехової, що починає ширити ся в землях українських і білоруських землях з міською організацією німецького права. В цехових організаціях було багато прикмет подібних до брацтв, починаючи від подібности імени. Цехи також називали ся брацтвами (*fraternitates*); спільна була церковна закраска цехових організацій, що звязували ся також з певними патрональними костелами чи церквами й різними церковними церемоніями, і такі прикмети цехового устрою, як брацькі пири цехові. А інтерес до такого приподоблення брацьких організацій до цехової був той, що цехи були складовими частинами тодішнього міського життя, й приймаючи форми цехової організації, брацтва знаходили певне місце в рамках тодішнього міського устрою, добували собі легалізовану позицію. І ми бачимо, що в XV—XVI віках брацтва приймають певні формальні подробиці цехових організацій, і потім

¹⁾ Ширше див. в VI т. Історії України-Руси с. 500 і далі.

брацька організація дає легальну, коректну в очах властей форму для організації православних елементів українських і білоруських, коли починає відчувати ся потреба в сій організації. З сих причин брацтва, як організаційна форма українського елемента, починає в середині і другій половині XVI в. ширити ся, у нас особливо в Галичині, навіть по містах менших. Вони звязували узлом солідарности українські елементи, не тільки міські, а й заміщеві, з різного стану людей. Розвивали серед них почуте громадської й національної дисципліни, піддавали їх діяльність під контроль брацької „опіки“, а навіть в формі суду над спорами й проступками в брацтві, в формі цензури над моральністю й християнським пожитком українських людей, заводили свою, хоч слабеньку, національну юрисдикцію. Широкі брацькі пири оживляли сю організацію, робили її привабнішою для світового чоловіка, тим часом як брацькі помянники, похорони, вічні молитви церковні, обовязок піклувати ся бідними й хорими членами своїми, опіка над церквою — все се давало богату поживу релігійним і моральним інтересам сучасної людности.

На чолі галицьких брацтв виступає львівське брацтво при міській церкві Успенія (одинокій церкві в місті). Коло нього концентруєть ся українська міщанська громада Львова, а вона здобуває в серед. XVI значінне репрезентації українських елементів Галичини, як завдяки значінню Львова як столиці, і культурним та матеріальним силам, якими розпоряжала ся львівська громада міщанська, так і тому, що бракувало тут якоїсь концентрованої, організованої иньшої групи, яка могла б репрезентувати галицьку Україну, бо церква була дезорганізована, а українська шляхта ослаблена і розбита. В такій ролі львівське українське міщанство виступає вже в 1530-х рр., коли православна Галичина заходить ся коло відновлення своєї єпархії, і потім серед боротьби, яку вели против сеї відновленої львівської катедри різні сили, ворожі українській стихії, львівське міщанство служило першою і головною опорою української опозиції. В 1570-х рр. ся львівська громада підіймає завзяту боротьбу против ограничень своїх в правах в порівнянню з католиками. Потім наступає боротьба про календар, і знов тут в перший огонь попадає львівська міщанська громада. Пізнійше вона звертає на себе увагу своїми просвітними заходами в дусі нової освітної програми, і ще пізнійше,

коли починають з'являти ся перші позначки уніятських заходів, підносить особливо завзяту боротьбу против них. Се все дає львівській міщанській громаді особливу повагу не тільки між своїми, на цілій Україні і Білоруси, але також і у чужих — як напр. показують повні поважання й симпатий відносини волоських господарів до львівського брацтва, яке само по собі все таки не було чимсь иньшим як зборищем простих, посполитих людей, і тільки визначною культурною і національною діяльністю зміло собі здобути таке поважання.

Нові ідеї: переконання в пекучій потребі організації національної школи, наукової й просвітньої роботи, розвою національної культури, як єдиного ратунку з культурного-національного занепаду, знаходять живий відзив в львівським міщанстві. В 1583 р. вони разом з своїм владикою Гедеоном Балабаном викупляють по смерти Федоровича його друкарню з заставу, то значить дають поки що свої поруки за довги і організують складку по всій Україні на сплату сих довгів. Разом з тим укладають вони пляни реорганізації своєї школи, по новому, вищому типу — „учити ся письма светого грецкого и словенского, да не будеть родъ ихъ христіанскій аки безсловесенъ ненаучения ради“. Школа і друкарня мали становити одну просвітну інституцію, огнище освітної й наукової роботи.

Беручи ся до таких високих плянів і відзиваючи ся для їх переведення до христіянських почувань своїх земляків, львівські братчики вважали потрібним реформувати перед усім саме своє брацтво. Пережитки старого брацького життя, ситі і п'яні брацькі пири, з участю сторонніх гостей, всяких охочих до брацького меду й пива людей, мало відповідали тим ідеальним цілям, на які хотіли звернути всю свою енергію братчики в тім загальнім піднесенню ідеального змісту життя. І братчики, забираючи ся до культурного подвигнення своєї суспільности, рішили зачати сю роботу культурного оновлення від самих себе. Вони рішають ся вичеркнути сі старі всенародні пири, де випите за таку величезну цифру як 10 червоних пиво¹⁾ ніяк не могло послужити до піднесення релігійного чи морального настрою. Брацькі сходини тепер

¹⁾ Сю суму посилає їм на брацький пир на пиво спеціально їх приятель воевода молдавський в 1565 р.

мають служити цілям релігійно-моральної науки, брацькі кошти — потребам церковним і помочи убогим. Брацтва мають служити органами моральної цензури для своїх членів і суспільности, піднесеня її духового і культурного рівеня.

На новий рік 1586 р. заїхав до Львова патріарх антіохійський Йоаким, і братчики звернули ся до нього за порадою й благословенством з своїми плянами. Патріарх був під сильним вражінням тих непорядків, упадку, деморалізації православної церкви України, яку бачив наоколо себе на кождім кроці, й по контрасту прийшов в незвичайний ентузіазм від високого настрою й благородних плянів львівських братчиків. З їх розмов повіяло на нього ароматом християнської церкви апостольських часів. Йому прийшла гадка, що оперта на таких чистих християнських принципах брацька громада може послужити знярядом церковної реформи, моральною цензурою для розпущеного духовенства, контрольним апаратом церкви, й ігноруючи ту многовікову еволюцію, яка лежала між його часами й апостольською церквою, він задумав приложити її принципи до сучасних відносин. В своїх розмовах з братчиками він не тільки похвалив їх пляни брацького устрою, але ще додав до них у своїй грамоті ряд дуже важних прав і поручень брацтву, які мали зробити повний переверот в дотеперішніх церковних відносинах.

Реформоване львівське брацтво має послужити центральним, начальним органом нової організації, релігійної на зверх, національної в основі своїй, яка має обняти цілу Україну. Брацтва давнійші касують ся, нових закладати нікому не позволяеть ся инакше як по тиму львівського брацтва, під його зверхністю й властю, як його філії. Такі брацтва мають ширити ся скрізь по провінціальних містах і селах, як місцеві органи брацької організації. Її ціль — моральне і духове поліпшення суспільности й церкви. Брацтво заводить не тільки моральну цензуру над своїми членами, відлучаючи їх від церкви за провини, але має право і обов'язок через своїх членів і через місцеві брацтва слідити за поведенням взагалі православної людности, православного духовенства і навіть православної ерархії, звертаючи увагу на всякі непорядки церковні, на всякі прояви неморального, нехристиянського життя духовенства, остереігаючи непоправних, звертаючи на їх увагу владики, а як би єпископ замість помагати брацтву

в його такій роботі став їй провирити ся — вважати його ворогом правди і противирити ся йому. Брацька організація, з львівським брацтвом на чолі, стає таким чином контрольным органом церкви й суспільности, трибуналом — на перший погляд — в справах релігії й моральности тільки, але в основі своїй трибуналом національним взагалі, певного рода національним українським правительством.

З боку патріарха наділенне такими величезними дискреційними правами сеї організації, своїм складом в кождім разі випадкової, не було розважним учинком. Такі права брацтв рішучо противили ся всьому канонічному устроєви православної церкви й могли мати своє обясненне тільки в дуже песимістичних поглядах патріархів на українську церкву й її єрархію. Ними пояснюєть ся, що й царгородський патріарх Єремія потвердив уставну грамоту, дану львівському брацтву Йоакимом, і став на тім же становищу — широких прав і привілегій брацтва супроти єрархії. Се мало нещасливі наслідки: владика українські були ображені такою самоволею патріархів, і се було одною з важніших мотивів переходу їх на унію. Особливо владика львівський Гедеон був роздражнений, що його — родовитого шляхтича і родовитого владика (він дістав львівське владичтво ще за життя свого батька, владика львівського, і мав замір по собі віддати його свому племеннику) дано під власть міщанської компанії, „хлопів простих — кушнірів, кожемяків, сідельників“. Він тому став першим ініціатором унії, і в православної суспільности знали, що його погнали до неї неможливі відносини до брацтва, поповані патріаршими привілегіями для братчиків (перед тим Балабан жив в згоді й союзі з брацтвом). З другого боку ся сварка з владиком наробила великих клопотів брацтву й підрізала його просвітні й культурні пляни дуже сильно.

Але поки ще сім'я роздору між брацтвом і єрархією встигло принести свої гіркі овочі, львівське брацтво, втішене таким довірем і захоотою патріархів, з подвоєною енергією переводило свої просвітні пляни і ту брацьку організацію, начеркнену в брацькім уставі. В тімже 1586 р. воно організує, чи реорганізує свою школу. Щоб не вийти в конфлікт з привілегованою міською католицькою школою, брацька школа організуєть ся з початку як школа грецько-словянська тільки, принаймні — на зверх, номінально. Але завдяки добрим учи-

тельським силам, які трапили ся брацтву, вона була поставлена відразу досить високо. Грецьку науку взяв Арсеній арх. елясонський, що тоді повернув ся до Львова і зівстав ся на два роки учителем брацької школи — чоловік освічений. Науку словянсько-руську вів оден з визначних тодішніх талантів Стефан Зизаній, що прославив ся потім як першорядний боєць против унії — богослов, полеміст, проповідник, агітатор. Як результат шкільної науки брацької школи явила ся грецько-словянська граматика „Адельфотес“, зложена студентами школи під проводом своїх учителів; розпочата друком 1588 вона вийшла 1591 р., зробивши реноме високій науці брацької школи. Грамота для львівського брацтва, випрошена в 1592 р. у короля двома стовпами України і Білоруси кн. Острозьким і воеводою новгородським Скуминим-Тишкевичом, дала можливість розширити програму брацької науки відповідно тогочасними потребами, доповнивши її групою наук латинських. В сій грамоті за брацтвом між іншими признавалось право мати „школу свободних наук“ (*scholae pro tractandis liberalibus artibus*), і на сій підставі брацтво вважало своїм правом завести також латинські предмети в своїй школі.

Школа стала головною окрасою львівського брацтва. Друкарня проявляла себе слабше, служила головно інтересам тоїж школи — в ній окрім згаданої граматики „Адельфотес“ вийшло ще кілька видань шкільних, що мали служити свідомством успіхів „спудеїв“ брацької школи. Причиною слабшої видавничої діяльності був брак матеріальних засобів: конфлікт з владикою відбив ся на брацтві з сього боку дуже шкодливо, а окрім того всі матеріальні сили львівської громади були відтягнені будовою нової церкви, намість старої, що погоріла й розвалилась. Тим поясняеть ся, що й літературна та видавничая робота не розвинулась у Львові так широко як би могла. Не бракувало між дідасками шкільними й братчиками людей з літературною освітою й образованием, з публіцистичним темпераментом. Згадаю Стефана Зизанія й брата його Лаврентія, Транквіліона Ставровецького, Юрка Рогатинця. Але їх літературні і публіцистичні праці або виходили по иньших освітніх центрах, куди вони потім переносили свою роботу з Львова, або зоставались недрукованими, і сі люде лишились нам звісні зі Львова тільки своєю словесною діяльністю — диспутами, проповідями, листами

і т. и. На Україні головним огнищем літературно-видавничої діяльності з сього часу зістав ся Острог, на Білоруси брацтво виленське. Се виленське брацтво, засноване за благословенням митрополита трохи скорше, реформувалось на взірець львівського зараз по його реорганізації і потім між сими двома головними брацтвами України й Білоруси задержують ся тісні звязки, обмін силами й засобами.

На Україні брацька організація в сїм періоді — при кінці XVI в. — ширить ся особливо в західній часті: в Галичині й на Побужу. Тут на взір реформованого львівського брацтва, і під його протекторатом і зверхністю завязують ся брацтва не тільки в більших центрах як Перемишль, Бересте, Більськ, але і в менших, а навіть по незначних місточках як Комарно, Голोगори. Звістки наші досить випадкові, і безперечно що тих брацтв закладало ся незмірно більше, дуже багато. Але й ті відомости які маємо, показують виразно, що в тодішнім розбудженню серед українського громадянства культурних інтересів, реформована брацька організація дуже живо використовувалась громадянством для організованої участі в житю церковнім, в руху релігійнім і культурнім, для їх конечної мети — забезпечення національних інтересів своєї народности. Провідники брацького руху хотіли в рамках сеї організації зібрати й організувати всі свободні сили українського (і білоруського) громадянства. Для того добивали ся монопольного характеру сеї організації — поруч неї не могли існувати організації, брацтва иньші, аби не робити їй конкуренції, не відтягати від неї сил. Таку ж мету мали ріжні загострення брацької ексекутиви, брацьких засудів і відлучень за певні провини, з становища морального, чи конфесійно-національного — не вільно було нікому здійснити відлучення з засуджених. Все се мало дати можливу інтезивність брацькій роботі коло морального і духового подвигнення своєї суспільности і коло організації й розвою її національних сил.

(Кінець буде).

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

Князь Сарматії.

Поема *).

I.

Горить ставник під образами,
 Блідий чернець в кутку стоїть
 І книги давньої листами
 В убогій келлі шелестить.
 Дарма молитвою святою
 Він хоче серце розігріть, —
 Воно холодне... І юрбою
 Встають з виразністю ясною
 Все давні образи. І в мить
 Він бачить знов перед собою
 І свій бунчук, і булаву,
 Відняті хитрою рукою,
 І хилить ниць свою главу.
 І перед ним мелькають знову
 І Субботов, і Чигирин,

*) Перечитуючи пам'ятки нашої старої історії, автор сих віршів не раз зупиняв ся думкою над долею нещасного чоловіка і безталанного гетьмана, безславного сина великого батька, — Юрія Хмельницького. Доля кільки разів приводила його до влади й сили і стільки-ж разів скидала все нижче й нижче, поки не спустила з петлею турецького аркана на шиї на дно Дністра.

Під вражінням від таких несподіваних зворотів долі безталанного гетьмана і написані ці вірші. В них автор, відкинувши геть усякі зайві жалі й запінені поради й догани давнім діячам історичним, подививсь на нещасного чоловіка оком чоловіка й брата. Мертві сорому не мають!

Може розповідаючи про останній час життя свого героя автор де в чім і розминув ся з фактичною історією, але се, по його думці, не має великої ваги, бо він не мав на меті досліджування історичних фактів. Його цікавив в історичному діячі чоловік, людина в широкому значінні сього слова. До того се був чоловік дрібняк, а на його плечі долею було навалено стільки ваги, що вона була-б під силу хіба тільки велетневи...

Нічого дивного, що він загинув. І навіть загинув безславно.

Але, не вважаючи на се, автор, з почуттем суму й жалю, кладе отсей пучочок імортелів на його безвістну могилу. На могилу, над якою, сумуючи, витає тінь великого Богдана.

М. Ч.

І батько-гетьман... Баче він
Знов раду давнюю військову :
Його покрили бунчуком,
Його обрали на гетьмана...
І ось тепер він марно вяне
Під сим чернечим клобуком!
Наслідник славного Богдана,
Він пропадає у ченцях!
„Та ні, ще може час настане,
І буде знов в моїх руках,
Аж доки в смертний час не кину,
Усе, що дав мені отець...
Я вирву з рук у їх Вкраїну!..“ —
Гукнув у келії чернець.
І гук луною обізвав ся,
І сам чернець його зливав ся,
І мов підстрелений, затих,
Злякавшись дум і слів своїх.
Вже двічі, двічі вибирала
Вкраїна гетьманом своїм
Його і двічі відбирала,
Мов насміхаючись над ним,
Бунчук гетьманський з булавою.
„Не буде... годі!..“ — і чернець
Поник безсило головою
На той чернечий свій стілець.
„Не буде... годі!.. І без того
На світі гірко. Манастирь,
Чернечі чотки та псалтирь —
Отсе моє“... Й на лик святого
Він очі звів. І знов шука,
На час приспавши червяка
В розбитім серці, він спокою
Коло чернечого налою.
На час приспав... Проснеть ся знов,
І в синові озветь ся кров
Старого славного гетьмана,
І пожене його шукать
Войни і слави, і... аркана,
Щоб світ навіки завязать.

II.

Притягнувшись нишком у Стамбулі,
Дріма убогий монастирь,
Забутий Турками пустирь.
Брат-воротарь дріма на стулі
Біля зачинених воріт,
Як не один десяток літ
Так саме він дрімав ночами,
Спотиху дзвонячи ключами.
Ніч тиха, місячна, ясна
Стамбул серпанком повиває,
І в прохолоді спочиває
Він з краю в край. Бо од вина
Турчин тіка, мов від отрути.
Ніде ніщо не прогремить.
Та наглий грюк у брами куті
Збудив ченця в єдину мить.
Там хтось в-ночі гримів шаблями,
Ломивсь у брами і гував.
Чернець, злякавшись, не пускав
У монастирь, але клинками
Старий зіржавілий замок
Вони зламали і ввірвались
Гуртом на двір. Чернець замовк,
Бо яничари не братались,
І за немилі їм слова,
Він знав, росплата — голова.
Вони шукали Гедеона —
Ченця зза моря. Падішах
Велів узять його. І жах
Зв'язав, немов яка запона,
Уста ченцям. І не вказав
Ніхто ченця того блідого.
Що у-ночі за ним прийшли.
Але вони й сами знайшли,
Кого шукали і, нікого
Опріч не тронувши, назад
Гуртом вернулись у Царьград.

III.

„Пропає наш брат!“ — ченці казали. —
 „Не зносить, бідний, голови.
 Бо яничари як попали,
 Од їх не вирветь ся живий,
 Хоч ведит тілом будь і духом.
 Ченця-ж їм знищити не річ,
 І може в морі вже сю ніч,
 Важким привитаний обухом,
 Шукати буде, бідний, дна.
 Бо хто він є, — ніхто не зна.
 Часи-ж тепера не безпечні...“ —
 Так думу думали сердечні
 В-ночі сполохані ченці.
 — „Он чуть, що там, у тім кінці,
 По той бік моря, в Україні
 Держить ся й досі ще война.
 І кров тече, і скрізь руїни,
 А з чого все, — ніхто не зна...“
 І ниць поникши клобучками,
 Стояла братія сумна.
 — „Так певно: люті времена
 Прийшли на мир. Черга за нами!
 Коли і в бідний монастирь
 Дорогу взнали яничари,
 То тут спокою вже не вір,
 Тут грім ударить і без хмари!...“

IV.

Дарма лякали ся ченці
 Їх яничари не чіпали;
 І Гедеона не вертали
 До їх назад. Не по руді
 Тепер була йому дорога
 І геть од їхнього порога.
 Ченцем він ліг учора спать,
 Гетьманом вранці щоб устать

І князем рідної країни *).
Він скинув рясу і клобук
І булаву знов і бунчук
Гетьмана-князя України
Із рук султана він приняв,
На шаблю чотки проміняв.
В криваве знов він кинувсь море
Шувати вдачі у війні.
Знов кинув жереби страшні —
Але на щастя, чи на горе?..

V.

В ту пору розлад лютував
Повсюди з силою страшною
І негасимою війною
Весь час Україну гвалтував.
В степах нещасної країни
І Лях, і Турок, і Москаль
До бою зводили дружини,
Поїли кровю ласу сталь.
І крикав ворон над полями,
На свіжих трупах сидючи,
І дим хвилястими стовпами
Звивавсь до неба пливучи.
Туди й поспільства йшли молитви,
Та лютий розлад не вгавав,
І трохи стихши, гомін битви
В руїнах знову оживав.
Нові гетьмани уставали
І враз зникали, і народ
В німі історії скрижалі
Писав важкий з годом год.
І Україна, як вдовиця,
Не знала, де їй прихилить ся,
Куди податись і за ким
Шляхом підданства йти важким.

*) Року 1677 султанським фірманом Юрія Хмельницького було визна-
чено гетьманом України і окрім того йому надано було титул князя сарма-
тійського

Загиб Тетеря і Ханенко,
 Зложив бунчук свій Дорошенко,
 І знов з'являли ся нові
 Гетьмани ласі до крови.
 Тепер з потугою грізною
 На Україну йшов війною
 Богдана син і вкуші з ним —
 Баша турецький Ібрагим.

VI.

І Юрій знов на Україні .
 І бачить скріз самі руїни,
 Политі кровю і шляхи
 По нивах, збитих копитами.
 І бачить він старі гріхи,
 Новими зміцнені гріхами...
 І дума: „Горе, горе нам !..
 Отчизно любая, кохана,
 Служила добре ти Ляхам,
 Тепер аж три у тебе пана,
 Три пана, матінко свята,
 Всесвітня наша сирота !
 Коли-б устала тінь Богдана,
 Що-б бідний батько мій сказав?...
 Умер він дуже, дуже рано,
 Вуздів з вуздами не звязав.
 Хіба мені за його стати,
 Мені, безсилому ченцю,
 Із пекла край свій рятувати,
 Вдихнути дух живий мерцю?!..
 О, ні! важка, важка не в силу
 Мені гетьманська булава!“
 І никне, хилить ся безсило
 У його в думах голова.
 Спинись, отям ся, небораче,
 Покинь клейноди, булаву,
 Бунчук турецький і нову
 Шукай дорогу, бо заплаче
 І так сплюндрований у-край

Довготерплячий рідний край,
 Заплаче гірко над тобою
 І проклене тебе!.. Але
 Ти й сам ідеш і за собою
 Турецьке військо не мале
 Ведеш до матери у гості,
 В високу хату на помості —
 Та вже без вікон і дверей.
 Веди, невдатний архирей *),
 Веди, вона вас дожидає
 І хлібом-сіллю привітає!..

VII.

Як все на світі йде-мина,
 Плили години, времена:
 Де кров текла, — трава зростала,
 Новою змита — посихала;
 Горіли села, города;
 Одна влягала ся біда,
 Нова під боком прокидалась,
 Пожаром іскра розгоралась...
 І безталанний чоловік
 Години пасинок лихої,
 В пилу, диму, шаленім бої
 Проводив свій недовгий вік.
 В походах вісім літ минуло,
 Як Юрій скинув свій клубок.
 Як вісім літ його погнули,
 І скільки в їх зазнав він мук!
 Нето на волі, то в неволі,
 Нето мов справді і гетьман,
 Нерадий був своїй він долі
 І руки пік йому фірман
 Невірних можливого владики.
 Минуло вісім літ... А стільки
 За час той лиха він зазнав

*) Був час, коли Юрій Хмельницький міг стати архиреем і, здається, був не від того.

І як душею підупав!
 Він нічому тепер не вірив,
 І пеклом був йому Немирів.
 Там у палаці він конав
 І, що чека його, не знав.
 А круг Немирова країна
 Немов велика домовина
 Була безмовна. І страшна
 Була безмовністю вона...

VIII.

Блаженна ніч. В тумані синім
 Поснули села й хуторі,
 І місяць, вдягши їх проміннем,
 Немов спинивсь, замер в-горі.
 Ніч ледви дише, мов п'яніє
 З принадних пахоців весни,
 І тихо цвітом вялим криє,
 Мов снігом, землю сад рясний.
 Спить соловей в щасливій парі.
 Ніхто його не наляка...
 А ніч у обшири безхмарі
 Усі зірки свої склика.
 І зорі вийшли і засяли...
 Стоять... глядять на тихий край.
 Сади і степ зачарували,
 Зачарували темний гай.
 О, тишино свята безгрішна,
 О, срібна ноче весняна!
 Як та царівна — горда, пишна,
 І не весела й не сумна —
 Ти йдеш велебно над землею
 І навівасш тихі сни,
 І вють ся зграями вони
 У слід за ризою твоею!

IX.

А хто-ж там ходе у-ночі,
 Одежу рве, гилля ламає

І сам з собою, ідучи,
 Мов бежевільний, розмовляє?
 Хто там, в гетьманському саду,
 Гетьманськву долю проклинає,
 На землю падає й ридає,
 Траву толоче молоду?
 Кого то так скрутила доля,
 Кого й яка ото неволя,
 Коли послули і сичі,
 Ламає, крутить у-ночі?
 То — князь Сарматії, султана
 Підніжок, раб; то — син Богдана.

X.

У всім Немирові не спить
 Один владика України.
 „Навколо скрізь — самі руїни!
 Народ зневірений мовчить...
 Полковники поодступали,
 Мовчать, у землю повтушляли
 Повірні очі.. А гуєни
 Сьогодні ворог мій найзліший, —
 Сьогодні-ж зрадить найвірніший,
 Усі одвернуть ся вони.
 О, тяжко жити з ворогами
 І важко кволими руками
 Держать гетьманськву булаву!
 Я так не довго проживу.
 За сорок три-чотири роки
 Я слова доброго не чув
 І чоловіком я не був.
 І що мені сей світ широкий?..
 Нема нічого в нїм мені.
 Хіба я чув прихильні річі?..
 Хіба мені хоч раз у вічі
 З коханням віченьки ясні,
 Хоч раз єдиний, подивились?
 Хіба за мене учепились
 Хоч тільки раз, коли я ждав,

Малі дівочі рученята?
 Мене цурали ся дівчата...
 О, чом в ченцях я не пропав!
 Який гетьман, вояка з мене?
 Але який я і чернець?
 Душею й тілом я — скопець!..“
 І він регочеть ся шалено.

XI.

І ходить він в саду густому.
 В його збентежених думках,
 Немов на склі води хисткому
 У рівнозмінливих свалках
 Чийсь образ мрієть ся. Лиш двічі
 Її він бачив... Та вона,
 Неначе демонська мана,
 І день і ніч стоїть. ясна.
 І зазира йому у вічі.
 І баче Юрій скріз її:
 Ясними мріями повита,
 Стоїть замислена Юдита,
 Стоїть, укривши під свої
 Звабливо спущені вії
 Блискучі очі огневії...
 „Проклятий я, проклятий я!
 Навіщо матінко моя,
 Мене на світ ти породила —
 Каліку, виродка?.. Чому
 Таким, як другі, стать не сила
 Мені нещасному?.. Кому
 Від того шкода?..“ Йі бе у груди,
 Шалено бе себе гетьман.
 А вже і досвітній туман
 З землі послулої усюди
 Почав здійматись. І упав
 У землю Юрій головою.
 Несамовитою рукою
 Він бив її, і гріб, і драв...
 І вже при світлі дня ясного

Найшли його, мов неживого
В припадку слуги, і взяли,
І у будинок однесли.

XII.

На всю уславивсь Україну
І у Стамбулі Жид Орун,
Бо не один продав табун
Він румаків палких Турчину,
Красунь немало перейшло
Із рух його в Стамбул, в гаремі
І у султанському едемі
Цвіло, марніло й одцвіло.
Баші Оруна поважали, —
Великі гроші має він...
Нераз у його куштувала
І старшина козача вин.
Чолом не бє Орун нікому
Ніже й гетьманови самому.
Бо він немало бачив їх
Володарів, владик таких.
І що йому універсали,
Що гетьмани оті писали?
Коли пуста у їх казна, —
Йому їх сила не страшна.
Тугий Орун і Жид упертий,
Туга в Оруна голова;
Живе, біди він не тріва,
Та й єсть біду чим підіперти.
Він твердо вірить у дукат:
Як злото єсть, не візьме кат.

XIII.

З дівчат найкращую — Юдиту
В жінки він синові узяв;
Немало бачив дука світу
І шлюб бучний на славу втяв.
Три рабини що найшановні

Звінчали в його молодих,
 Гостей усі кімнати повні
 Що найповажніших самих.
 Гуде музика, ллють ся вина
 Танцюють жваво молоді.
 В ярмулках прадіди сіді
 Сидять, глядять. Орун на сина
 І на невістку погляда:
 Чудово гарна молода!

XIV.

Горять огні і плями світу
 У вікна падають на двір,
 На дїтвору у купи збиту,
 Бабів, дівчат цікавий мир.
 А хто-ж там далі зупинив ся,
 Похмурий верхи на коні
 І, мов орел очима впив ся
 На білу постать у вікні?
 І він пізнав... — „О кара, кара!
 Дві смерти клятому!!..“ Й коня
 Рванувши з місця навмання,
 В-ночи полинув наче хмара.
 То — Юрій. Бачив він усе.
 Той Жид ступив йому на ногу
 Той парх посмів сміятись з його!*)
 Замість мита принесе
 Свою він голову погану!
 Він смів... кого-ж? — його кохану
 Юдиту взяти він посмів!..
 „Він насміхаєть ся з гетьмана,
 Личина дявольська погана,
 Мерзїший пес з турецьких псів!..
 О, мало смерти Жидовину!
 Він може дума, що баша

*) Щоб поповнити свою казну, яка завжди була пуста, бо витрачувалась на війни та походи, Юрій Хмельницький установив окремий податок: кожен, хто-б задумав одружитись, повинен був прохати у гетьмана на се дозвол і за дозвіл мусив заплатити установлене мито. Орун ні того, ні другого не зробив.

І сам султан його гадину,
Мов пса, завісить, поміша?
Дурне! Нехай...“ І Юрій скаче.
Скінчив си город, він не бачить.
Зневага люта в нїм кипить
І гнів у грудях клеветить.

XV.

Привіз у-досвіта до дому
Свого владика вірний кінь.
Як темна ніч, неначе тїнь,
Сидїв блідий гетьман на йому.
Кривава піна удила
І мокрі боки покривала
І ніч безмовна тільки знала,
Де їх доріженька була.
Запер ся Юрій у кімнаті,
Нїкому слова не свазав
І в чім ввійшов, у тїм упав
В своїй тюрмі, гетьманській хаті.
Упав, зітхнув і задрімав.
Смертельний сон його скував.

XVI.

Всю ніч Жиди бенкетували,
Всю ніч музики бучно грали,
І не гадали молоді,
Що скоро. будь їм у біді.
У-ранці гості пановиті
Порозїздили ся усі,
Надивувавши ся Юдиті,
Її привабливій красі.
Із дому кличуть геть Оруна
Невідкладні його діла:
Боїть ся Жид, щоб тонкорунна
Зпід рук отара не втекла.
Він з дому їде без опаски,
Бо запобіг в баші він ласки

І не насмілить ся ніхто
 Його займати, бо нето
 Сутужно міряться з башею, —
 Платитись прийдець ся душею.
 Тому лукавий Жид Орун,
 Як шука в морі, сміло ходить,
 Як лис хвостом, де треба, водить,
 З слабим — розбійник і дерун.
 Немирів киди він і сміло
 На грошовите лине діло,
 І не гадає, і не зна,
 Що хмара близить ся грізна.
 Так хитрий лис повинув нору
 Стару лисицю й лисенят
 І геть подавсь в вечірню пору
 Ловить безглуздох зайченят.
 А ворог тихо підібрав ся,
 У нору диму напустив
 Всіх лисенят переловив
 І тихо геть собі убрав ся.
 Орун нічого не гада,
 А вже насунулась біда.

XVII.

„Загину я, та й ти загинеш,
 І перше ти, а потім я.
 Побачим, як ти смерть зустрінеш,
 Побачим — візьме верх чия!..“
 Так Юрій гнівом день влекоче
 І дожидає тільки ночі,
 Коли уляжеть ся народ,
 Своім замірам дати ход.
 І ніч прийшла. Огні останні
 Помалу город погасив.
 В якомусь дивнім почуванні
 Ждав Юрій часу і тремтів.
 Йому і моторошно, й любо,
 І якось боязне було,
 Неначе сталі чисте скло

У серце ворога він руба
 Помалу, стиха устромляв,
 І ворог бив ся, тріпотав.
 Він знав, що вся його країна
 Давно за здирства прокляла
 І не дарма в дворі була
 У його варта неодмінна.
 Але якесь таємне зло
 В його душі весь час жило.
 Воно то спало, то вставало
 І хвору душу дратувало
 То слави маревом хистким,
 То кровю, помстою усім,
 Хто ворогує проти його.
 Тоді не жаль було нікого.

XVIII.

Заснула стомлена земля
 І тиша все опанувала
 В глухім Немирові. Не ждала
 Пригод Орунова сім'я.
 Огні погасли. В домі тихо.
 І двір увесь у владі сна.
 Ніяк не засне лиш одна
 Коханців пара... Й не на лихо:
 Ворота скригнули і чуть —
 У двір потиху люде йдуть.
 Зламали двері... пруть ся в сіни...
 Еге! тут щось не без причини!
 Недобрим пахне щось воно...
 І молодий стриба в вікно.
 За ним налякана Юдита,
 У чім була... Й стоїть зігріта
 В кімнаті постіль вже пуста:
 Далеко пара десь літа.
 А в домі крик — стара гвалтує:
 — „Вей мир, рятуйте!“ Та дарма, —
 Лежить вже звязана, німа...
 Ганчірка в роті... Тільки чує,

Що ворог в домі. І нема
 Кому її обрятувати.
 Лежить... Зістала ся сама.
 А козаки пішли гуляти,
 Шукать скарбів, трощити, бить
 І білий пух з перин трусить.

XIX.

Недовго порались послані
 Ідуть назад в гетьманський двір.
 А там їх жде, мов хижий звір,
 Що чує теплу кров зарані,
 Малий шалений чоловік
 В великому занадто сані.
 І двір Орунів, як сірник,
 Ураз занявсь: послані п'яні,
 Щоб краще йти було назад,
 Йому дали хазяйський лад.
 Огонь пада. Зібрались люде...
 Стоять... не гасять. Лихо буде:
 Гетьманська воля то така.
 Важка гнівна його рука.

XX.

— „Де сам треклятий, де Іуда?“ —
 Гетьман в дворі своїм кричить.
 — „Утік“ — „Нехай тіка, — нікуди
 Від мене він не забіжить!
 Нехай тіка! Знайду, піймаю,
 З дна моря витягну й здеру
 З Іуди шкуру всю стару!
 Де син з невісткою?“ — „Не знаєм.“
 — „Сюди Жидівку!“ І ведуть
 Стару на лютий суд гетьмана
 Її добром і ситі й п'яні
 Гетьманські слуги. Буде суд,
 Кривавий суд, без міри лютий.
 Його Жидівці не минути.

XXI.

Погас огонь. Орунів двір
Згорів увесь... Осторопівши
І боязно погомонівши,
Помалу розійшов ся мир.
А небо днем уже ясніло,
Згасали зорі, і одна,
Мов око ангела ясна,
Іще зірниця сяла сміло.
Із степу вітер навертавсь.
В огражі церкві дві тополі,
Ставні красуні тонкостволі,
Тремтіли листем. Прокидавсь
Кагал пірнатих гомонливий.
Димок підвів ся полохливий
З сторожки... Враз вклонив ся вниз
І потім тихо-тихо вгору
Піднявсь... розвіявсь... На карниз
Старого білого собору
Рядами всіли ся шпаки.
Заворушились козаки.
Зганяють в череду дівчата
Коров, телят. Збіра чабан
В свою отару овечата.
Ще в луках стелеть ся туман,
А вже із лона степового
В злотистім сяйві дня нового
Червоне сонце вирина.
Про тяжке зло воно узна.

XXII.

Всю ніч Жидівку мордували.
Питали: де старий і син?
Чому не платить мита він?
Куди усі поутїкали?
Де гроші, жидова казна?...
Сполосували канчуками.
Питають... Одповідь одна:

Де батько й син — вона не зна,
 І тільки блимає білками,
 Блага мучителів своїх...
 І учинивсь великий гріх.
 Не памятаючи нічого,
 В страшенній злобі, козакам
 Дає приказ гетьман, якого
 Не розумів, як слід, і сам:
 Зідрати шкуру із живої
 Велить Жидівки він старої.
 Взятися кати. Страшений крик
 Вжахнув чутливу пільму ночі.
 І занімів у всіх язик...
 І бачать кров гетьманські очі...
 І м'ясо корчить ся живе...
 Як лютий звір гетьман реве,
 Криваве тіло бе ногою,
 І чобіт смугою брудною
 Кладе на тілі тім печать...
 Кати постали геть, мовчать.

XXIII.

Мов хижий ворон, облїтає
 Немирів ранком чорна вість.
 Вона катам не на користь.
 Орун до дому повертає.
 На його з жахом всі глядять.
 І баче він, то щось тут сталось,
 І серце в грудях затріпалось...
 Але боїть ся роспитать.
 І він почув. І на дорозі
 Нерушно сидячи на возі,
 Замер на мить, мов уві сні.
 І скрикнув враз, як на війні
 Кричить боець в смертельнім бої.
 І був страшний Орунів крик.
 — „О, кара вам, пси люті, гої,
 І помста вам моя повік!..“
 Назад він воза повертас,

По конях бе, кричить, гукає,
 І коні злякані несуть
 Візок з нещасним чоловіком,
 І підганяє він їх криком,
 І пожера очима путь.

XXIV.

Куди й чого Орун подав ся?
 Чому так коней він жене
 І чим утишити завдав ся
 Своє нещастє він страшне?
 Що буде — й сам Орун не знає,
 Але вся кров у нїм кипить,
 І безустанно поганяє
 Він змоклих коней і летить...
 Він зна, що там, куда він лине,
 В руках у його буде власть,
 І лютий ворог той загине,
 За шкуру голову віддасть!
 І далі й далі він все мчить ся,
 І слідом курява за ним
 Встає, і вєть ся, й клубочить ся,
 Немов пожежі чорний дим.
 Зморились коні. Третє мило,
 Криваве, боки їх укрило, —
 Орун гука, Орун кричить
 І далі й далі все летить.
 У Камінець він поспішає...
 О, там розправу знайде він!
 І він покаже, хто здолає,
 Чи Жид, чи той Богдана син!

XXV.

А що-ж гетьман несамовитий?
 Чого в будинку мовчазнім
 Усі вікониці забиті,
 Що робить він отам у нїм?
 Чи він нове що замишляє,
 Чи помсту празнує у тьмі?

Чи сном він сили підкріплює
 Щоб знов знущатись над людьми?
 Народ далеко обминає
 Непривітний гетьманський двір,
 Мов там заліг скажений звір.
 Так ситий лев одпочиває,
 А інші звірі і звірьки,
 Жахаючись за власну шкуру,
 Щоб не влетіть у лапи здуру,
 Його обходять здалеги.

XXVI.

Не спить гетьман, бо сну немає.
 В одежі драній, як мертвяк,
 В кімнатах темних він блукає,
 Не заспокоїть ся ніяк.
 В кімнату йде він із кімнати,
 Блукає в п'ємті і нїде
 Собі він місця не знайде,
 Щоб час єдиний задрімати.
 Не вперше кров йому точить,
 Привик він голови стинати,
 Життя в півшага цїнувати,
 Але, мов заклята, стоїть
 Весь день в очах його Жидївеа
 Напів обідрана... й жива...
 І все в крові: уся долівка...
 І стїни... й навіть рукава
 Його гетьманського жупану...
 Куди-ж тікати? І як оману
 З очей прогнати сю страшну —
 На час, на хвилю хоч одну?
 Нема куди. Кров лізе в вічі,
 Малює лица чоловічі,
 Жіночі й дїтські... Всї вони
 Хвилюють, мінать ся без гуку
 І завдають гетьману муку —
 Такі спокійні і страшні!

XXVII.

І він заснув. Життя змагання
В душі знесиленій вляглись,
І снів хвилястї зітхання
Над ним заснулим повились.
І сон змахнув з душі гетьмана
Усе, що в-день бурхало в ній,
Немов загоїлись всі рани
І мов змінивсь у хвилі тій
Він сам і все кругом. І — чудо! —
З очей упала враз полуда,
І серце чисте, молоде
Забилось в грудях, як бувало
Колись у дїтствї ще стукало,
Коли на шлях, було, веде
З похода батька зустрічати
Його спокійно-горда мати.
І ясно бачить уві сні
Він матір горду і щасливу
І батька постать уродливу
На бойовім його конї.
Ідуть полки, гремлять гармати,
Риплять далеко десь вози...
Народ іде бойцїв стрічати,
Виносе хлїб-сіль, образи...
І їде він, коханець долї,
Старий Богдан... Летять шапки:
Кінець народньої неволї!
Кінець! Знов вільні козаки!..

XXVIII.

Зітхнув гетьман у сні важкому,
Гарячим сні... І баче він
Країну рідную знайому,
І любий Суботів, і млин,
І сад, де дїтськими ногами
Колись він бігав ще малим,
Де гравсь комашками й квітками,

Був сам метеликом прудким.
 І бачить Юрій, мов блукає
 В тому саду густому він.
 А сад замер, не коливає
 Ніде листочок ні один.
 І ходє він, мов сном повитий,
 В якомусь дивнім забутті,
 Одним чуттєм з тим садом злитий,
 І мов потопши в тім чутті.
 Іде і голос зачуває —
 Далекий, тихий, мов луна...
 Затих на мить... І знов співає...
 І дума він: співа вона.
 А хто — не знає. (Сон закони
 Свої до всього приклада).
 Здавалось, ніби через гони
 Яксь дівчина молода
 Співає тихо. Ї не дівчина,
 А другий хтось... І наче скло
 Дзвенить той спів. Одна хвилина —
 І знов затих, мов не було.
 І знов дзвенить, і кличе, й манить
 До себе сила чарівна,
 Немов без міри що кохане
 І обіщає й дасть вона...

XXIX.

— „О, хто співа, про що співає?“ —
 Крізь сон спитати хоче він,
 І не здола і слів немає.
 А любий голос, все один,
 Дзвенить в ушах, не затихає
 І манить душу в пекло й рай.
 І торса хтось його, штовхає...
 І чує голос: „уставай!..“

XXX.

І він прокинувся. Що за диво:
 Бряжчать шаблі, горять огні,
 І люде хмурі і грізні

Стоять круг його. Положливо
Глядить гетьман блідий на їх.
— „Вставай, часу дрімать немає!“
Схопив ся Юрій. До своїх
Шабель він руку простягає...
Порожня геть уся стіна!
Побачив Юрій, що не жарту,
Метнув ся разом до вікна.
— „Е, ні, куди! Летить не варто,
Бо пан-гетьман либонь не птах!
Тепер у наших він руках“.

XXXI.

Як знов у-ранці сонце встало,
То вже гетьмана не застало
Воно в Немирові: о, ні! —
До світа був він на коні.
Не по своїй тепер він волі
У спеку шлях зміряв у полі, —
Гетьманській волі був кінець:
Його везли у Камінець,
Султан поставив на гетьмана,
Султанське слово і в кайдани
Вкувало ставленця його.
Та й мусів ждати він того.
І як прокинув ся Немирів,
То зразу був і не повірив;
А потім взяв і щод, і як,
І порішив, що й треба так.

XXXII.

Не на бучну народню раду
Збивали довбиші громаду
У славнім місці Камінці:
Не в його власть була в руці.
Немов не чуючи образи,
Погнулись вільні козаки,
І від султанської руки
Писались лицарям накази...

Народ зібрав ся на майдан.
 Там три баші у-ряд сиділи
 І над гетьманом суд чинили.
 І слухав їх слова гетьман.
 Йому усе вони згадали:
 Кому він що й коли вчинив,
 Кого безвиного забив, —
 І дати відповідь казали.
 Німий, неначе в забутті,
 Стояв гетьман. І судів річи
 Анї в умі, ні в почуті
 Не одбивались. Суді двічі
 Питали: винен він, чи ні?
 А він мовчав, немов вві сні.
 — „Сюди Оруна!“ І виходить
 Із лави Жид старий Орун.
 Іде, очима тихо водить...
 Так вовк підходить під табун,
 Уже запевнений зарані,
 Що свіжини собі дістане.

XXXIII.

Жагуча помста в нім кипить.
 В гетьмана впив ся він очима...
 Говоре й сам увесь дріжить.
 Він каже правду. Тільки мимо
 Слова ті Юрія ушей
 Летять, і він, мов скамнілий,
 Не підведе з землі очей.
 — „Винись!“ — баша йому гукає.
 І Юрій очі в гору звів,
 І скрізь навколо козаків
 Похмурі лица помічає.
 Сумні й грізні стоять вони,
 Сини походів і війни,
 Орли і соколи Богдана...

XXXIV.

І розчинилась разом рана
 У серці в Юрія. І впав,

Мов сухостій, підтятий в гаю
Неждано духом він до краю.
І жаль, і сум його поняв
І стиснув серце безталанне.
Бо він уперше зрозумів,
Чий суд тепер його судив
І клав рішення нездоланне.
І що тут Турки і баші,
Коли в грізних очах лицарства
За всі провини і митарства
Уздрів він приговор душі!

XXXV.

І враз, немов незнана сила
Його зняла на дужі крила, —
Перед народом Юрій став
І не башам-судцям в угоду —
Своєму рідному народу
Усі гріхи він сповідав.
І він приніс йому повинну,
І все повідав, що робив,
Кого неправедно забив.
Де лив кров людську неповинну.
— „Я не гетьман, нещадок я!
Я покусав ті рідні груди,
Якими матінка моя
Мене скормила. Я Іуди
Став клятим братом, і мені
У пеклі лютому на дні
Уже давно Господня воля
Прибрала місце. Не неволя
Мене ганяла цілий вік:
Я сам кохав безглузді мрії!
І із ченців я в мир утік.
Судіть мене пани-громадо,
Чиніть праведний свій суд!“

XXXVI.

Загомонів, здригнувшись, люд,
Мов запуміла хмара градом.

Не в силі був народ простить
 Йому всі здирства і руйни,
 Зневагу рідної країни
 І не озвався, щоб захистить.
 Але й не ждав собі ощади
 Гетьман нещасний. Він мовчав.
 Баші, його признанню раді,
 Мовчали теж. Та ось почав
 Баша старший кінчати діло:
 — „Так винен ти, — призвав ся сам,
 Що ти весь вік прожив невміло.
 Служив і тим, служив і нам...
 Твої діла тебе карають.
 Слова ж султанські так гласять:
 Гетьмана знов хай вибірають,
 Тебе ж на горло покарають!“
 І лиш сказав наказ султана,
 Петля татарського аркана
 Ураз, загнувши мов бджола,
 Гетьманську шию обвила.

XXXVII.

Зрухнувсь народ. Пропіс ся глухо
 Непевний гомін і затих.
 Зубожів він лицарським духом,
 Завзятем лицарів старих.
 І ось ведуть його, гетьмана,
 Як пса ведуть... І кров Богдана,
 Звитязця рідної землі,
 Загинуть мусить у петлі,
 Мов кров то пса... Мовчать чубаті,
 Похмурі люде, мов закляті.
 Але знайшовсь один козак,
 Тепер дідусь, колись юнак, —
 Душа відважна не стерпіла,
 Рвонув ся він до Турків сміло,
 Козачу шаблю оголив
 І шлях катам загородив.
 Але не встиг сказати він слова, —

Турецька шабля вже готова.
Лиснула раз... і ще... й знова
На землю впала голова.
Здрігнувсь народ. Схопились руки
Самі собою за шаблі
І опустили ся... Онуки
Вже від лицарської науки
Відбились. Юрія вели
На міст, щоб там його скарати,
І в тім ніхто не чув утрати.

XXXVIII.

Що ж думав Юрій? Він глядів,
Він бачив все. Та мимо його
Тепер вже знов, мов сна тяжкого
Неслись видіння, й не хотів
Того він сна переривати.
Він йшов. На міст його вели,
Щоб там життє у його взяти,
Немов вони його й дали...
Прийшли. Там стовпища народу
Зібрались ждять його приводу.
На самий міст його звели.
І глянув він на світ в останнє.
І жаль останнього прощання
Наповнив серце. Підійшли.
До горла сльози, і від болю
Нещасний Юрій застогнав:
Він весь би світ віддав за волю,
За час життя усе б віддав!
Шморгнула враз петля... Звалили
На міст лицем... Останні сили
Забились в нім, але дарма:
Ще мить — і все покрила тьма...

XXXIX.

Так згинув славного Богдана
Убогий син і ученик,
Так в сані князя і гетьмана

Погиб нещасний чоловік.
 На кволий дух обставин сила
 Вагу надмірну навалила
 І він упав. І не один
 Тоді отак загинув він...

XL.

Сказав баша, і труп у воду
 Спустили з каменем важким.
 Не потужив ніхто над ним.
 Нікого там з Богдана роду
 У час сконання не було.
 І труп з водою занесло.
 І без почесної могили
 Останки крові опочили,
 Останки роду на землі
 Старого батька України.
 Така вже доля. Не дали
 Ляхи й самому домовини:
 Хто біг перед його лицем
 І тацював криваві танки,
 Той познущавсь хоч над мерцем
 І потоптав земні останки
 Уже нікому не страшні
 Здавалось так... Та, мабуть ні*).

*) Року 1664 польський воевода Чарнецький спалив Субботів і велів викинути з труни останки Богдана — через сім років після його смерта.

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ.

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО В ЙОГО ТИПОВИХ ПРЕДСТАВНИКАХ ¹⁾.

Антін Крушельницький.

Клясична теорія літературних тем виробила певні вимоги, які надовго пізнійше лишилися непохитними, обов'язковими. Дієвими особами були царі і герої, поважне розроблення людської психології мало на увазі лише могутні поривання і трагічні конфлікти. Тим самим межі поважного розроблення людського життя були занадто звужені і для драми лишалося лише певне число, досить невелике, мітологічних чи історичних тем. Практика літературної діяльності дала перевагу таким темам, пізнійша теорія літератури в своїх узагальненнях підхопила се та зробила з сього загально-обов'язкові приписи.

Тягар сліпого наслідування клясичних взірців довго пригнічував молоду літературу нових народів, аж поки в новіші часи зовсім скинуто сей тягар. В дієві особи перестали брати лише з поважного осередка богів, царів і героїв, звернулись тепер і до інших менш впливових груп і зацікавилися більш звичайними почуттями, лишаючи на боці могутні поривання і нелюдські страждання поодиноких виключних натур.

Але позбавлені давнього загального признання і впливу, сі клясичні погляди лишили по собі де-які сліди, більш або менш помітні. В менш освічених групах і закутках суспільного життя, у старших поколіннях ще лишалося хоч вже неясним поглядом і несвідомим осудом давнє літературне переконання, що література в своїм шуканні тем і персонажів не може знизитися до певних груп і верств. Згоджуючись на певне поширення меж літературного світогляду, старше покоління все-ж таки ворожо ставилося до дальшої подібної-ж проби ввести в літературу нових людей і нові теми.

Низчі верстви і буденне звичайне життя — сього треба було уникати в літературних темах, на гадку старших поколінь.

¹⁾ Див. кн. III, IV і V.

Літературна діяльність шестидесятих і семидесятих років не раз зустрічалась з такими стародавними пережитками, але виборола признание більш новим темам, більш свіжим поглядам. Все-ж таки лишило ся де-що з отсих пережитків літературної старовини і на далі, і з сим довело ся зустріти ся і молодшому поколінню, представникам галицької літератури кінця XIX в.

Те, чого радили уникати автори і критики старих часів, як раз тепер і підкреслено молодшими письменниками. Ся молодіж не раз чула коло себе з боку старших докори суворому, безнадійному реалізму, і ставши до літературної праці ся молодіж не вагаючись вибрала реалізм, як основну прикмету, хоч иноді і не дуже зручно користалась отсим небезпечним знаряддем. Молодіж не раз чула коло себе з боку старших закиди сьогочасному напрямку літератури і ставши до праці поставила своїм девізом — щоденне звичайне життя. Як раз се непомітне життя, уникаючи всього, що має святочний вигляд, — виключних людей і незвичайних подій, міцних характерів і великих вчинків. Нема в сьогочаснім життю ні святих, ні злодіїв, є тільки звичайні буденні непомітні люде, яких тисне матеріяльна нужда і примушує зза копійчини відрекати ся від лїпших бажань і замірів. Непомітне буденне життя, де вже в молодих літах доводить ся за для шматка хліба кривити душою, де потім поволі щезають добрі почуття і поривання, людина падає морально, і втрачуєть ся непохитна — здавало ся — вірність переконанням і ясна чутливість до нечесного і злого... Се все — буденне життя, в якому так богато значіння має „буденний хліб“...

До сього цілком зрозумілого бажання поширити межі літературного світогляду внесеннем нових тем, прилучив ся ще і відгомін великого загально-європейского руху, який вплинув своїми ідеями і на молодіж остатнього десятиліття XIX в. — згадати хоч „Ukraina ingredienta“, сю цікаву амальгаму соціяльних і націоналістичних поглядів і поривань. У попередників, письменників реалістичної школи, як наприклад у Франка або Ковалева, ми не раз знайдемо сумні, вражаючі малюнки людського бідуня, на селі або в Бориславських умовах праці. Але реалізм сих малюнків полягає в основі своїй на давніх оцінках суспільних явищ, се давні категорії суспільного життя — богаті і бідні, пануючі і покривджені. Молодші письменники зробили пробу розглянути і оцінити сі-ж самі факти і явища з становища поглядів соціяльно-економічної доктрини, і в таким новім обробленню відомих фактів і відносин внесли де-що свого, нового.

Взяти наприклад з цієї молодшої групи А. Крушельницького. Видаючи збірничок ранніх своїх оповідань він дає сьому збірничку характерний заголовок „Пролетарі“, і се не тільки модне слово для оздоблення обкладинки: автор не раз намічає в оповіданнях провідну ідею свого оброблення фактів людського життя і ся провідна ідея надає подекуди характеристичне і вузьке освітленне фактам і подіям.

В сїм збірничку між іншими оповіданнями є кілька цілком присвячених аналізі — як тепер кажуть — проблеми пола, в різних умовах її здійснення і порішення. Розглядаючи сї оповідання легко зауважити, що як раз автор вибирає ненормальні відносини, хибні порішення, а з другого боку — він не забуває підкреслити, що в основі всіх цих помилок і нещасливих випадків лежить одна головна причина, і се толкування реальних фактів, яке на гадку письменника являється загальним для людського життя, се толкування зовсім згоджується з ідеєю заголовка книжки: людська доля є лише вивід з гіркої, важкої, людської нужди... Починаючи з вагань студента, коли йому приходиться ся відважити ся на шлюб з маловідомою і несимпатичною панночкою, щоб на тестеві гроші закінчити свою вищу науку, і кінчаючи скаргами простітутки, якій не виплатили, що вона „заробила чесним способом“, між сими двома крайніми — на звичайний погляд — ситуаціями письменник дає ще кілька малюнків анальогічних-же ненормальних відносин, які виникають на тлі економічних умов. В деяких оповіданнях ся спільна ідея виступає не дуже ясно, як брати їх з осібна, але в сполученню з іншими в загальнім звязку легко зрозуміти, чому і їх письменник завів в сю серію оповідань про любовь у пролетарів, тих людей які — з огляду на своє матеріяльне становище — і не можуть мати здорового нормального родинного життя.

Під загальний заголовок — „Пролетарі“ можна-б підвести і оповідання — „Буденний хліб“. Аналіз проблеми кохання тут не займає першорядного місця, але важкий подув матеріяльного бідуння дає себе відчувати і тут. Перед нами ряд сценок звичайної непомітної трагедії, яких так багато в життю. Се звичайні буденні злидні, без кровавих конфліктів, без голосних фраз. Загально сполучаюча ідея — історія зруйнованого домашнього огнища, і причина цієї руїни — матеріяльне бідуння, хоч в остатній момент forse majeure — смерть — заслонює трохи льогічний звязок подій. Се одна з звичайних щоденних історій. Починаєть

ся оповідання бадьорими, ясними нотами: се перший свіжий розцвіт молодого чистого почуття, стільки надій на будуче і все так ясно і зрозуміло. З великим тактом уникає письменник всього, що робилоб з цієї історії щось рідке, незвичайне: перед читачем одна з тисячі подібних історій. Заведення власного господарства і уродини хлопчика — се ще по сю сторону межі, далі йде і міцніє сумна домішка: важкі умови життя, матеріальна нужда, незпека за будучий день накладають на дальші події більш і більш сумну тінь: кінець — смерть і самота повна суму і важких споминів. В звязку з попередними оповіданнями і тут можна зауважити туж провідну гадку: наша доля, радощі чи страждання тільки вивід з матеріальних умов буднього життя...

Почавши свою літературну діяльність під прапором реалістичної школи, Крушельницький на далі тримав ся свого напрямку, надаючи пізнішим своїм малюнкам з життя відтінки сатири. Наприклад, Крушельницький вніс такий відтінок в свої малюнки офіцерського побуту, сіє одинокі в галицькій новійшій літературі малюнки такого змісту. Ми бачили у Франка в його повісти „Для домашнього огнища“ лиш деякі натяки на погляди офіцерського товариства, у Кобилянської і Яцкова бачимо досить ярку характеристику важких умов життя молодих вояків у війську і їх глибокій сум за селом. У Крушельницького в його сценах з офіцерського побуту знаходимо вперше пробу намалювати офіцерське товариство з головними прикметами відносин і поглядів, намалювати повно і правдиво. Малюнок вийшов дуже різкий і сумний: і клясові погляди сього відокремного тісного гуртка і суворі відносини до вояків — се намальовано різкими і міцними рисами.

З иньших творів пізнішого часу зауважимо — повно і реалістично намальовані важкі умови життя і діяльності в малих провінціальних театрах („Герої“) і сценки щоденного бідуння маломожнього міщанства з постійними сварками („Зяті“). В реалістичним дусі витримані малюнки перейняті важким почуттям і глибоким песимізмом. Подібно тому як старий артист Яців висловлює молодій Собківні свої повні глибокого песимізму погляди на життє („Герої“), так і стара бабуся в „Зятях“ відповідає на скарги своєї доньки, що їй важко жити серед постійних турбот суперечок — „от я жию... на вас дивила ся... на них дивлю ся... тай жию... треба жити, доки духу стане в грудях“... Чи се стареча апатія до життє чи життє дійсно нічого не може дати

доброго, і письменник — реаліст нічого не може вибрати світлого, бадьорого?

Занотуємо на закінчення ще дві теми близькі до визначених вище оповідань більш раннього часу, се „Демон“ і „Семчишини“. В першій творі читач має перед собою ряд розмов між братом і сестрою, і в сіх признаннях знаходить натяки на минуле. Сестра признаєть ся, що вона була закохана, горячо і глибоко кохала, пережила добу безмежного щастя, а потім її жорстоко покинули саму. Брат висловлюєть ся меньш отверто, але і у нього була своя історія: він також був закоханий багато страждав роздумуючись над минулим своєї коханої і нарешті порвав сі відносини. Ми бачимо тут мов дві сторони того ж самого факту, начеб то сі два ціклі відносин і подій стояли в тіснім взаємнім звязку між собою. Сестра кохала і була покинута — се першій акт драми; хтось иньший покохавши її буде мучитись так само, як тепер її брат, минувшим щастем її з иньшим. Начеб то частина кари за кожний вчинок лежить і на иньшій, і зовсім відокремлені вчинки і події звязані між собою в тісний ряд причин та наслідків.

З другого боку — „Семчишини“ нагадують „Буденний хліб“, хоч автор, вніс тут і символіку розроблення (невідомий хлопчик ворожбит) і деяку неясність основної гадки, завдяки чому пригадуєть ся давня легенда про заздрісну долю. Не ми творимо наше щасте, наша доля лише вивід з цілком від нас незалежних умов і обставин. Завдяки випадковим, здаєть ся, подіям на наших очах руйнуєть ся той добробут, те щасте, до якого нарешті протягом довгих зусиль і турбот доробили ся Семчишини. Зневіривши ся в людській вдячності, Семчишин після смерти жінки мусить зневірити ся і взагалі в самім життю. Цікаво зауважити відтінок символізму в сім творі; мимоволі підходить питання: чи се певний момент в розвитку творчости письменника, чи се лише тимчасове, випадкове, навіяне літературними впливами, після якого автор знов вернеть ся цілком до своєї реалістичної манери оброблення?

Михайло Яцків.

Напрямок літературного реалізму дає письменникам деякі спільні прикмети, але не стирає зовсім їх індивідуальність. Передо всім ся індивідуальність дає себе відчувати в самім виборі тем.

Бажаючи передати без всяких змін і поправок голу правду життя, письменник всеж таки може вибрати і розробити ті або інші події. Справді, в першій добі розвитку реалізму, коли новий напрямок хоче витиснути давню літературну манеру розроблення і являється гострим протестом, увага письменників переважно звернена до одної категорії подій і фактів, з занедбаннем інших. Але згодом ця прикмета початкового войовничого моменту стає менш помітною.

Як для поодиноких письменників сучасників, так і для покоління, що наступають одно за другим, характеристичними являються нюанси в розробленні аналогічних тем. Роздивляючись, як гостро виявилось реалістичне розуміння життя у окремих письменників, можна прийняти за зразки такого розуміння — для старшого покоління оповідання і вірші Франка т. зв. тюремного циклу, для молодшого — начерк Яцкова „Осінна неділя в касарні“. Це зразки користання реалістичним методом і разом з тим приклади найвищих здобутків, які ми бачили за останні часи в реалістичній школі. Більш ніж інші, глибоше ніж інші перейняті ці оповідання сезоглядного вірністю в малюванні важких умов життя і глибоким відчаєм безнадійного суму.

В тюремних обставинах в творах Франка ми бачимо не тільки те, як нелюдсько можуть іноді складатися відносини між людьми, ми бачимо також і деякі типи дегенератів, які лякають ідеаліста Андрія Темера. Ці дегенерати любісенсько жили собі на волі, аж поки незвернули на себе увагу закону, але Андрій Темера їх на волі не бачив, а стрівся з ними лише тут у тюрмі і можливість таких стріч ще більш зміцнює глибокий сум тюрми: се ж виходить не тільки на суспільнім дні, але і на етичнім дні. В касарні намальованій Яцковим не може бути таких стріч і ціла вага лежить на нелюдських відносинах між безпомічними переляканими рекрутами і жорстокими в своїх вибаганках і знущаннях старшими, фельдфебелями або що.

Є певна аналогія в розробленню теми. Щоб підкреслити безнадійний сум важких умов життя, треба взяти наочним їх свідком людину з вищою психічною організацією, глибоко розвиненим почуттям і щирими пориваннями до далекого ідеалу. Таким виступає перед нами Андрій Темера в оповіданню Франка, такеж значіння має і присутність молодого артиста Марка міжзвичайними мешканцями касарні — в оповіданню Михайла Яцкова. Всім приходиться важко в намальованих у Яцкова умовах

життя, але вищий найбільш гострий осуд зложить людина призвичаєна до цілком инакших умов, людина культурна, високо розвинена і хоробливо вразлива: таким і являється Марко. Справді, з деяких виразів можна б було думати, що автор хотів надати сій постаті деякі иньші прикмети: „отруя світового болю — рекомендує автор читачам молодого артиста — „зробила з нього Сатану, на всі святощі суспільні був у нього малозвісний, Ідкий сміх на кутний зуб“ — се щось Мефістофелівське в основі; тільки „для матери било іще те сильне, велике серце“ і сам Марко глядячи на сум матери думає про тісний взаємний між ними звязок: „біль ту безконечну виссав я з твоєї груди, а рід мій виссав її з чорної землі, з хмарного неба і диких лісів“...

В тім же реалістичнім напрямі задумав автор більший твір. Завдання Яцкова було тут намалювати вже не окремі особи, а цілі верстви суспільности, і при тім „зріжницювати їх так, як сотворив їх Всемогучий Бог і могутня суспільність“... „Чому діти — виясняє автор трохи низче свої погляди на реальну дійсність — „мають скоро старіти ся? чому мають вони дивити ся на розпусту, підлоту, ненависть і иньші гріхи своїх родичів?...

Все ж з сього підрахування прикмет життя легко відгадати, на які події і відносини зверне автор найбільше уваги: се дійсно так і є. Але автор занадто багато дав місця реалістичним подробицям і то лише з одної сфери відносин, і через те його характеристика вийшла трохи вузкою. Се не верстви, а поодинокі люде з їх виключно темними прикметами, і з другого боку невідомо, чи всі перипетії життя Ніни звязані з безвідпорним впливом могутньої суспільности та нічого тут не лишається ся індивідуальности, її проявам і прикметам.

Лишаючи на боці різкі подробиці реалістичного характеру загальний зміст повісти „Огні горять“ буде такий. Головні персонажі — Остап, поки що учень гімназії, селянський, син, з здорової селянської родини, бадьорий, енергічний; з другого боку Ніна — в якій Остап глибоко закохав ся — донька талановитого маляра, який не встиг пробитись на широкий шлях і лишив ся напів майстром, на пів артистом. Він переходить з місця на місце розмальовуючи церкви і в родині зовсім нема ладу. Діти завше сварять ся між собою і з матирю, зтримує їх лише суворий батько, коли буває дома. Ніна — нервна, хороблива натура, без ясных непохитних поглядів і переконань. Постать самої Ніни задумана якось неясно і психологія її нерозроблена детально. З початку

се розумна, серйозна дівчина, а потім ми дізнали ся про неї бо-багато такого, що совім не згоджуєть ся з сего первісною характеристикою. Але се все не тільки вплив безвідпорної могутньої суспільности.

Оповідючи про Остапа — автор намалював різку характеристику вчення і життя гімназистів, розповідаючи про Ніну він застановляє ся на побуті дрібних провінціяльних акторів, між якими була якийсь час і Ніна: і тут також дуже багато різних реалістичних подробиць. Але найбільш уваги звертає автор не на окремі верстви і товариства¹⁾; найбільш докладно описана сама лише Ніна, але тільки з одної сторони її любовних авантур. Де-що дієть ся на очах читача, де-що дізнаєть ся він про минуле Ніни від автора: але і се і те не робить вражіння дійсного життя, а здаєть ся якимсь згромадженням реалістичних подробиць і ефектних моментів.

Занотуємо на останок ще оповідання „Нухим“. Селянин випадково зустрів в корчмі бідного старого Жида, в яким з здивованнем признав багатого колись купця Нухима Гольдберга. Зі слів селянина ми знаємо, що і в дні багатства Нухим був добрий як рідко хто і добре відносив ся до маломожних людей. Слово за словом виясняєть ся, як впали купецькі підприємства Нухима, як він збіднів, як з двох синів — один вихрестив ся, на велику тугу батькови, другий — Мельхіор — одинока надія, утіха і радість старого батька, розумний і вивчений, будучий раввін — несподівано вмер. Так нещасливо склала ся доля Нухима, але він не скаржить ся на свої нещастя: спокійно згадує колишне багатство, не жалкуючи, не скаржачись, тільки зворушує його згадка про смерть Мельхіора. Глибокий сум пробиваєть ся через величну майже біблейську покорність Вищій силі. Автор сам відчув се глибоке зворушення в серці Нухима під своєю покірністю долі і вмів се добре намалювати в своїм коротеньким, але повним значіння і почуття оповіданню.

Вогдан Лепкий.

Загальний тон літературної діяльности письменника — сумний чи бадьорий — складаєть ся під ріжними між собою переплутаними впливами. Найбільш просто було б уявляти собі психічну основу, головні психічні прикмети письменника постійним

¹⁾ Як можна було б сподіватись по його ж заяві.

незмінним фоном, на яким впливи і вражіння життя плетуть свої різноманітні мережки. Але се не так просто. Буває, що на цілу групу письменників важкі умови життя, важка епоха суспільного розпаду накладає відтінок глибокого суму; трапляється навпаки й так, що в гармонічній рівновазі духа, не вважаючи на впливи обставин, письменник хоч важкою стежкою життя все ж таки з ясним спокійним чолом йде наперед, поборюючи перешкоди і виконуючи улюблені заміри і мрії. Таким чином іноді змінюють впливи життя психічну вдачу людини, іноді ся психічна основа непохитно вистояє супротив — здавало ся б — міцних впливів обставин. В останнім випадку оптимістичної — наприклад — вдачі письменник не звертає уваги, легковажить сумні факти і події та щирозадушно зостається і на далі переконаним оптимістом. Теж саме може статись і за песимістом, в якого чутливість до життя з самого початку зотроєна глибоким сумом, так що зявляється мов психічний дальтонізм, нечутливість до яскравих спокійних бадьорих малюнків життя.

Через те, вчитуючись в книжечку творів письменника, читач іноді не може простежити походження різних відтінків творчости, не може довідати ся, під якими впливами се або те склало ся. Доки йде первісна психічна основа творчости, і де починається безвідпорний вплив обставин життя, ясних чи сумних? Велику підмогу дали б біографічні вказівки, але не завжди їх має під рукою критик при читанню і студіюванню творів.

Іноді сам письменник улегшує сю справу. Подекуди полишає письменник вказівки автобіографічного змісту і з них можна дечим покористувати ся для вияснення спірних питань: які, наприклад, впливи мали найбільш значіння, які змінювали первісні погляди. Дечим — бо з одного боку такі вказівки бувають дуже часто неповними, а з другого — трапляються тут і помилки — чи то щирі, несвідомі, чи свідомі, з певними замірами.

Дає такі автобіографічні вказівки і Богдан Лепкий, вияснюючи основні прикмети своєї літературної діяльності. „Батьком тих пісень — безвідрадного суму“ характеризує письменник загальний тон своїх вершів. Ми бачимо також і натяк на реальну основу свого сумного тону, натяк на сумні впливи і вражіння: реальна дійсність приймає у письменника дуже непривітний, сумний вигляд: „голодний хлоп в старій, подертій світлі“ — „то рідний край і рідне село“, або в иньшій місті автор згадує про „тую пропасть чорну, ту безодню горя, сліз і муки, то пекло, що

живцем людей до себе горне, а звесь село"... Давне, дуже знайоме почуття в українській літературі нагадують ці слова, ріжниця лише в відтінках і нюансах.

Розглядаючи оповідання автора, легко зауважити, що зміст їх сумний: автор прав в своїй оцінці загального напрямку своєї літературної діяльності. І нещаслива доля маленького хлопчика, що доглядає гусей („Гусій“); і сумна пригода коло ставу, де панський сторож забив селянина, який вдосвіта ловив рибу з панського ставу („Над ставом“); і гірке бідкування Насті з нелюбим чоловіком („Настя“) — се все сумні події щоденного селянського бідкування, і вони перейняті всі таким же сумним почуттям, як і той анекдот про пятаку, що для старого діда була одиноким скарбом а потім виявилось, що се стара, нездала до нічого пятака („Нездала пятака“).

Автор не тільки вибирає переважно сумні теми, але і оброблює їх з тим почуттям, що ціле життя складається з таких лише сумних подій і фактів. І коли він малює нам духовну темноту села, вплив пережитків та забобонів в купі з переконаним зневірем до часописів, читалень та нових поглядів („В глухій куті), або характеризує ту сумну самоту, в якій приходить ся жити більш розвиненому селянину серед решти нерозуміючих його поривань і порад („Іван Медвідь“), самий тон оповідань, свідчить що се не погляд автора на випадкові події і обставини, але з деякими незначними змінами се всюди. Занотувати треба — як виімок — юмором перейняте оповідання дяка про його давні заміри триматись панських звичаїв: думав було завести собі сурдут, але після досить кумедного випадку дяк знов вернув ся до селянської свити („Оповідання дяка“). Але в тім що досі дав Богдан Лепкий в віршах і в прозі, такі ясні бадьорі малюнки — як „Оповідання дяка“ становять виняток серед загальних тем.

Між малюнками Лепкого з селянського життя треба застановитись на двох його оповіданнях: се „Кара“ і „Мати“. Обидва оповідання не тільки дають малюнки селянського побуту, але основна тема їх взята письменником з народніх вірувань і переказів. Основа „Кари“ се переконання про можливість шкідливих чар. Селяне вірять в можливість хвороби або і смерти від таких чар і се для них зовсім зрозуміло. Але автор з реалістичним відношенням до життя вже не може вірити в такі забобони. Через те являється конфлікт між поглядами письменника і селян в трактуванні нещасливої пригоди з Настею. Дійсно, Настя чахла

і хорувала, але для автора се зовсім зрозуміло виходить з реальних причин, тим часом як для обох дівчат се наслідки злих чар. Автор вмів добре простежити психологію обох дівчат, з одного боку — вагання і саміви Мотрі, її нетерплячку побачити як мога швидче бажані симптоми наслані чарами на Настю хвороби, а з другого боку сумне вражіння Мотриних очей, якийсь неясний безпідставний переляк Насті, її важкий сум і важке почуття неминучого кінця. На вечірницях, де стрічали ся Мотря і Настя серед іншої молодіжи, Мотря „сїдала тихо і незаметно, а як ціла хата розговорила ся, розспівала, або заслухала, вона пускала веретено, як фуркальце, навгад тягнула нитку, а сама впивала ся очима в Настю. Шукала на її лиці слідів хвороби. „І ось здаєть ся їй, що Настя дійсно збіліла, що румянці її приблідли, як квітки під осінь і Мотря з лекшим серцем береть ся до прядива... Але то йде так поволи і Бог зна, коли скінчить ся, а Мотря хоче зараз“... Яким важким сумом перейнята ся сцена, коли Настина мати прохає Мотрю спасти її нещасливу доньку від смерти, або скінчити її страждання. Читач вже не вірить, як Настина мати, що все залежить від Мотрі, але він легко згадає, як часто прохаючи вищу невідому силу людина лишаєть ся при тій самій жорстокій відповіді, як і Настина мати...

Інакше розроблено народні перекази в оповіданню „Мати“. Ми бачимо в оповіданню „Кара“ цілу драму нещасливого кохання, пімсти, фізичних страждань і важкого безнадійного одчаю; в оповіданню „Мати“ се лише оден момент, коли зверх-людської впливи втручають ся в щоденне життя, оден лише момент нереального між реальним початком і кінцем подій. У Василя Гильчишина вмерла жінка і після похорону уловець лишив ся сам оден з трьома дітьми. Після важкого суму останніх годин перед очима непривітна дійсність бідування самому з малими дітьми без хозяйки у господі. Дійсність має свої права і свої вимоги і зараз після похорону, в хаті, де ще „пахло ладаном“, починають ся розмови про важке життя на самоті та поради сватати Стецеву Гапку. Вдовець вагаєть ся, але потім і сам схиляєть ся до переконання, що йому з дітьми важко буде без хозяйки. Тут як раз між реальними подіями і обставинами починаєть ся вплив інших зверх-людських відносин. Сказати просто, Василь Гильчишин побачив у сні покійну жінку і се вплинуло на нього так, що він залишив усяку гадку про Стецеву Гапку. Се було б просте пояснення причин, але не так се для народнього розуміння.

„О півночі, заки кури на селі запліли, над тою могилою підняла ся хмарка. Біла маленька. Так, як часом над водою стає, або по опарах літає. Вітер підбіг, підніс її на крилах і поставив на ноги. Заколисала ся вона немов із безсилля і стала. На голові рантух, у руках свічка з ярого воску, руки на-вхрест. Усьо з хмари“.

„Глянув місяць сховав ся. Зірвала ся сова, розплющила очі, зверещала і, бючи широкими тяжкими крилами, полетіла в ліси“.

„Хмарка рушила з місця. Білів ся рантух, біліла ся погашена свічка в руках, а руки держались на-вхрест. Куди вона летіла, трава до землі прилягала, дерева розгинали своє галузе, листем тремтіли, — дорогу робили. Летіла по над збіже — колосе фимовало без шуму.

„Увійшла в село...“

Се була померша жінка Василя, вона летіла відвідати дітей та відвернути від них небезпеку — недобру мачоху.

„Василь став, хрпаючи здорово крізь сон, і усміхав ся до двох широких нив та наймита годив і торгу за сіножатку добивав.

„Вона не промовила до нього ані слова, лишень вдивила ся в нього своїми розбільними очима так сильно, що він не втерпів“

„Не віддам! — крізь сон промовив. — Ні, не віддам! Не бій ся, Гандзю, не дам я знущатись над дітьми нікому і не позволю їй кривди зробити. І Гапки не возьму, бо вона язя“.

„А вона в друге глянула на нього поглядом таким сердечним і щирої вдячності повним, що в нього серце з болю защемило і він припідняв повіки. Глянув по хаті, — нічого не було. Очи протер — ні, нема нікого! Лише місяць до вікна заглядає і свершок цвірінькає в куті. На подвірю пес вие.

— „Свят, свят, свят! — говорив хрестячи ся Василь. А я був би присяг, що вона була... А може й була?“...

(Далі буде).

3 весняних настроїв.

ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА.

Кинь життєм журитись марно
І забудь чутте оте, —
Глянь, як в-вечірі палає
Верхогіре золоте,

Як свавільно море грає
І до берега біжить,
Як бажає ніжна зоря
На блакиті неба жить!

Глянь, як лине з-понад моря
Вечірова тиха мла,
Як у скелях сон ласкає
Гордовитого орла;

Як зелений шум зникає
І бори соснові сплять,
Тільки зорі над землею
Про весну чудову снять!..

Заспокій ся й ти душею
В чарах ночі і тепла,
Наче тиха та рожева
Вечірова ясна мла!..

Втихомирила ся мєва
І леліє гарні сни...
Тихо-тихо по-над морем
Линуть пестоці весни...

Ю. БУДЯК.

На весні оживає земля,
На весні зеленіють поля,
На весні й неживе оживає —
На весні і камінне співає.

На весні люди серцем живуть,
На весні вони в жертву несуть
Всі бажання, всі мрії чудові
На престол Чарівниці - Любови.

І проміння і квіти й пісні
Ізплітають ся в хвилі ясні,
І пустелю до Неба - Спокою.
Заповняють музичною грою.

Краю лицарів, бурь бойових!
Краю співів, подій світових!
Що ж замовк ти, поріс лободою?
Що се стало ся, рідний з тобою?

Чуєш гомін?.. А співи?.. Ставай!..
Не зіпнеш ся?.. Музик зустрічай:
Солові, твої діти-поети
Уже дзвонять-співають сонети.

Уже дзвонять... не похорон, ні! —
Хто, ледащо, вмира на весні?!
Гей, не час висипляти ся! доки?
Гомонять аж шумують потоки!

ОСИП ЮРКЕВИЧ.

Холера 1892 року в Київщині.

З спогадів минулого.

„Ще бачив я під сонцем
одно лихо, а його не трохи між
людьми“...

Кн. Екклезіаста, гол. 6, ст. 1.

Між всіма епідеміями, що з покон віку винищують рід людський, холерна пошесть визначається мов спеціальним якимсь впливом на загально громадянську психіку. Холера завжди веде за собою страшенну паніку й загальний переляк. На спосерегача робить се вражінне начеб-то з фізичною хворобою разом ширить ся й якась таємна слабкість духа, при чім незвичайний страх хвороби й смерти передається, як зараза, від одної людини до другої. Звичайно й інші пошестні хвороби теж викликають у людей боязливий настрій, але підчас холери нервовість та і невідільний — інстинктовий страх виявляють ся особливо гостро й ясраво.

Сам факт пояснити собі, розуміється, можливо гвалтовністю події і раптовістю, з якою ширить ся епідемія й забирає свої жертви, — бо чоловік творине незвичайно оптимістичне: легко, залюбки мириться і переносить найгірший стан річей і саму навіть необхідність смерті, аби тільки все було йому раніш відоме, аби йому підготовити ся, затеж все раптове, негадане зараз-же його тривожить і лякає. Се все так — правда, але при інших пошестях, при дифтериті, або тифі наприклад, де жертв буває не менш, всетаки люде далеко спокійніш переносять нещастє і значно менш нервують ся, ніж під час холери.

Напади холерної епідемії, а з нею й прояви психічної немочи, про яку я говорив, навідують нас вже з початку минулого віка і звичайно приходять років через п'ятнадцять — двадцять. Слабкість завжди йде з Сходу і до нас сунеть ся по залізницям і річкам з Волги й Дону, а у Київщину найчастіш передається Дніпром і його лівими притоками. Така епідемія раз проявившись, звичайно розгорається й лютує літом, припиняється на зиму, знову весною починає ширити ся й тянеть ся так років три—чотири.

Першу хвилю холерної епідемії, яку я собі нагадую, пережив я ще зовсім молодим хлопцем. Се було в 1871 році й був ще я гімназістом 5-го, здається, класа, літував на вакаціях у родичів в Сквирщині у селі Яроповичах. Тут щось, у липні, почали люде теж слабнути й мерти від холери. Родичі мої, розуміється, страшенно перелякались і зараз-же перебрались ми у сусіднє містечко Ходорків, де жив хоч лікар, але і в містечку було не краще і тут мерли люде і я навіть сам переніс тоді легкій приступ холери, але, не вважаючи на те, всеж-таки, великого вражіння сей час на мене не зробив; раз через те, думаю, що й слабих тоді у нас по селах було не багато, а потім знову був я таки в той час ще дуже молодим хлопцем, а в дитинстві, як відомо, страх смерти ще далеко витає від людини. Таким робом мої хлопчачі нерви підчас тодішньої холери ніякого особливого страху не відчували і пам'ять моя з того часу нічого більш менш видатного не переживала. Пам'ятаю я тільки добре лікаря, що приходив мене ратувати. Старий вже він був чоловік, а боязкий такий, що й повірити трудно. З порога ледве глянув він на мене, навіть пальцем не рушив, а поторкав тільки чогось здалека паличкою; потім блідий, з тремтячими губами прошепотів щось не зрозуміле до Жидка фершала, що порався і розтирав мене і, яко мога скоріш утік. Більш я його так і не бачив. Зачинився він у своїх хатах і допросити ся його було не можливо.

В Києві, куди мене повезли на науку ще в початку серпня, хорих на холеру була сила і умер був навіть від холери інспектор нашої другої гімназії Самчевський, через що нас зараз-же знову відправили назад до дому. Молоді дуже хлопці звичайно великі егоїсти і, нагадується мені, що, через те мабуть, смерть пана інспектора, чоловіка доволі таки добрячого, нас зовсім не вразила, а навпаки, ми навіть раділи, що розпускають нас по селах ще на який місяць.

Пройшло двадцять літ.

В 1892 році, після страшної голоднечі, яку тільки що перед тим перетерпіла майже вся центральна і східня частина держави, з мая місяця газети почали подавати все сумніші й сумніші звістки про холеру, що знову сунула, до нас з Азії й пустошила вже деякі приволзьські городи. Я в той час давно вже лікарував і кілька літ служив доктором на Корнинській цукроварні, а мешкав я, як і тепер, у своєму-ж таки рідимому селі Кривому у Сквирському повіті. Літком у липні по ділам поїхав я на кілька

день у Харків і тут у перше вистрів ся з проявами епідемії. При мені у Харкові і трапились перші випадки холери.

Незвичайно сумно й трівожно виглядав тоді Харків і вражінне се робило на свіжого чоловіка тяжке і неприємне. Скрізь по улицах юрба, у всіх обличчя засмучені і налякані. Всі церкви відкриті і в них журливий спів духовенства і сила люду на молитві. По всьому городу, як на похороні, частий, жалібний перезвін. І так цілісний день! Все се, розуміть ся, сильно нервувало чоловіка й в душу кожного поневолі закрадувалась тривога. Не забувайте, що в той час я вже був старим лікарем, смерть я бачив і зустрічав ся з нею по всяк час, надивив ся я вже на своїому віку усякого лиха й хвороби, а протез і мені ставало на серці погано і в душу почав тиснути ся нервовий, боязьбий настрій і щось таке, що навіть ясно й окреслити трудно. Ввечері виїхав я назад у Київ і на вокзалі на мене справив прикре вражінне білий санітарний вагон, якого тоді у перш причепили до нашого поїзда.

Мені було трохи соромно й я ховав ся з своїм почутем, але далі вияснило ся, що й всі тут трівожать ся і переживають сей самий тяжкий стан. Скрізь по вокзалу люде були бліді і рознервовані. Юрба тихо хвилювалась і видно було, що її потроху опановує страх.

В вагоні, біля мене сів Німець, — фабрикант якийсь з Київа. Чолов'яга величезного зросту і по видимому, незвичайно здоровий. Німець блідий і мовчазний сидів біля мене й тільки аж десь під Сумами почав говорити і переказав мені свій страх і почування. Трівожив ся він страшенно: чогось, мабуть з переляку, йому розболів ся живіт і от бояв ся він тепер, щоб се якось не виявило ся.

— Чого-ж ви боїтесь так? питаю.

— Ой не кажіть! Боюсь, як довідають ся то зараз заберуть мене у санітарний вагон.

— Ну, то що?

— Як то що? аж жахнув ся він. Та сей вагон холерний! Туди, боюсь, заберуть мене! Очі йому поширились і видно було, що сама назва холерного вагона робить на нього вражінне чогось безмежно страшливого.

В Київі було ще спокійно, але зараз-же щось днів через скілька почали люде слабнути на холеру і тут, а з Київа епідемія хутко посунула й далі по всій Київщині.

Я сидів на селі.

Тоді у нас не було й того „куцого“ земства, що нам його потім „дарували“. Громадського життя не знали ми ніякого, бо ще з часів польського повстання заборонені були у нас всілякі збори і наради. От, пани і сиділи собі по своїх закутках, один одного зовсім навіть не знаючи, селяне животіли в темряві без всякої шкільної освіти, а хорі по селах помірало собі без лікарської допомоги, — бо сільської організованої медицини у нас тоді майже зовсім не існувало. На наш величезний Севирський повіт було, правда, два так звані сільських лікарів, які брали щось рублів по 700 у рік платні, але на широченній території, що рівняти ся може до найбільшого Швейцарського кантона, без больниць, без інструментів і медикаментів лікарі сі нічого не могли вдіяти і через те й не робили нічого, займались собі панською вільною практикою, а вся їх праця по сільській медицині зводилась в решті до щомісячної полочки скуденного їх „жалування“.

При таких умовах, розуміється, про боротьбу з епідемією ніхто тоді не пеклував ся і нічого у свій час для сього не було підготовлено. Та у нас ніхто про се і не думав і по селах нічого не боялись і не тревожились, бо селяне наші звикли вже таки помірати без помочи і без догляду, але за теж і без страху. Для селянина, що все життя своє проводить у тяжкій, невсипущій праці, без відпочинку і просвітлої години, смерть зовсім не страшна і до самої необхідности помірати він ставить ся зовсім буйдуже. „Коли не вмیرать — день терять!“ — гласить народня приказка, в якій і виявляєть ся тільки жаль, що день смерти пропаде без роботи і що день сей треба буде, як не як, а маяти.

З центру, з Петербургу бюрократичний уряд став виявляти своє про нас пеклування. Почалась бумажна регламентація і пішла переписка. На бумазі все виходило і стройно і гарно. Приказали відживити стородавні, предвічні комітети „общественного здравія“, яким звелено й доручити всю роботу боротьби з епідемією. Комітети сі під приводом шляхетського маршалка (предводителя дворянства) складались з значної лічби усяких чиновників повіту: лікарів, пошів, посредників, акцизних — кожний з них мав свою роботу й службу, в комітетет тільки являв ся по приказу губернатора і робити тут що небудь дійсно користного ніхто не хотів і не старавсь. Переписку і всю щотну часть вела канцелярія пана маршалка, яка мала і так силу усякої роботи, а занятя комітета, за які ніякої окремої надгороди не полагалось, лічила зовсім зайвими й непотрібними. Грушей в руки комітета, розуміється, при-

ходило незвичайно мало, і сі нещасні копійки, що були вже просто таки необхідні на розходи, відбирались тільки після страшенно довгої переписки, і прислали їх нам, звичайно, тоді, як вже потреба в них проходила, і епідемія сама собою стихала вирвавши скільки їй треба було жертв з лічби безсловесної й терплячої юрби мешканців.

По селах і містечках циркуляром центрального уряду заведені були тоді у перше нові інституції „санитарно-исполнительныя комисси“, які і повинні були відати боротьбу з холерою на місці. Голову комісії, найчастійш сільського лікаря, і частину членів визначав повітовий комітет, а председателеви теж дано було право запрошувати членів, розуміеть ся, з лічби найвидатнійших мешканців, і були тут, значить, поміщики, чиновники, попи, приватні лікари, де хто з селян. Комісії сі явились для нас великою новиною, бо за останні трицять літ ми зовсім були одсунені від усякого громадського життя, від усяких зібрань. Особливо дивним було се для наших поміщиків — Поляків, яких за сей час не приймали на ніяку урядову службу, яким заборонено було навіть саму родиму мову і от тепер, під вражіннем тривожного часу і страху холери, і їх закликали до гурту і дозволяли обмірковувати питанне боротьби з епідемією. Повилазили люде з своїх закутьів і виявило ся, що за страшний час того занепаду ми розучились навіть і промовляти прилюдно. Ніхто не вмів формулювати ясно свої думки і ми повинні були потім на ново учити ся вести доручену нам громадську справу.

Наш сільський лікар, що жив в містечку Паволочи і завідував половиною повіта, тим часом скликав по дорученію начальства збори для сформування санітарної комісії. Поїхав і я у Паволоч.

Було тут 3—4 лікарів, скілька поміщиків, попи, пристав, мировий судя... і нарадились ми величезний участок, що содержав в собі 8 волостей і мав в діаметрі більш 70-ти верств, переділити на двоє і заснувати дві комісії: в Паволочи і в Ходоркові. До Ходоркова мала одійти вся північна частина повіта аж до лінії південо-західніх залізниць і, таким способом, нова ся комісія повинна була обслуговувати 4 північні волости Паволочського участка.

Через скілька день зіхались ми знову окрему вже в Ходоркові і комісія наша почала існувати. Головою сієї Ходорківської санітарної комісії вибрали мене, розуміеть ся яко лікаря.

Після перших кроків зараз-же зрозумів я всю безнадійність стану, в якому находилась наша справа організації боротьби з та-

ким живим, страшним і скорим ділом, як епідемія. Грошей ніяких ми не мали, а ті невеличкі копійки, що могли-б одержати, треба було випрошувати у комітета, який теж повинен був запитувати за кожний гріш губернський комітет і губернатора, за котрим так само стежила вже центральна влада. Словом, єрархічний сей лад душив всякий живий почин і при таких порядках, безумовно, епідемія мала-б час розвернути ся й робити своє лихе діло, докіль-би нам, після усякої переписки по інстанціям, і дозволили-б спробувати які міри.

Так бідкувались ми і от в невеличкій близькій кімнаті: я, приятель мій незабутний Тадей Рильський, д-р Рушиц і распорядчик ходорківської цукроварні Сирочинський надумали використувати наше право приймати членів у комісію і скликати на збори всіх видатніших мешканців участка, щоб гуртом що небуть нарадити. Треба було, як не як, а оповістити мешканців про грізний стан річей і звернути ся до всіх, щоб, яко мога, скласти ся, зібрати гроші і завести справжню боротьбу з наступаючим на нас лихом.

Пристав, якого ми прикликали, чоловічок старого складу й куроцап самий справжній, але в ґрунті не злий і не капостний, згодив ся розіслати оповістки всім панам, посесорам, попам і представникам сільських громад, {щоб на 9-го серпня зібрати їх всіх до мене у село Криве.

— Я згоден, сказав пристав, тільки дайте мені 25 рублів на посланців.

Ми тільки переглянулись, бо знали, що він має спроможність розіслати оповістки сільською поштою, але, нічого робити, склали ся ми й дали 25 рублів — „для поощренія“, як у нас кажуть. Таким чином діло було й зроблено.

Самі ми кинулись писати оповістки, адресувити, щоб на час зо всім тим поспіти.

9-го серпня з ранку зібрались у мене загальні збори Ходорківської санітарної комісії.

Холери так всі тоді боялись, що на наш поклик відозвались майже всі окружні пани і підпанки. Зіхались до мене і дворяне й селяне. Пристав появив ся у всьому параді: в мундїрі і з медалями. Приїхав теж посередник і одразу здивував ся.

— Що се у вас за такі незвичайні збори? Ви-ж знаєте, що всякі зібрання у нас заборонені?

Я йому показав інструкцію комісії, з якої ясно було, що голова має право кого завгодно запрошувати у засідання комісії.

— То се все члени комісії?

— А так — члени, я їх запросив.

Здвигнув тільки посередник плечима.

— Ну, як знаєте; дивіть ся тільки, як би вам небуло чого від губернатора.

На зборах присутнім я пояснив трудне становище комісії, сказав, що грошей у нас нема й не буде і що без грошей діло вести неможливо. Далі, запропонував самим скласти ся, щоб було на що організувати, хоть як небудь, справу боротьби з холерою, яку можна було сподівати ся з дня на день. Рильський зараз зробив внесок, щоб області себе подесятинним податком. Одні казали що треба внести по 10 коп. з десятини, другі хотіли тільки по п'ять. Питання се пішло на голосування і значною більшістю постановлено всім давати по 10 коп. з десятини. Далі, для завідування грішми в поміч комісії вибрали комітет і в касіри настановили цукрочара Сетгофера. Тим збори і скінчились.

Потім почали вносити гроші і зібрали ми одразу щось тисяч шість. Се вже капітал значний і з ним можна було воювати. Гроші нам внесли без вагання всі цукроварні, бо пани представники фабрик, які й давали гроші, орудували не своїми грішми, а акціонерними кумпанійськими, значить, їм не було чого дуже їх і жаліти. Дали все, що слідувало, й невеличкі пани і посесори, а зате наші дуки-богатири майже всі відмовились. Так, наприклад, поміщик Ходоркова, Левандовський, пан, що має 6000 десятин, не дав нічого, а коли у нього в містечку була страшерна холера, на боротьбу з якою: на чайну, столову, лікаря і т. и. комісія наша витрачувала великі гроші, то пан змилював ся таки й прислав у чайну фунт чаю і пів пуда цукру і се все за 500 рублів, що він морально повинен був нам виплатити. Не дав нічого і наш князь Кудашів з Жидовець; не дала й колишня фрейліна двора царя Олександра II-го — генеральша Пенхаржевська, але ся по крайній мірі сама була на зборах і що раз голосувала проти усякої складки. За те донька її, що теж приїздила з нею, голосувала раз у раз проти матері і потім прислала нам частину грошей, яка випадала за землю, що могла б колись їй достати ся.

Зібрали ми гроші, а тут трапились і перші прояви хвороби. Зараз же почалась діяльність комісії: наняли ми лікаря, двох студентів, фершалів, накупили медикаментів і по всіх селах, де були випадки холери, організували лікарську й санітарну поміч.

Я сам, як голова, раз у раз обізвав всі пункти й скрізь, яко

мога, старався улаштувати справу: завести який такий порядок і тлумити звичайні при таких незвичайних умовах непорозуміння й труднощі.

Багато користного, розуміється, ми не могли вдіяти, бо боротьба з таким страшним лихом, як пошесні хвороби, вимагає способів, що не лежать в компетенції окремих людей. Тут треба змінити всі умови громадського життя, треба і просвітити людей й дати їм матеріальний добробут, а відомо, що все се краще й міняється тільки поволі, віками, працею й змаганнями цілої довгої низки людських поколінь.

В усякому разі робили ми, що могли, й люде бачили, що хтось таки старається допомогти їм в біді. Се мало добрий моральний вплив, а часом, як не як, і удавалося нам, санітарними мірами притлумивши пошесть, захистити село від злого лиха й врятувати від смерті яку окрему людину.

Погано було тільки те, що разом з нами — приватними людьми — не переставали щось буцім то робити й представники офіційної санітарної помочи: себто чини повітової поліції й служальці нашої тодішньої убогої сільської медицини. Так, звичайно, у село, де починалась холера, зараз разом з нами, а часом ще й раніш, приїздили по приказу начальства і чиновники: урядник і фершал. Вони, — люде найбільш некультурні, не забезпечені як слід жалуванням, що як огня боялися холери, — перешкоджували нам тільки в роботі; до хорих не навідувались, з переляку часто пиянствували, а пияними дозволяли собі всілякі некоректні вчинки, чим підчас і драгували рознервованих і розтривожених мешканців. Наші санітарні відділи, де низший персонал — добре платний й безумовно тверезий, — працював під постійним доглядом і приводом інтелігентів: лікарів і студентів, до діла відносились далеко честнійш і сердечнійш і ніяких конфліктів ніколи по селах майже не викликали.

Памятаю такий випадок.

Почалась холера у селі Волиці — Ходорівської волости. Поїхав туди зараз санітарний відділ: лікар, студент і фершал. Днів через кілька екстренно дали мені знати, що люде там „забунтовали“: не беруть ліків, не пускають у хату лікаря, ставлять ся вороже й гримають на студента й фершала.

Округу свою я знав добре. Тут я родився й виріс. Цілий вік лікарював л між мужиками, ніколи не дізнав від них найменшої неприємності й відомо мені було докладно, що се за добрий

й вдячний народ. Через те звістка ся з Волиці й здивувала мене й тяжко вразила.

Під сумним вражінням тієї звістки, та ще й начитавшись газетних розказів про тодішні вбивства й холерні погроми на Волзі поїхав я у Волицю. Тут налякані лікар і студент переказали мені, що в трьох хатах відмовляють ся й боять ся пити лікарства, а з ними й говорити не хотять.

Пішов я на переговори з селянами і зараз виявило ся, що причиною всьому грубість і жорстокість чиновничків. В селі появились вже були урядник і фершал. Пані зайшли вони в хату, де слабі на холеру лежали хазяйка й двоє дітей вже чималих.

— Що тут лічити, голосно й грубо заявив урядник, помруть всі — я се добре розумію. Треба буде дезінфекцію зробити; а тепер, щоб потім було менш зарази, зараз я вам приказую робити гроби.

Хазяїна се страшенно вразило. Як не як, а жінка його й діти були ще живі і не годило ся живим робити домовину. Він вигнав з хати урядника й фершала і заявив, що ніяких ліків і лікарів не хоче й не допустить.

Розійшло ся се по селу й в других хатах теж перестали пускати лікара.

Мене особисто знали в тій хаті, де трапив ся інцидент, і селянин з слізьми на очах розказував мені всю подію.

— Коли б ви, пане, тільки бачили, — говорив він, — як сей хвершал перевернув Хіму, бідна аж у стіну головою ударила ся. — Хиба ж се люде, — се звірюки! Ні, не хочу! Нехай краше так помірають.

Ледве уговорив я його й слабу жінку, щоб дозволили лікарю допомогти їм.

Розсердив ся я тоді незвичайно й приказав уряднику й фершалу зараз же виїзжати з села. Урядник на се відповів, що їх сюди настановило начальство і що вони не поїдуть.

Розлютований послав я до пристава й сільського лікаря кінного нарочного посланця і оповістив, що як зараз же не уберуть вони з моїх очей осіх своїх підвладних, то я, не гаючись, пошлю телеграму до генерал-губернатора й повідомлю його про все. Се поскутувало. Того ж таки дня ввечері і урядник і фершал десь зникли і довго вже я їх потім не бачив, а село хутко заспокоїлось, побачивши, що ніхто вже над ними не знущаєть ся і люде старають ся по зможі допомогти в біді. Зрешту, з диким тим паном

фершалом зустрів ся я ще раз і теж при незвичайно сумних тривожних обставинах. Було се вже пізнійш у Ходоркові. Умер там від холери на улиці бездомний бродяжка. Не було „приємного покоя“ і сільський фершал, — сей самий що був у Волиці, по приказу пристава, забрав його й помістив у комірчині при містечковому єврейському шпиталі. Я поїхав до шпиталю, щоб оглядіти труп. Ввійшов я у темновату комірчину, яку відчинив мені фершал, і жах незвичайний й невимовний огорнув мене. Ось що я побачив. Труп майже голий, ще без домовини, лежав на ослоні, весь пересипаний білим вапном. Вапна була й на ногах і в складках брудної аж чорної сорочки і в бороді і на повіках заплющених очей. Раптом, неначе чуть здригнулась голова того, що лічив я трупом, затремтіла права повіка і око ледве трохи на хвилину відкрилось, а між повіками, на самому оці, забіліло грудочками гостре, ядовите вапно. Мені страшно стало. Я кинув ся до тіла, ухопив за руку, приклав ся до грудей. Серце раз чи двічі стрепенулось. Ще хвилина — й при мені чоловік вже дійсно вмер, а око з грудочками білого, пекучого вапна між повіками так і зосталось трохи відкритим. Фершал стояв з поширеними очима і, як непритомний, дивив ся на мене. Тягнулось се все хвилину, але хвилини сієї я й до смерти не забуду.

Стало ся се все певне дуже просто. — Завжде полуяний фершал ухопив, мабуть, по приказу пристава бідного бродяжку й, щоб швидче покінчити неприємний сей обовязок, не придивляючись добре, як тільки хорий стих, зараз і витащив його в комірчину, а там ще теплого й з обявами життя присипав „для дезінфекції“ вапном. Все се зробив фершал з п'яну і на швидко і, зачинивши тіло на замок, сам, певно, скорійше утік. Ніколи я-б в сьому тому не повірив, як би сам на власні очі не бачив. І зрозумілі тоді для мене стали всі сі страхи, з якими люде ставились до лікарів, і безпідставна ся як здавалось боязнь лікарень і холерних бараків. Ясно зрозумів я теж, що страшні розказні, що розповсюджувались в темній масі, мали свою основу в дійсній некоректності людей, які були настановлені ратувати й допомогати народови. Звідсиль, значить, і всі безглузді легенди і про отруту, що роздають лікарі і якою затрують воду і про вапно, котрим по лікарнях пересипають ще живих людей!

Взагалі на основі довголітньої лікарської практики і праці серед селянства і простого люду по всяких закутках, нашої держави, я непохитно й твердо присвідчую й запевнюю, що всі непо-

рядки, погроми і навіть вбивства, яких скрізь так багато було особливо під час холери, головним чином викликалися самими-ж бюрократичними верствами, чиновниками усяких фасонів і найменувань, які нехтували народ, думали тільки про свої вигоди, не хотіли вкласти душі у діло боротьби з страшним лихом людських відносин до нещасного люду і поміч свою несли не часто й не щиро. Я знаю, що де тільки підчас лихоліття працювали люде чесні і безкорисні, що розуміли свої взяті обовязки і роботу свою робили з любовю й від щирого серця, там ніколи не було розрухів, народ слухав лікарів, лягав у холерні больниці і спокійно навіть там умирав.

Те-ж саме думав і відомий діяч — тодішний саратовський губернатор, генерал Косіч і нагадую я його листа, що в той час був надрукований у „Новому Времени“. В листі тому губернатор за всі розрухи і погроми, яких так багато було під час холери у приволзьких губерніях, категорично обвинувачує чиновників і земських людей, що не солідно і без любови і правди робили свою роботу. Далі поясняє він, що в Царицінському, наприклад, повіті, де випадково підобрались до роботи люде сердечні й чесні, не було ніяких погромів, не вважаючи на те, що повіт сей удержує в собі завжди силу бродячого й прохожого елемента.

І так я певний, повторю ще раз, що у всіх погромах і вбивствах, що діялись тоді під час холери, винуваті самі культурники і псевдо-інтелігенти, які забували, що без любови і щирости діло помочи людам в годину тяжкого нещастя і лихоліття у народ нести не можна і не годить ся. Так, не инакше!

Обо всіх вчинках нашої комісії, о ході епідемії, тратах грошей ми зараз-же повинні були оповіщати і повітовий комітет і губернатора. З початку я і писав про все, але зараз-же після перших зборів і перших наших кроків в роботі, від губернатора я одержав страшенно сувору бумагу, яка „з виговором“ ставила мені на вид, що я не мав права „самовольно“ обкладати мешканців податком на землю і що тільки добротні жертви можуть приймати ся! Здивовала й розсердила мене ся бумага незвичайно, бо й справді, як-же міг би я, не маючи ніяких прав, виконавчих органів, насильно збирати якусь „дань“. І яке ж тут насильство? Се ж була зовсім нісенітниця. Розсердила й мене, що самі вони нам на діло грошей не давали, а спіяли тільки всякий приватний почин і зовсім зрозумілі прояви самопомочи. Перестав я вже росписувати ся докладно начальству, а тільки слав необхідні, сухі повідомлення. Зрештою, потім чув я, що начальники перемінили свій погляд на

сю справу і пізніше навіть у других місцях самі пропонували збирати складку на діло боротьби з лихом по нашому методу, але, здасть ся, нігде се не удавало ся, бо звичайно збирати гроші кидали ся найбільш люде з сфер чиновних, які не могли й не хотіли придбати собі віру й шану мешванців.

Прошло так місяців зо два. Ми робили, що могли, а епідемія перекидалась собі з села у село. Нарешті в кінці жовтня почалась холера у Ходоркові, у нашому бідному, брудному жидівському містечку.

Тут серед єврейської бідноти просто таки сказати — голодних людей, була така сила, що комісія наша, щоб як небудь допомогти гвалтовному ширенню епідемії серед недоідаючих елементів, повинна була подумати об їх більш нормальнім харчуванню. Відкрили ми безплатну чайну і столову, які і функціонували щось місяців зо три. Що-дня обідало тут до ста чоловік, а чаю випивалось без міри. Кухню завели ми „кошерну“ себ то єврейську — згідну з їх релігійним ритуалом, але дивна річ, коли наші „христіане“ обідали по „єврейському“ залюбки і приходила сюди на „даремщину“, іноді навіть заможні собі люде, то Євреї незвичайно соромлялись і „старцювати“, як вони казали, з незвички не хотіли. Так що нам самим треба було вишукувати більш бідних і розсилати їм харчі по їх оселях.

Тут у Ходоркові вже пізнійш, щось при кінці падолиста, коли комісія наша з сим вибивала ся, стараючись бороти ся з пошестю, що все ширила ся й ширила ся, трапилась незвичайно трівожна й неприємна подія, дуже характерна для наших порядків.

Дали мені якось стороною знати, що в Ходоркові заслаб начеб-то на холеру, хтось з вязнів, що находились в домі „для арештованих“ при квартирі тамошнього пристава. Ніколи я в сьому „арештному домі не був і не знав навіть тоді де він саме находить ся.

Ввечері поїхав я у Ходорків, де, на квартирі доктора Руцица, мало відбутися екстренне засідання санітарної комісії. В засідання прибули з повіту справник і повітовий лікар, з містечка явились: пристав, слідчий, піп, мировий судя. Говорили ми говорили, а справник запевнив мене, що в арештному домі все благополучно, що вони з лікарем були там і що хорих нема. Засідали ми довго, справник, намятаю, все чогось лаяв пристава, потім пили чай, вечеряли і пізно вже в ночи поїхав я до дому. По дорозі скортіло таки мене довідатись до арештного дому, мимо якого я проїзжав.

Зайшов я у коридор, що слабо освітлював ся ліхтарчиком. Седів тут під вікном десятник — сторож, а по обі сторони коридора, бачу, позачиняні двері до двох, так званих „камер“, де находились вже вязні. За дверима глухий не то крик, не то стогін.

— Що, питаю, все благополучно? Хорих нема?

Десятник вскочив і, бачу, мнеть ся чогось і не знає, що казати.

— Ну?

— Є, здаєть ся, щось там стогне на живіт, — каже він мені

— Був тут, питаю, справник?

— Ні, нікого сьогодні не було.

— От-таке! думаю.

Звелів я відкрити камеру на право. Десятник, що, мабуть, знав мене, послухав ся. В камері темно й одразу вразив мене страшенний сморід і стогін людських голосів.

— Що у вас.

— Ой, пане, тут умирає вже чоловік! Рятуйте, ми всі помрем!

— Скільки вас тут?

При слабому блиманню ліхтаря з сіней, лапаючи руками по головах, я налічив щось дев'ять чоловік. В куточку лежало щось скрючене. Я крикнув, щоб хутчі внесли з коридора світло і тут побачив не умираючого, не хорого, а мертве вже таки зовсім тіло. Ще трохи теплий, явсь боком, з закинutoю назад головою лежав старий дід; очі йому широко розкрились, а жах і страждання так і застигли на лиці. Кругом мокро, напаскуджено і сморід-сморід, аж з душі верне!

У мене все похололо у середині. Що його робити?!..

Вивів я всіх у коридор. Появив ся вже звідкились і другий десятник. Всі стоять і тремтять тільки. Одчинили другу двер, там теж саме. Правда мерця нема, але хлопчина якийсь літ шістнай-п'яти блує й корчить ся, лежить вже без пульса і ледве хрипить тільки щось. Вивів я і сих до гурту. Всіх щось до двадцятка. Стоять. Оставив їх, а сам хутчі до слідчого.

Слідчому я переказав всю сю невимовно страшну подію і почав його просити й умовляти зараз щось придумати і перевести людей кудись у инше місце.

— Се не можливо, сказав слідчий, арештний дім я не можу закрити, се тільки можно зробити з привазу й дозволу міністра.

— Бога ви побійтесь, деж тут приказу міністра дожидати?

Здвигнув він тільки плечима:

— Нічого на се порадити не можу.

Поїхав я і постановив: будь, що буде, як не як, а людей треба ратувати. Заїхав я у волость, побудив там писарів і звелів їм зараз очистити кімнату, що при волости, в яку звичайно заїзжали чиновники. Сюди надумав ся я перевести здорових арештантів.

В арештному домі, застав я всіх, як і поставив у коридори. Де хто плаче. Все се найзвичайнісінька селянська публіка, люде, яких обвинувачували ще тільки у всяких дрібницях і піджидали вони тут то допросу слідчого, то справи у мирового. Між арештантами є і добре мені відомі, є і Іван, що довго служив у мене фурманом. Подивив ся я на них.

— Слушайте, люде добрі! Кажу. Вас я хочу перевести у волость. Тільки там нема ні ґраток, ні сторожів. Я беру всю вину й відповідальність на себе, — ви-ж дайте мені слово, що ніхто з вас не буде утікати.

— Куди нам утікати? Боже сохрани! Не бійтесь. Даємо слово всі, всі!..

Пішли у волость. І ніхто мені не перешкодив справляти діло, яке до мене властиво зовсім і не належало. Вражінне в сій події і страх холери були такі, що сторожам навіть і в голову не приходило протестувати, не побіг ніхто з них навіть до пристава, який жив недалеко, щоб його оповістити.

Послав я за фершалом і студентом; розтерли вони й напоїли ліками слабого і прибрали труп. В волость я зараз розпорядив ся принести для бувших вязнів з нашої столової чаю й горячої страви, якої вони мабуть вже не бачили днів скілька.

В ранці був я у мирового, який, щоб допомогти мені лікувати як небудь справу, частину арештованих звелів освободити, частину отдав мені на поруки. Двох з них зараз настановив я санітарними служителями, які-б гріли й ростирали холерних слабих, а решта сиділа до часу у волости, а харчувала їх і поїла наша епідемічна столова. Хлончина, що тоді в камері заслаб, виздоровів, ніхто з волости не утік і так якось благополучно і скінчив ся сей інцидент. Мене ніхто в сій справі так і не допитував, а я таки думав, що прийдець ся відповідати за се моє „самоуправство“.

Зрешту, инакше і не міг я поступити, бо не можна-ж було при таких виключно незвичайних умовах дожидати, як раїв слідчий, дозволу міністра й оставити людей у таким страшнім становищі.

З Ходоркова холера перекинулась у кілька сел і воювати з нею ставало все труднійше й труднійше. Особливо трудно було

доставати щирих і здатних фершалів, якіб чесно й тверезо виконували свої обов'язки.

Вже зовсім зимою у грудні появились холерні слабії і у далекому селі Дідовщині під самою границею Київського повіту. Всі наші фершали були заняті і послали ми туди нового, — чоловіка незвичайно боязливого, мало тямущого і таки сильно питающого. Та нічого робити — не було з чого й вибирати. Через день приїхав я сам у Дідовщину. Ходить мій фершал за мною і, бачу, умирає просто з страху. Зайдемо тільки до хорого він зараз і тиче мені пляшку з варболкою і хлорне вапно, а сам себе все сулімою поливає, а до хорого і доторкнути ся боїть ся. Розсердило се мене.

— Чого ви боїтесь? кажу. — Що, — думаєте, так зараз і помрете? Та от, дивіть ся, я ж хожу — і здоровий. На що мені і руки все мити? Дурниця се! і відкинув я геть від себе пляшку з карболкою, що він мені з переляку все тикав. — Так робити роботу не можна. Ви виконуйте все що вам говорило ся і будьте певні, що не заслабнете.

Через скілька день приїхав у Дідовщину наш санітарний студент Конашинський — честна і роботяща людина і мій фершал потрохи заспокоїв ся.

Ще через якийсь час забув вже він про всяку небезпеку. Кінчилось тим, що десь в хаті, після похорону холерного, напив ся він п'яний, наїв ся і таки хватила його страшна холера, що в кілька годин він і представив ся. Умер він на квартирі у урядника, де жив, і вночі прибіг до мене наляканий урядник, щоб оповістити. Просив він мене з плачем зараз їхати у Дідовщину і улаштувати як небудь похорон, бо піп і дяк з переляку позачинались і ховати нещасного фершала відмовились. Поїхав я і, правда, пона так і не удало ся мені упросити йти на похорон.

— Що собі хочете робіть, і пишіть, казав він мені, тремтячим голосом, а я не можу й не можу!

І видно було, що чоловік се, дійсно, в кінець наляканий і що совладати з переляком він вже не в силах. Так і поховали ми фершала самі. Студент і урядник, як колишні семінаристи, не забули навіть виконати і релігійно-обрядову сторону похоронного обіходу і проспівали панихиду, вічну пам'ять, читали євангелія.

Після фершала зосталось двоє дітей, хлопчики — старшенькому 8 літ; мати їх умерла перед тим щось за рік і в додатку виявилось, що з покійним не була вона і вінчана. Діти, значить виходили „незаконні“. Я послав зараз телеграму губернаторови, пи

сав потім всякі прохання щоб дітей, що zostались безпомочні як цуценята, забрали куди небудь у приют. На се прислали мені тільки шось через місяць 25 рублів і відповіли, що дітей не можна прийняти у приют через те, що вони незаконнорожені. На що ся законнороженість для приюта, сього й досі я зрозуміти не можу! Так і zostались діти на моєму попеченні. Я почував себе трохи винуватим, що настановив не тямущого, не тверезого чоловіка на таку небезпечну роботу, та ще й гримав на нього, щоб не бояв ся холери. Ну, як там не думай, а треба було дітей якось виховати.

Холера скінчилась і у нас у касі комісії zostалося ще 600 карбованців. І от в кінці в останньому засіданні я запропонував гроші сі віддати дітям чоловіка, що, як не як, а положив свою голову в боротьбі з епідемією, так сказати, на громадській роботі. Мою пропозицію прийняли і гроші доручили мені, а я на їх купив 10 десятин землі, що дешево продавала тоді пані у сусідньому селі, а дітей, як підросли трохи, оддав в школу в науку.

Літ через десять хлопці вирости, покінчали школу і передав я вже їм землю, щоб самі хозяйнували. Налетів і на них страшний 1905 рік. За забастовку меншого вислали десь у Тобольську губерню, де він вже і помер від віспи, а на ґрунті остав ся тільки старший, який женив ся і тепер мужикує. Так се все й скінчилось.

Епідемія 1892 року тянулася тоді у нас ще довго і тільки пізно аж після Різдва стихли вже й останні випадки холери. В осени 1893 року було в нас знову тільки кілька окремих випадків хориби, а там десь вона до якогось часу й зникла.

Пршло 15 літ і тепер знову стоїло ми перед грізною небезпекою. Знову треба буде бороти ся з страшною пошестю, що йде на нас, знову напружувати великі сили. І так само, як і тоді, марно пропадуть наші всі зусилля і люде будуть мерти й гинути від холери, бо нічого не змінило ся в умовах надоднього життя, нічого не покращало й не поліпшало і так само народ живогіє в темряві без можливости задовольнити елементарні навіть потреби культурного життя без світла й волі.

Нагадують ся мені тут слова славного Вірхова, які він подав в справозданню до парламенту, коли його, молодого ще лікаря, посилали обслідувати причини тифа, що тоді страшенно ширив ся у Сілезії. От що писав він більш як 50 років тому назад: „Найкращі зусилля центральної влади ніколи не поліпшать обставин народнього життя, доки влада ся опиратиметь ся виключно тільки

на нічим не обмежену бюрократію, на яку зовсім не впливатиме голос громадської думки. Так само не можна сподівати ся, щоб народ сам собі допоміг, коли народ сей держати у темряві й дикости. І в боротьбі з таким загальним лихом, як епідемія, не медикаменти й випадкова поміч, а тільки просвіта і свобода ведуть до нормального порядку, при яким люде не гинуть з голоду та від пошестних хороб і живуть по людськи а не по звірячому“.

П. КАПЕЛЬГОРОДСЬКИЙ.

В степу ніччю.

За хмарами хмари в блакиті незміряній
 Без впину без ціли пливуть в далині...
 А думи снують ся в душі тій зневіреній,
 Мов каменем серденько стисли мені.
 Ось місяць виходить, за хмари ховасть ся,
 Десь блимнула зірка — і знову пітьма...
 А степ мовчазний навруги розстиласть ся, —
 Кінця йому й краю здасть ся нема!..
 Далеко, далеко, багатте видність ся,
 Тихесенько тихо десь перепел бе, —
 Коли ж отой сум нависний мій розіветь ся,
 Що серденько тисне недуже моє?
 Таким себе бачиш самітнім, покинутим,
 Таке все величне кругом, мовчазне...
 І небо отсе мов шатром перекинутим
 Так міцно накрило і давить мене!
 Простору багато, та де він? Дорогою
 Немов невидючий я ледве іду,
 І серце твіпоче, повите трівогою,
 І так чогось палко і жадібно жду!

МИК. ДУБІВСЬКИЙ.

З дневника декадента.

Даремне пісне, щез твій чар.

Ів. Франко.

Не лиш чар, але й пісня цілком для мене затихла. Моє серце таке німе, таке камяне на всі пісні, на святі чуття, на все... все... Я навіть уже не чоловік, а щось низше віднього, — просте животіне. Не живу, лиш отак животію...

Ох, як низько, низько я впав!

Часом дивлюсь на сей дурноватий світ і плачу. Чого плачу — не знаю, ніяк неможу пояснити. Де коли лише пробє ся думка і тоді здає ся мені, що плачу за втраченим раєм дитинства, за достоїнством людини, яке так скоро втратив і якого так тяжко назад дістати! І прокидає ся тоді думка, бажанне стати назад чоловіком, хотілоб ся побачити себе знову в вихрі тих людей, що крутять ся довкола мене.

Ох, як тяжко думати над тим, що ніколи не може здійснити ся! Кілько разів я вже над тим надумав ся!

Я пускав ся між людей, та скоро відпадав від них, наче відтручуваний якою силою, кожний рух, кожний крок і слід доказував, що я не з людей. А демон, бог злоби і переслідування, так і шептав мені до вуха та глушив мене: „Животино, ти гадаєш, що дам тобі забути твоє походжене? Гадаєш, що не напаятнюю сліди чорним пятном твого упадку?“ І обертаючись, я бачив, як погляди людей спочивали на мені, немов читали ті страшні сліди тюремника, як показували на мене руками, посміхали ся з кожного мого руху — і тоді я утікав, утікав, щоб сховати ся перед світом, перед усіми людьми! Та не міг!

Найблизше моє окружене доказувало те саме.

— Чуєш, коли будеш уже чоловіком?

— Яким? — питав я їх.

— Таким, як ми!

— Навчіть мене своєї людяности!

— Годі! Мусів би народитись чоловіком, не мужиком а тепер ним не будеш уже!

— Так, так, не бути мені людиною, бо я мужиком родив ся. Гей, гей мій Боже, для чого мужики родять ся на світ?

Часом сміюся сам до себе, так сміюся, наче божевільний! — І як не сміятися, коли біля мене така комедія, така комедія! Кождий кудись спішить, біжить, регочеться, всі крутяться — одіж на них шелестить, пахощами на мило заносить ся. І всі кланяють ся, капелюхи в повітря літають, а слова взаємної похвали немов дрібний дощик сиплють ся. І весь той танець видає ся мені таким кумедним, а всі актори такими глупими, дурними!

Ні, вони дурніші від мене!

Я нині плакав, так плакав. Здавало ся, що всю душу виплачу, що всі сльози погублю по землі, розплину ся в сльозах.

Чогось так тяжко, так тужно було на серці. Хотів оповісти комусь усі болі наболілої своєї душі, вижити весь жаль, весь смуток. Не було кому.

Навіть найблизші мої колишні товариші зрекли ся мене. Все, все я хотів упасти комусь на груди і там тихо, тихо заснути, як колись на матерній груді. Нікого не було. Таким одиноким, самітним я ще ніколи не почував ся. А серце так боліло, в голові так шуміло, шуміло. І почала тоді падати одна сльоза за другою, а потім ринув цілий потік сліз. Поволи, звільна, то знову сильно вибухали вони, пили ріками по обличчю і опиняли ся на землі. Ох, коби їх багато, я втонув би в них! втопив би ся зараз!

Чи довго я плакав, не знаю, бо коли прийшов до себе, то сльози не лили ся, лиш засохлі краплі стояли на лиці, а мозок так болів, так болів.

Я вхопив капелюх і вибіг на двір. Геть, геть, втекти кудись, пропасти, лиш не сидіти тут!

І коли так ішов, думав, куди вступити, де опинити ся? Я-ж не мав нікого, а все що було колись знайоме, було в тій хвилі таке чуже, таке далеке... А хотіло ся когось побачити, хоч одну людину, — хай кат буде, лише привітний!

Я опинив ся в каварні Сидів сам при столі і поволи приходив до себе. Чого я прийшов сюди? Чи місце мені тут? Мені, мужицькому синові в сих покоях, де ріками леть ся людська кервавиця? Геть, геть!

Я хотів устати і при тім незручно вдарив ся об стіл. В тій хвилі прийшов кельнер.

— Чим можу служити?

І те запитанє було для мене так привітне, так лагідне — я вже давно не чув таких слів. І пропала нараз уся думка про втеку, я сів знову і казав дати вина. Чуєте, вина! Мужицький син — вина! Так, але за свої власні гроші, я їх гірко заробив, я нікого не обрабував!

Вино стояло перед мною, а я сидів, дивився на нього і почав думати чорну думу.

Чи ти знаєш, читачу, про що думає чоловік у таку хвилю, в якій я тоді, опинився? Ні, ні! ти певно не знаєш! Бо ти занадто ніжний, занадто людинно вихований, щоб дізнатися про таких людей! Ти взагалі не вмієш аналізувати людського життя, а ще тим більше людської душі!

Ти навчений дивитися на низших від тебе з горда і для розуміння їх душевного настрою, їх душевних ран і болів, ти маєш лиш один вже вивчений вислов: „то батьра!“ В тебе такі ніжні чуття, таке досконале серце! Але як би ти не був „вихованим“ чоловіком, як би ти хоч на хвилику перенісся в положенє того „батьра“, то ти чуда би побачив! Ти побачив би такі житєві драми, такі переверти думок, побачив би таке страшне пекло повне гадюк у людськїм мізку, що здригнув би ся! Ні в яких творах подібного не найдеш! Але ти „культурник“, з постолами в людське серце не влізеш! Ти занадто ніжний для того! Ах, який абсурд!

І коли подібні думки розривали мою душу, коли я хотїв всім, а всім, що лише зветь ся „чоловік“ плюнути у вічі, — ввійшла касірка і сіла біля мене. Дівчина гарна, струнка, лише її очі такі мутні, такі невиспані. Як би вона була людиною, то я наплював би був їй у лице і відтрусив її від себе, але вона не була нею. Вони ж усі неїлюди в очах суспільности. Але та суспільність не питає, чому вони стали такими! Суспільність занадто культурна, занадто ніжна в тих ділах.

— Кажі дати один коняк для мене.

— Чи ти його жадна?

— Дуже!

Присунула ся до мене і почала бавити ся моєю рукою. Коли кельнер поставивши коняк на стіл відходив від нас, вона нахилила ся до мене і поцілувала. Ох, які студені, непривітні ті поцілу! А проте вона була така привітна! І чого ж мені було більше потрібно!

— Одну фляшку вина, дві гербати, десять папіросів —

приказувала вона кельнерови, а той кланяючи ся мені за кожним разом сповняв її прикази. Я знав ті манери касірок, а проте не говорив ані слова, не противив ся її приказам. А вона одно пила, друге лила по помості і все наказувала давати дальше. І коли те вино плило підлогою, мені не прийшло й на думку протестувати проти того, хоч я знав, що мушу все платити.

— Кажи, потребуєш гроший? Я тобі дам і не потребуєш лляти напоїв.

— Ні, не потребую, мені все одно. Сповняю лише повинність касірки.

І падала мені на груди, душила мене в обіймах. Я дивив ся на те все німо, не обзивав ся ні словечком і навіть не рухав ся. Мені стало її більше жаль, ніж себе самого, бо бачив, які контрасти душевного настрою відбували ся в її душі, коли вона голубила мене. І те все за гроші, за марні гроші, за средство до життя!

— Ти добрий, дуже добрий! Я таких не находила між товпою... А се ти мусиш бути і нещасний! І знов припадала до мене і знову душила міцними руками.

— Ти не ганьбиш мене! — запитала вже поважнійше. — Так багато, багато я вже дістала ганьби! Такої нагани! Але я не годна инакше, для мене вже все пропало! Хай були би до сего не допустили, а могла бути людиною! А тепер уже за пізно! Я так низько, низько впала!

При тих словах вона сперла ся руками на стіл і почала хлипати. Плач переходив поволи в конвульсії, вона почала кидати ся і ридала, ридала... А я дивив ся на той плач і мені не було жаль її. Лиш лють, страшна лють збирала мене на тих усіх, що дивлять ся з горда на всіх таких упавших, а не шукають причини їх упадку.

Закликав кельнера, заплатив йому, решту всунув до кишені касірки і вибіг на двір. Свіжий воздух обвіяв мене і думки зачали ворухити мою душу. Десь із середини душі родила ся одна за одною думка, плила до мізку і щось пригадувала, будила щось, старе, забуте, страшне.

Родичі просили гроший, не мають що їсти — а я, я пустив їх у кавярні. Ох, як я низько впав!

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО.

З сучасної літератури про етику.

Вже в 1903 році, коли появилася сміла і оригінальна книга відомого ученого правника Антона Менґера п. з. „Нова наука про державу“, можна було почути серед його прихильників поважні сумніви про те, чи здужає великий правник справді виконати поставлену собі задачу та покласти основи під всесторонній світогляд, сотворити не тільки суспільно-політичну теорію соціалізму, а дати нову, відповідну їх класовим інтересам, соціалістичну філософію, себто перш усього теорію пізнання і етику. На полі правничого побудована систему соціалістичної держави Менґер опанував майже вповні всю літературу того предмету та дав таку могутню синтезу всіх елементів соціалістичної правно-державної науки, що перед його твором з пошаною похиляли чоло навіть учені, котрі стояли в свідомім противенстві до ідеалів соціалізму. Тепер-же, коли учений, котрий свій вік прожив на аналізованю й конструованю правних відносин, на склоні свого віку майже в безконечність розширив обсяг своєї думки і своєї задачі, — не безосновно почав дехто побоюватись, що поважаний і люблений професор на незвичному собі полі дослідів дасть світови речі, які не зможуть порівняти своєю вартістю давнішим його правничим творам. Вже з думками про мораль і етику, виложеними в недовгій главі „Нової науки про державу“, тільки дуже мало хто міг згодити ся. Коли ж у 1905 році Менґер випустив у світ „Нову науку моральности“ (Neue Sittenlehre)¹⁾, то вона зустріла ся з майже однодушною незгодою й осудом.

Названа що-й-но книга Менґера дає в своїй ляконічній простоті й прозорості класичне сформуловане й коротке впорядковане поглядів, які можна підвести під понятє етичного релятивізму, основаного на суспільних відносинах сили. Етичний релятивізм — наука не нова; від старинних софістів аж до Спенсера мала вона більше й менше зручних представників. Тільки-ж у Менґера, старого прав-

¹⁾ Короткий зміст сеї праці, як також інших соціально-політичних писань Менґера подає книжка М. Лозинського „Антін Менґер і його соціально-політичні твори“, Львів 1907.

ника, дістало мотивоване її спеціальну живість і оригінальність дякуючи методи юристичного оброблення й формулованя.

Се, тай сама особа автора, самостійного ідеалістичного утопіста, викликає цікавість ближше приглянутись його праці.

Сказати коротко, — то книга Менґера про етику основується на безпереривній заміні понять моралі й права. На різних місцях книги читаємо, що „моральний той, хто пристосується до суспільних відносин сили, неморальний — хто їм противить ся“. Але-ж, се вже вважається банальною правдою, що висловом „суспільних відносин сили“ є право, та що пристосувати ся до „суспільних відносин сили“ не є нічим иным, як поводити ся в межах права. Се впрочім сам Менґер як найкраще розумів і викладав, а одначе розширив значіння тих „суспільних відносин сили“ й на мораль. Менґер ніде не просліджує, в чім лежить суть моральности; він тільки виразно заявляє, що моральність для нього не є правилом волі (das Wollen), а діланя. Він каже:

„Для суспільного співжиття людей, для їх взаїмного пристосованя, в якім лежить суть морали, має вагу тільки зверхня діяльність, сама-ж воля належить до індивідуального бутя“.

„Чисто-людська мораль, яка звільнилася від усяких релігійних товчків, візьме під увагу тільки вчинки людей, а не темні й загадочні причини тих учинків в нутрі людського ума. Також бачимо, що в практичнім житю весь світ бере під увагу тільки зверхні вчинки і чоловік вдоволяєть ся посіданем і вірністю жінки, держава домагаєть ся від горожанина тільки податків і рекрутів, навіть церкві, котра хоче впливати на найдальші глибини людського ума, скрізь вистарчає сама тільки зверхня святість у ділах. Також правники, котрих завданем є стежити за людськими ділами і їх управиляти, у цивільнім і карнім законі не звертають уваги на саму волю“.

Се правда, одначе тільки що-до держави; для неї вагу має перш усього (хоча й не вповні!) зверхня діяльність, а не воля, яка викликала сю діяльність. За те приклад Менґера про чоловіка й жінку тут ні при чім; чоловік котрий вдоволив ся би справді тільки посіданем і вірністю — не то вже жінки, а хочби — приятеля, не дбаючи про думки й почуваня своїх найблизших, бувби наскрізь неморальною одиницею.

Якби правник справді мав тільки „стежити за діяльністю людей і її управиляти“, то й тоді не мігби він рівнодушно відносити ся до волі; аджеж він може на людські діла впливати тільки

тоді, як зможе вплинути на волю. Та завдане правника інше. Він береться дослідити й покарати довершені переступства закона карного; він береже, щоби приватно-правні ділання людини оберталися в нормах, означених цивільним законом; для нього мають вагу вже доконані події, сама воля досі не входить в його обсяг, поки вона не вилила ся на зверх ділом. За те мораль виконує те, що Менґер приписує праву: вона посередно управиляє людські діла й кермує ними, а то тим способом, що впливає на людську волю, одобрює або осуджує саме ту волю, не ждучи поки вона виявиться в ділі. Правник може засудити людину за убийство аж по довершеню злочину; на само бажанє, саму постанову, саму волю вбити людину право осуду не має. На них мораль видає осуд; і то без огляду на те, що зверхні обставини не дозволять осудженому виконати свою постанову.

„Вся мораль ґрунтується на суспільних відносинах сил, себто на матеріяльнім примусі, виконуваним тими силами. Найбільшою суспільною силою є держава; отже — на погляд Менґера — вона є головною підставою морали. Тому, що на державнім і правнім полі поза кожним діланєм стоїть бодай ідеально погроза примусу, то тут навіть неправному оку легко бачити залежність між силою й моралю. Коли-ж матеріяльний примус є найпевнішою запорукою морального ділання, то навіть такі громадянства, як церква й професіональні стани, котрі спершу не мали змоги до примусу, в ході дальшого розвитку стараються бодай посередно насильно впливати на своїх членів.“

Так отже для Менґера державно-правний лад і церква, се два перші суспільні фактори сили, які втворюють моральність. „Третім фактором сили, втворюючим (erzeugend) особну мораль, є професії:“ дворянство, духовенство, війське, урядники, адвокати, лікарі, ремісники... Особливо-ж успішно „втворюють“ мораль ті професії, котрим прислугує законна дисциплінарна сила над членами; вони мають змогу накинати свою мораль засобами зверхнього примусу (Zwang) иншим клясам. Партії і професіональні спілки представляють четверте жерело морали; вони своєю могутістю є спроможні присилувати стоячі поза ними верстви прийняти їх мораль. Навіть „пяте і останє жерело етичних наказів“, публичну опінію Менґер признає фактором сили, який викликає зверхній примус. А саме: народні маси мають „в публичній опінії могутий звряд впливати на діяльність могутих, жадних на похвалу й признає“.

Відповідно такому розумінню моралі представляється ся також Менгерове розуміння совісти, котра „може існувати тільки в страхі перед шкідливими наслідками“ вчинків, які не пристосовані до суспільних відносин сили.

Ось до чого договорив ся живучий відлюдно серед своїх книг великий правник! Відчуженість від справжнього життя та фатальна (в сім випадку) могутність і консеквентність його правничих дедукцій виробили в Менгера погляд, що в людським життю що-й-но переступство поліційних постанов викликає гризу совісти... Найблизше зазначене з цього таке, що той, в кого нема „страху й пошани перед соціальною властю“, не має совісти; та далі — що могутність совісти залежить від величини того страху. Отже: хто зі страху перед соціальними силами виречеть ся приятеля, увязненого за політичний злочин, хто без опору вложить свою шию в пута професійної етики, той моральний. Коли-ж хто на глум „соціальним відносинам сили“ — дасть у своїй хаті захист переслідуваному поліцією „злочинцеві“, той неморальний; так само, як неморальні мужики, котрі — на переказ законно признаній приватній власності на лісах — уважають дрова і ліс загальним добром і користують ся ними без грижі совісти й — без відома властителя.

Дальше виводжене консеквенцій із Менгерових тверджень виявило-б нам іще більші куріози. Воно загнало й їх творця в безвихідний кут, із якого він виратовуєть ся несподіваною заявою, що поруч моралі, витворюваної соціальними відносинами сили, є ще друга, „традиційна“ (überlieferte) або „краєва“ (landesübliche) мораль. Звідки вона взяла ся, не знати. Менгер тільки каже, що на ту другу мораль складають ся „традиційні, релігійно й філософські системи“, котрих творцями Будда, Христос, Могамед і Конфуцій. З погляду тих систем „оцінюють ся ще нині вчинки людської одиниці“.

Так кладе Менгер перед нас два роди моралі: одну моральну, другу неморальну. Бо „традиційна“ мораль, се менше-більше те саме, що ми звичайно в життю вважаємо моралю; за те та „мораль“ про котру висше була бесіда, є хіба звичаєвим правом, а не моралю. Одначе не багато помогла Менгеровій книзі й та „традиційна“, мораль на мораль. Уведене її тільки поплутало виклад. Бо як ми що-й-но читали, що суспільна сила витворює всю моральність, то тепер читаємо, що та сама сила витворює всю неморальність. аджеж у кого більше сили, в того менше страху перед суспільни

примусом, в того тим-самим і менше моральності. Отже, коли хочемо усунути неморальність, то мусимо усунути теперішні відносини сил, себто теперішній суспільний порядок. Туди доходить Менгер до соціалізму. Одначе розвязки суперечности між моралю, основою на силі, і „традиційною“ моралю ми таки не знаходимо. Виравді:

„Чесноти, до котрих змагають релігійні й суспільні системи моралі, спричинюють бажані суспільні порядки, котрі ми мусимо приспішити сотворенем фактичних умов для них“, — одначе соціалні відносини сили, котрі продукують усю мораль, є рівночасно причиною всеї неморальности. Як-же з сього зачарованого кола вийти? Як зробити, щоб і мораль була, і сила, котра доводить до неморальности, ізчезла?

„Тільки анархізм, котрий майже вповні усуває державні й правні фактори сили, мігби отворити перед моральністю найвисші завдання, якби його взагалі можна було здійснити. Вже соціалізм, котрий зберігає цілу державну машину, спільну власність, навіть почасти приватну власність, неминучо мусить вдоволити ся скромною, середньою моралю“.

Та ледво Менгер заявив, що сила є жерелом усяких пороків, він повертає до своєї вихідної точки, де сказано, що чеснота є вивором матеріальної сили. Як з одного боку соціалізм (у противенстві до анархізму) із-за відносин сили, котрі він зберігає, може дати місце тільки неповній, середній моралі, так і для тої середньої моралі існує в соціалізмі небезпека: для її вдержання моглоби бути в соціалістичній суспільности за мало сили. Єдина надія для соціалістичної моралі — в тій силі, яку представляє публична опінія.

„Публична опінія розвинула досі тільки марні сліди організації; основна зміна її в тім напрямі зробила-би з неї вповні нову суспільну силу, надїлену почуваною могутістю“.

„Соціалістична держава повиннаб дозволити незалежним органам видавати офіційні газети з місцевим характером; кождий горожанин мавби право користати з тих газет до публікованя неморальних учинків, звернених проти загального добра“...

„Ту саму мету можнаби також так осягнути, що неморальне діло, котре шкодить чужій справі, можнаби подавати до загального відома й публично обговорювати на явних зібранях громади або на осібних зборах“.

І се оповіщене звістки про неморальне діло малоби бути єдиною карою, яку суди накладалиб на виновників. „Не булоб се

ніщо інше, як удержуване приватних сплетень, найпоганіша обичаєва поліція, яку можна видумати, влізлива й невідповідальна поліція сусідів і знайомих, зорганізована по всім правилам державою“ — справедливо завважає Карль Кавтскі в своїй критиці Менґерової книги.

В передмові до своєї книги про етику Манґер заявляє, що мета його праці — „дати в найголовніших обрисах соціалістичну систему моралі“. Сеї мети Менґер не досягнув, а одним із перших, котрі виступили проти Менґерової книги, був найвизначніший теоретик теперішньої соціальної демократії, Карль Кавтскі. Тож, коли в 1906 році появилася його праця про етику¹⁾, з великим інтересом засіли за читане її не тільки прихильники, а й противники того світогляду, який заступає Кавтскі. І треба з гори сказати, що ні одних, ні других книга Кавтського не вдовольнила. З особна-ж більше або менше рішучо станули в противенстві до змісту нової книги соціально-демократичні письменники, як Мерінґ, Макс Адлер, Отто Бауер.

Безсумнівно книга Кавтського йде і ширше і глибше в трактованю етичного питання, ніж праця Менґера. До того ж мету вона собі кладе скромнішу: не створити епохальну, нову соціалістичну етику, а „подати нарис розвитку етики на основі матеріалістичного розуміння історії“. Щож, прослідити методою історичного матеріалізму розвиток етики — завдане цікаве; такий історичний розгляд етики бувби певно корисним вкладом в літературу, якби справді воно було Кавтському можливе вдержати ся в рамках історичного викладу без вмішуваня до нього теоретичних аналіз і синтез, критики понятя етики й моралі, та без вплітаня до історичного викладу нових теоретичних конструкцій.

Бо є дві, зовсім самостійні вихідні точки в трактованю кожної суспільної чи наукової прояви: історична і аналітична. Історик буде слідити за початком, зростом, розвитком даної прояви, він глядатиме за зверхніми впливами на неї, він прослідить внутрішні й зверхні причини, що сприяли або шкодили її розвиткови; його мета: засувати нам дану прояву в звязи з обставинами, які в минувшині й сучасности зложились на такий, а не на инший її вигляд. Инша мета аналітика. Він бере прояву такою, якою вона перед ним стоїть, прояву саму в собі без уваги на її минувшість

¹⁾ Ethik und materialistische Geschichtsauffassung Ein Versuch von Karl Kautsky. Штутґарт 1906.

і зверхню обстанову, серед котрої вона виступає перед його очи; його завдане: розложити прояву на її складові часті, прослідити функцію кожної часті, взаємне повязане всіх частей, роздивити ся в принципіальній стійности даної теорії, проаналізувати її логічну суцільність і внутрішню консенквенцію. Історик нам відповідає, звідки проява взяла ся; аналітик — що вона таке. Так історія штуки дає нам пізнати, як твір штуки повстав, які впливи на нїм слїдно, до якої школи він належить; естетика-ж аналізує той сам твір штуки в його річево-питомім значіню, без огляду на його генезу, та показує безпосередню, річеву його вартість. Оба напрями дослїду мають свою самостійну вагу. Так ембріологія не може заступати місця анатомії й фізіології. Так історія винаходу машини і пізнане історії видосконалюваня її складників рішучо не може заступити місце докладного пізнаня її складу й функціонуваня її складників, потрібного машинїстови. Певна річ — результати аналізи того, що є, дають товчок і заохоту до історичного розгляду генези даної прояви; і навпаки: результати історичного дослїду можуть бути дуже цїнні для порозуміня існуючої речі. Одначе праця в однім напрямі не може заступити праці в другім напрямі.

А саме XIX столїте було свїдком, як історичне трактоване всіх прояв житя, науки й штуки майже заголомшило їх теоретичну аналізу. Ідеєю Дарвіністичної і Спенсерівської еволюції світ так захопив ся, що поза величезними томами всяких „еволуцій“ майже місця не стало для метафізики, теорії пізнаня, логіки, філософії. Декому здавало ся, тай здасть ся, що з образом „розвитку“ даної речі вже вичерпав її зміст, коли по правді сей зміст ще нетиваний.

При трактованю етики справа ще більше комплікуеть ся. Бо етика в своїй сути лежить поза обсягом теоретичного пізнаня. Теоретичне пізнане, себто наука, має дїло тільки з тим, що є або що було. Проблем-же етики лежить у розріжнюваню добра від зла, в дослїджуваню „таємничого регулятора людських вчинків“, морального закона, котрий велить людям змагати до доброго, жаяхатись перед злом. Тут не вистарчить сконстатувати, що в дану хвилию вважаєть ся в даній суспільности добром або злом, не вистарчить прослідити, серед яких обставин і під якими впливами дана суспільність дійшла до того, що так, а не инакше морально осуджує людські вчинки в їх конкретних проявах. Етика має дати відповідь на моральне питане житя, на се пристрасне питане, що стає перед діялючою людиною: що повинен я зробити? Виступає понятє обовязку, повинности, домаганя. З царини об'єктивного пізнаня прояви світа,

з обсягу теоретичного розуму, переходимо з етикою в царину людської волі, діяльності, в обсяг практичного розуму. Хто межі між тими двома царинами не бачить і не признає, той доходить до того, що конкретні прояви морали, привязані до даної історичної минувшини та природних і громадянських обставин житевих даної суспільности, вважати-ме моралю в загалі; вийде таке, що моральним буде те, що якійсь нації, класі чи суспільному гуртови в той чи инший час видало ся моральним. Сама-ж основа морали, суть етичних наказів без огляду на їх конкретний зміст, зістанеть ся поза границями досліду. В таке перемішане завдання обох напрямів досліду попало й попадає чимало письменників.

Не встеріг ся того і Кавтскі.

Його книга про етику розложена на ось такі глави: 1. Старинна і християнська етика, 2. Етика віку просвічена, 3. Етика Канта, 4. Етика Дарвінізму, 5. Етика Марксизму. Над двома першими главами, котрих зміст дає короткий популярний виклад розвитку етики на основі історії філософії і культури, не будемо зупинятися. Що-до четвертої глави (етика Дарвінізму), то мені здаєть ся, що вона зайва. Бо тут ніякої етики нема і не може бути. Дарвінізм се тісно природнича теорія, в якій нема місця для етичних оцінок. Про етику Дарвінізму так само не можна говорити, як не говоримо про етику біології або динаміки. Природнича наука досліджує і описує те, що в фізичнім світі існує, прикладати-ж моральну, естетичну чи яку небудь иншу оцінку до прояв фізичного світа, се не її річ. Єдиною вартістю, що лежить в основі природничої науки, є вартість правди; похваляти або осуджувати прояви природи, порядувати їх після степеня їх моральної, естетичної, практичної доброти — в те природничі науки, а з ними й Дарвіністична теорія, не вдаєть ся. Сим займаєть ся етика, естетика, економіка. З осібна що-до етики, то вона рішучо не природнича наука, а нормативна; її проблем не лежить у тім, що в природі справді існує, а в тім, що в суспільности людській повинно бути. Сього Кавтскі не признає. Для нього етика не нормативна, а природнича наука, він не хоче дати основу етиці, тільки її виявити; він береть ся її вияснити не як культурну, а як фізичну прояву. Мало того: він на сьому не зупинить ся, а піде дальше; мораль він здефініює як звірачий; потім як соціальний наклін; а зхарактеризувавши ось таку мораль, він її загарбає для цілей суспільного організму, змонополізує її для соціалістичної суспільности. Приймивши, що етика не річ людського індивідуума, тільки :

ява людської громади чи суспільної класи, він дійде до сього, що соціальний ідеал буде признаний також етичним ідеалом. Він дійде до того, що „моральний“ закон не управляє відносин людини до кожної иншої людини, а тільки зносини між людьми „тої самої суспільности“ (стор. 106), почуємо від нього, що „супроти ворога не обовязують суспільні чесноти“ (стор. 107), довідаємось, що „абсолютна неморальність лежить тільки в недостатчі соціальних наклонів і чеснот, які людина переймила від соціальних звірів“ (стор. 134). Все те почуємо від Кавтського в останній главі про „етику Марксизму“. А крім того почуємо там, що етичний ідеалізм лежить ні в чім иньшій, як у „знесеню визиску одної класи над другою“ та в вічнім мирі „поміж народами“; етичний ідеал — зброя в класовій боротьбі; його здійснить соціалізм, значить — Кавтські називає свій економічний ідеал етичним ідеалом *par excellence*; його соціально-політична мета і ціль є єдиною справді моральною метою і цілю. Справді, дальше піти в класовім догматизмі і суспільній нетолеранції --- булоб важко...

Та суть річи не в тім. Хоча моглоб здавати ся, що найважнійшою частиною книги Кавтського буде остання глава, котрої предметом етика Марксизму, то в дійсности осередок тягару книги не лежить у її позитивній частині, а в критиці Кантової етики. Се заповідає сам автор у передмові, де читаємо (стор. VII), що „з огляду на великий вплив Кантової етики в соціально-демократичних рядах“ неминучо потрібно розглянути етичне питане зі становища історичного матеріалізму. На сій партії книги ми трохи довше зупинимо ся. Раз тому, що в відношеню Кавтського до Канта, здаєть ся нам, корінить ся принципіальна хиба його книги, отже й тих його поглядів, які ми висше наводили, — з другоюж боку тому, що нам здаєть ся, що саме в Кантовій аналізі практичного розуму і в його основаню моралі лежить *κτῆμα ἐς ἀεί* для всякого, хто коли небудь займатись буде етичним питанем.

Відношене Кавтського до Канта вороже і несправедливе. Се зазначили в своїх рецензіях на книгу Кавтського саміж його партійні товариші, марксісти, як Бауер і Адлер. Коли неприхильність Кавтського, заступника правовірного Марксизму, до Канта можна собі пояснити там, що Кантова філософія лягла в основу критики Марксизму з боку деяких „ревізіоністів“, то труднійше пояснити собі глумливий спосіб трактованя Канта та — що гірш — повне нерозуміне поборюваної Кантової філософії. Ціла критика Кавтського на Кантову філософію по правді — як се підкреслює Бауер —

звернена проти тзв. „вульгарного Кантіанства“, яке зі справдішньою творчістю Кенігберзького філософа не має нічого спільного.

В двох рівнобіжних напрямках повертаєть ся Кантова праця на полі філософії: на критику чистого розуму, себто теоретичного пізнання, та на критику практичного розуму, себто етичного ділання. Що до першого, то Кант узяв під увагу той готовий комплекс людського знання світових прояв, котрий зветь ся теоретичним пізнанем, та — не побільшаючи ні поменшаючи його ані одною дрібкою — проаналізував складники, з яких наше пізнане зложене, відокремив той матеріал, який нам приносить досвід із зверхнього й внутрішнього світа, від тих складників пізнання, котрі нам дані а priori, себто від форм, у які наш ум автоматично порядкує сировий матеріал, доставлений досвідом; ось так Кант відкрив умови й обставини, котрі роблять наше пізнане можливим. Кант узяв прим. якийсь закон природи, котрий ми пізнали, та роздивив ся, що в ньому є з досвіду наших зміслів із зверхнього світа, а що ми самі несвідомо вложили в той закон, аби повязати і упорядкувати сировий матеріал зміслів у потрібне нам пізнане. Се була аналіза чисто формальна; значить Кант не вніс у дане пізнане ні критики нового досвіду, а тільки розглянув апіорні умови, функціональні прикмети людського ума, що служать підкладом, на яким досвід тче тканину людського пізнання. Тож результати Кантової аналізи не звязані з ніяким конкретним людським знанем, а мають характер наскрізь загальний, підходящий під усяке людське пізнане без огляду на його час і місце. Людський досвід збогачуєть ся, людське знане росте, багато дечого, що вчора видавалось правдою, нині являєть ся похибкою, — незмінчивий тільки підклад людського пізнання, ті необхідні форми часу, простору, категорії, причиновости, ціловости і т. п. якими людина вяже відорвані дрібки досвіду в суцільну картину пізнання.

Так що до теоретичного пізнання. Рівнобіжно з критикою чистого розуму розвиваєть ся Кантова критика практичного розуму. Кант знайшов перед собою цілу безліч різноманітних, противних собі етичних систем, моральних наказів, сотворених різними людьми в різних часах і місцях. Числа тих систем і приказів Кант не побільшив своєю системою, не видумав якогось свого морального наказу. Він тільки взяв їх під увагу та проаналізував з поміж них те, що для всіх спільне, те, що етичні накази відрізняє від усяких иньших — законних, звичаєвих, релігійних — наказів. В етиці він відокремив від себе матерію і форму. Матері

приносьть нам досвід; нема ні одного етичного наказу, котрого б зміст обов'язував людей скрізь і все. Матерія етичних наказів, її еволюція, є предметом дослідів історика культури, етнографа, антрополога. Кант звертає ся тільки до формальної закономірности етичних імперативів; він хоче відкрити формальний підклад кожного почуття обов'язку, без огляду на його конкретний зміст. Він питаєть ся, коли людина почуває, що її поведене було етичне, та знаходить загальну відповідь у славнім, надуживанім „категоричнім імперативі“: „Роби так, аби максіма твоєї волі кожної хвили могла рівночасно стати ся принципом загального законодавства“. Що-й-но сей закон уможливує всякі конкретні імперативи. Коли моє поведене маю признати етичним, то його максіма мусить мати здібність стати ся принципом всесвітнього порядку. В свідомости того загального значіня лежить суть людської моралі. Кант не досліджує, як даний етичний наказ історично повстав, він тільки розглядає, в чім його етична сила.

Кантовий категоричний імператив стрічаєть ся аж надто часто з основним непорозумінєм. Дехто приймає, що Кант мав на думці „загальний закон“ в значіню правного кодексу, себ то закон загального суспільного гаразду. З того погляду Кантова „Критика практичного розуму“ принесла б не багато нового. Просте правило: не роби другим, що тобі немиле — дістало буцім то в категоричнім імперативі тільки надмірно докладне основанне. Одначе таке розумінє, се фатальна помилка, яка не доторкує сути Кантової етики. Кант не був апостолом соціальної етики — він був наскрізь індивідуалістом. Увага на загальність, що містить ся в категоричнім імперативі, не обчислена на збогачене вселюдського щастя, на суспільні гаразди; її мета — підвести до як найбільшої могутости свідомість одвічальности людської одиниці. Кантове загальне законодавство, се законодавство вселенної. Його сформулувати можна ще так: роби так, неначе б у твоїх руках спочивала власть над вселенною. В кождім людськім ділі повинна заключати ся свідомість його універсальної досяжности. Людська одиниця, змісловий твір, замкнений в заголомшуючу різноманітність світових прояв, морально стоїть перед обличчєм вселенної. До людської одиниці звертаєть ся внутрішній голос морального обов'язку та вказує їй при її постановах і ділах на одну інстанцію — загальну вселенну, — а не на громаду, суспільність, державу.

Кантова етика — верх індивідуалістичної етики. Її принципи: правда, чистота, вірність, ширість чоловіка перед самим собою.

Існують тільки обовязки супроти самого себе. Все, що я роблю, моральне тільки тоді, як я се справді в нутрі своєї душі вважаю моральним, — отже без огляду на те, чи конкретна „соціальна етика“ даної суспільности той чи иньший мій учинок признає моральним, чи ні.

В старім, з VI столітя грецько-латинським рукописі евангелія (Codex Cantabrigiensis) знаходимо висказ Ісуса, на обнятий канонічним текстом евангелій. До людини, котра в суботу працювала на полі, Ісус сказав отсі слова: Чоловіче, як що ти знаєш, що робиш, спасений еси, як не знаєш, то ти переступник закона і проклятий еси. — Се евангельське сформуловане Кантового закона морального обовязку на згоду з самим собою.

Всього того Кантські не хоче розуміти. Кантови він присвячує кільканайцять сторінок лайки за його відсталість, його буцім то міщанське противенство до соціалізму. Не хочу продовжувати через край сю статю наводженем цитатів із Кантського. Хто цікавий, хай прочитає сторінки 22—43 його книги. На одно тільки зверну ще увагу. А саме:

Кантські кладе здійснене абсолютної моралі в будучій соціалістичній суспільности, якої члени, сповняючи свої громадянські обовязки, тим самим сповнятимуть свої моральні обовязки. А тимчасом зі справдішньою моралю суспільний порядок не має нічого спільного. Моральним буде член первісної суспільности, котрому етичне почуте велить криваво пімстити ся на ворогови, моральним буде християнин, котрий з глибини своєї душі простить ворогови, а неморальний буде член соціалістичної суспільности, котрий з огляду на поліційну власть держави не візьме кривавої пімсти над ворогом, хоча ціле його ество богатиме о кров ворога, та котрий відноситиметь ся до ворога приязно, хоча в душі горітиме до нього ненавистю.

Староісландські новелі¹⁾.

I. Духи сторожі Ісландії.

Король Гаральд Гормсон, Датчанин, звелів одному чародієви відмінити свою постать і удати ся до Ісландії, щоб дав королю вісти. Він поплив у подобі кита.

Дойшовши близько берега обплив довкола північного, побережя і обернув ся на захід і побачив, що краю берёга духи ріжної подобі, деякі великі, де які дрібні, і гори та горбики були повні їх.

А коли доплив до фйорда Папна і вплив до нього, щоб вийти на беріг, то з розсілини гори виліз великий дракон, а за ним гадюки і всяке хробацтво і подули на нього отруйним духом.

І він відвернув ся геть, на захід перед фйорд Сйя і виплинув до нього. Напротив нього вилетів птах такий здоровенний, що заповнив цілий яр, а його крила били ся о гори по обох боках, і з ним було багато птахів, малих і великих.

Швидко він відвернув ся відси і поплив на захід довкола берега і на південь, до фйорда Брайда. Тут вискочив до него скажений бик, аж до самого моря, і бик був великий і почав ревити, що аж лунало під небом, а за ним много охоронних духів.

Тоді він знов зараз вернув ся і поплив на південь довкола Рейкянеса і задумав вийти на беріг коло Вікарскайда. Та ба, тут вийшов против нього гірський велитень, що мав

¹⁾ Отсі інтересні оповіданнячка виймаємо з недавно виданої д. Артуром Бонусом збірки староісландських заг і оповідань пз. *Islaenderbuch I und II Sammlung. Herausgegeben vom Kunstwort. München 1907. Georg D. M. Callwey*, і з побічним титулом: *Sammlung altgermanischer Banern-und Königsgeschichten*. У переднім слові до сього видання автор називає ті твори „найстаршою і однією германською літературою старого часу і загалом найстаршою реалістичною збіркою прозової поезії в новелістичнім жанрі“. Списані досить пізно, в XII—XIII віках вони жили перед тим в усній традиції і заховали в собі память про перших поселенців Ісландії, їх спосіб життя й громадський устрій.

у руках зелізну булаву, а головою був висший над гори, і много інших велитнів при його боці.

Тоді він утік і поплив на схід, подовж безмежного краю. „Та тут пустісінько, — сказав він, — сам пісок та пустар, а на морі страшно бють ся хвилі о скелі, а хвилі такі здоровенні, що й довгим кораблем не проїхав би туди“.

Тоді тут орали землю ось які мужі: Бродгельгі над Ванна фйордом, там де дракон ліз до моря, і Сйольф Вальгердарзон над фйордом Сйя, там де птах показав ся, і Торд Геллір там, де виходив рикучий бик, над фйордом Брайда, а по той бік Рейкянеса, де виходив гірський велитень, жив годе¹⁾ Тородд.

II. Як король Олаф пробував своїх пасинків.

Оповідать, що король Олаф — той сам, що потім був прозваний святим — був раз у гостині у своєї матери Асти. Вона вивела йому своїх братів, його пасинків.

Король посадив собі двох старшеньких на коліна, Гутгорма на одно, а Гальфдана на друге. Він глядів на обох завертаючи очи і вдавав сердитого; оба хлопці збоjali ся.

Тут Аста привела до нього найменшого сина, що звав ся Гаральд і мав ще лише три зимки.

Король завернув і на нього свої очи, але він сміло дивив ся на нього. Тоді король узяв його за волосе і поторгав; хлопець ухопив короля за бороду і почав рвати її. Тоді сказав король: „Бити б тебе дуже, братіку!“

Другого дня ходив король на дворі довкола Астиного обійстя, і мати з ним. Надійшли до ставу; тут були Астині сини, Гутгорм і Гальфдан і грали ся; там стояли великі столи і здоровенні шопи і пасло ся багато худоби грубої й дрібної. Там вони забавляли ся. Поблизу них над глинистою затокою ставу був Гаральд. Він кидав тріски в воду, і вони великими купами плили до берега.

Король запитав його, що се значить?

Він відповів, що се кораблі з військом.

Король засміяв ся і мовив: „Може й так, дійде до того, що пануватимеш над кораблями“.

¹⁾ Годе — ватажок, голова роду, а також чарівник

Тоді покликав Гальфдана і Гутторна і запитав Гутторна :
„Що би ти найліпше волів мати, братіку?“

„Поля“, відповів той.

„А скільки тих полів?“ запитав король.

„Так багато, — відповів хлопець. — щоб отсей півостров, що літо був засіяний“. А на півострові стояло десять фільварків.

Король промовив: „Тут могло б стояти багато збіжа“.

Потім запитав Гальфдана, що би він рад найліпше мати.

„Коров“, — відповів сей.

„А як багато?“ запитав далі король.

Гальфдан відповів: „Так багато, щоб ідучи ось тут до води тисли ся щільно одна до одної“.

Король відповів: „Хочеш мати великі добра, в тім ти вдав ся в свого батька“.

А потім запитав Гаральда: „Чого би хотів мати найбільше і найраднійше?“

„Людий“ — відповів той.

Король мовив: „А скількож так?“

„Стільки хтів би мати, аби вони коров мойого брата Гальфдана поїли на один обід“.

Король засміяв ся і мовив до Асти: „Годуй його, мамо, з нього король буде“.

III. Погана нога.

Був чоловік на імя Торарін Нефйользон. Се був Ісландець. Його рід сидів у роздріб у північній Ісландії. Він був простого роду, але розумнійший і більше бесідливий від інших і свобідний у своїй розмові з висшими. Се був великий моряк і часто покидав свій край.

Торарін був страшенно бридкий чоловік; найгірше шпетило його те, що мав погані сугасти: мав великі руки, та за те ноги ще поганійші.

Торарін був раз у місці, де король Оляф Грубий, що потім був названий святим, стояв зі своїм двором. Він був добре відомий королеви. Тоді він вирядив купецький корабель, що мав свій власний, щоб літом їхати до Ісландії. Король Оляф задержав Тораріна кілька день у себе і часто розмовляв із ним. Торарін спав у королівській кімнаті.

Одного ранку досвіта король пробудив ся, коли інші ще спали. Саме сходило сонце і в домі було зовсім ясно. Король побачив, як Торарін виставив одну ногу з під свого накриття. Король добру хвилину дивив ся на ту ногу, і тут усі побудили ся в кімнаті.

Король мовив до Тораріна: „Отсе вже хвилину не сплю і бачив такий вид, що вважаєть ся мені вартим великої уваги: а се отся людська нога, про яку думаю, що вона найпоганіша на все місто“. — І візвав інших, щоб подумали, чи їм так видасть ся. І всі, що бачили ту ногу, згодили ся, що так воно й є.

Торарін чув, що говорило ся і відповів: Мало таких річей, щоб були так незвичайні, аби ще й иншого в тім роді не знайти. Вважаю душе правдоподібним, що тут є ще щось таке“.

Король мовив: „Стою на тім, що поганійшої ноги не знайдеш, а хоч би я мав о заклад побити ся“.

Тоді озвав ся Торарін: „Я готов побити ся о заклад, що я знайду ще поганійшу ногу в сьому місті“.

Король мовив: „В такім разі один із нас сповнить другому його бажанє“.

„Нехай і так буде“, сказав Торарін, і виставив з під покривала свою другу ногу, і ся була нічим не краща, а ще й без великого пальця.

І мовив Торарін: „Глянь лише, королю, на сю другу ногу. Вона ще поганійша, бо у неї нема одного пальця, і я виграв заклад“.

Король мовив: „Перша поганійша о стілько, що пять її пальців обридливійші від чотирьох, і я виграв заклад“.

IV. Історія скальдової вірші.

Раз ждали на Ейнара Флогу, і поки він прийшов, оповідав хтось із княжої дружини, що Ейнар великий ватажок, але не так великий, як насильник, і як кого вбе, то ніколи не платить кару.

Се чув Ісляндець Галь і відповів:

„А я все таки думаю, що він мусів би міні заплатити кару за вбитого свояка, як би я зажадав її в нього“.

Дворак відповів: „Се б тобі не вдало ся; він ніколи ще не заплатив кари ні за кого“.

Доти балакали, доти балакали, аж дійшло до закладу: дворак ставив золотий перстінь, а Галь свою голову.

Швидко потім явив ся Ейнар. Король прийняв його дуже радо і посадив його тутже біля себе. Се було вісім день по новім році. Одного вечера, коли сиділи при чарках, а столи повиношено, запитав король Ейнара, як стоїть діло з іздою до Фінляндії.

Він відповів: „Остатній раз, пане, коли ми їздили на північ, здибали ми ісландський корабель. Ми в очи кинули їм закид, що вони без нашого дозволу торгують з Фінами; вони перечили тому, але ми зміркували з їх слів, що брешуть. Ми ї причадили до них. Вони боронили ся, але ми не попустили, поки не збороли їх. Та був там один між ними, що бив ся далеко ліпше ніж ми, і се було б довго тягло ся, як би було кілька таких“.

Галь був близько і чув Ейнарові слова. Тоді підійшов до його сидження і затих дуже.

Дворак запитав його, чого так посмутнів? Він відповів: „Маю на те причину. Власне я довідав ся, що Ейнар Флюга вбив мойого свояка: тепер мусить дійти до того, що мушу видусити від нього кару.“

Дворак мовив: „Не рад би я, щоб ти ї балакав про се, занехаймо свій заклад“.

Галь відповів: „Ну, побачимо“.

Другого ранку Галь приступив до Ейнара і сказав: „Ти вчора вечір оповів новину, що мене дуже обходить, а саме, що я втратив через тебе одного свояка. Хтів би я знати, чи ти заплатиш міні кару?“

Ейнар відповів: „Чи ти ще не чував, що я ніколи не плачу карі? Ти не виглядаєш міні на такого, щоб швидше від інших дістав від мене виплату. Як би я заплатив одному, то всіб поперли до мене зі своїми довгами. Краще не починати.“

Галь мовив: „Не мусите обертати се в той бік, що се для вас не страта, а міні потіха.“

Ейнар просив його забирати ся з Богом до дідька і не балакати пусте. Галь пішов і сів на своє місце.

Дворянин запитав його, чи Ейнер хоче що дати.

— Ні, — каже Галь.

Дворянин сказав: „Я так і думав. Покиньмо свій заклад. І не заговорюй про се багато.

Галь відповів, що все таки ще раз попробує.

Другого дня в ранці Галь ще раз сказав до Ейнара:

— Радби я ще раз запитати тебе, чи ти за могого свояка заплатиш міні кару?

Ейнар відповів: „І що се за нудна балачка: коли зараз не забереш ся міні до чорта, то тут і смерть твоя.

Галь пішов і сів.

Дворянин мовив: „Ну, як же тобі повело ся з твоїм жанданем у Ейнара?

Галь відповів: „Замість гроший погрозив убити мене на місці“.

„Оттого то я й ждав“, — сказав той, — „і я ще раз звільняю тебе з закладу. Бо тепер нема такого лиха, якого-б ти не міг надїяти ся від нього, коли докучатимеш йому своїми упімненнями“.

„Правда твоя, — мовив Галь, — але все таки я подивлюсь іще третій раз і вже аж тоді дам спокій усяким пробам“.

І він устав і приступив до короля. Повитав його словами: „Благо вам, пане королю!“

„Вітайте, Галю!“ мовив король. „Чого вам треба!“

„Пане, — мовив Галь, — ви добре розумієте ся на снах і я хочу оповісти вам свій сон. Міні снило ся, що я зовсім инший ніж є, а власне снило ся, що я скальд Торлейф, а Ейнар Флюґа видав ся міні ярлем Гаконом. І міні здало ся, що я уложив на нього насмішливу віршу, і пригадив собі її збудивши ся.

І він відступив троха на бік і пробурчав щось собі в бороду, але що бурчав, того не було можна зрозуміти.

Тоді король сказав до Ейнара:

— Прошу тебе, Ейнаре, заплати йому по моїй просьбі кару, бо сеж могутній скальд і як зложить на тебе вірш, то се буде такий острый вірш, що ніщо йому не опресть ся. А такий насмішливий вірш сидить, видно, в його голові і тобі грозить велика небезпека. Бо коли візьмуть його люди на язики, тоді буде тобі більше шкоди, ніж варта тих дрібка гроший. Бо що він хоче, се ми бачимо; то не правда, що він бачив сон, але хоче пустити в обіг знаружливий вірш на тебе за те, що не дістав від тебе нічого. Сильніших люди

ніж ти такі вірші замучували на смерть. Вірш скальда Торлейфа на ярля Гана не згине, доки нордландські мужі землю орють. Сповни мою просьбу і дай йому дещицю на ту кару за його вбитого свояка.

Ейнард відповів: „Хай буде ваша воля, милостивий пане! А ти йди до мого скарбника і вели дати собі три марки срібла. Він тобі виплатить.

Галь сказав: „Спасибі Вам. Я задоволений“.

І він пішов до скарбника і передав йому своє жадане. Скарбник вручив йому мішну повну гроший і сказав, що тут маєш чотири марки срібла.

— Міні належить ся лиш три! — сказав Галь. І відважив собі три марки, а більше ані на феник. Потім прийшов до Ейнара і сказав йому, що має його гроші. Ейнард запитав його, чи взяв усі гроші, що були в мошонці?

— О, ні, — мовив Галь. — Не думай собі, щоб я хотів стати ся злодієм твоїх гроший. Я дуже добре розкусив твій підступ. А тепер бувай здоров!

І він пішов на своє місце.

Тут мовив до його дворянин:

— Ну, що, виграв заклад?

— Виграв, — мовив Галь. — Але перстїнь ти заховай собі і радуй ся ним. У сїй справі ти поступив собі зо мною як чесний чоловік. Та я й не мав ніякої причини сперечати ся з тобою, а все таки хотів поспробувати, чи видеру в нього гроші, бо правду кажучи у мене не було ніякого свояка, якого б убив Ейнард.

Переклав *Ів. Франко*.

МИХ. ГРУШЕВСЬКИЙ.

На українські теми.

УКРАЇНСТВО і ВОЕСЛОВЯНСТВО.

„Словянський тиждень“ пройшов серед грому відмика-них фляшок і невгавучого гудіння бенкетових промов: Море вина і море фраз. Але під сим морем, як запевняють аранжери зізду, знайдено тверде дно. „Намацано ґрунт для дальшої все-словянської акції“. При кінці червня с. ст. збереть ся в Празі організаційний зізд і займеть ся організацією всесловянського конгресу, що має зібрати ся на другий рік в Петербурзі і...

Що саме буде по сім і, ще не знати. Серед фраз про словянське братанне, які можемо безпечно пустити поза уха, як порожні паперові бальони, пролітають і слова з більш конкретним змістом, але знов таки нелегко зміркувати, що в них говорить ся з переконання і виявляє справжні заміри аранжерів, а що пускаеть ся тільки для того, щоб „сказать чтонибудь приятное“ і зачепити для початку бодай за малий палець потрібного „брата Славянина“. До сеї останньої категорії, очевидно, належать особливо балачки про оживлення культурних взаємин, в роді заведення живійшого торгу словянськими книжками (яких неможна ніде допитатись очевидно тому, що нікому вони не цікаві поза межами даного словянського ґлобусу і не стануть цікавішими коли їх бачитимуть на виставах під носом), або утворення федерації словянських просвітних товариств — так як би сі всі товариства були аналогічні по своїм завданням, а не могли стояти і на діаметрально протвних точках.

Не легко розібрати, скільки тут самої прекраснодушної манилівщини, і на скільки сі невинні культурні декорації ховають під собою більш серйозний багаж. З одного боку крізь сі фрази прориваеть ся бренькіт словянської зброї „против спільного ворога“, воевничі фрази про відправу всесловянськими силами ворожому панґерманізму. З другого — причуваеть ся далекий дзвін монети — „словянських банків“, розширення збуту фабричного промислу деяких більше розвинених в сім напрямі словянських країв (Чехії перед усім)... В котрім саме куті закопана собака, не легко вгадати, і свої може ще й самі аранжери не знають докладно, бо ми все щ

очевидно, в періоді „намацування“ і між самими аранжерами одні, можливо, хочуть одного, а інші зовсім іншого.

Деякі поступові російські органи з тривогою пригадують, що словянофільство в Росії звичайно служило приманою для того, щоб сими словянськими фантазіями відтягнути суспільність від пекучих потреб російського життя і бідканням над тяжкою долею словянських братів під ігом німецьким чи турецьким приспати пам'ять про іго, яке носить благополучний Росіянин у своїй „собственной“ хаті. Словянофільство в Росії за останніх пів віка встигло стати таким монопольним добром реакціонерів і обскурантів, що участь різних кадетських поступовців в петербурських словянських банкетах і їх тріумфальні промови в унісон з промовами різних правих ораторів була осуджена в поступових російських кругах як необачність або легкодушність. Подібний же скептицизм проявляють і польські круги Росії. Лідер думського „кола“, що правда, заявив, що Поляки стають на словянський ґрунт і поставлять своїм завданням скріплити силу й могутність Росії, як всесловянського палядіума, не ставляючи до неї ніяких вимог. Але ця заява далеко не передає настрою польського загалу. Правда, оферти (предложення) на скріплення Росії польськими силами виходили з польських кругів уже нераз. „Розв'яжіть нам руки, дайте нам автономію, і ми не тільки у себе революцію задавимо, а і вам поможемо такий порядок завести що ну“, повторяли на адресу російських сфер польські націонали протягом останніх літ. Тепер голова польського кола констатує, що Поляки в нинішніх обставинах не можуть диктувати умов російському правительству, й без усяких умов і жадань жертвує польську поміч для скріплення Росії з її теперішнім бюрократичним режимом, в інтересах Словянства. Але польська суспільність Росії не похваляє ні сеї політики „безкористного“ вислужування, ні сього одушевлення словянським братерством й цілком справедливо вказує безконечний ланцюх внутрішніх спорів, які ділять різних репрезентантів Словячини, від польсько-російських відносин в Росії до польсько-чеських спорів на Шлезку і сербсько-болгарської боротьби в Македонії.

Українська парламентарна репрезентація (віденська) заняла досі становище не ясне. Вона й не відмовила ся рішучо, як віденська репрезентація польська, що здала сю справу на Поляків російських. Але й не взяла вона участі в отсій першій

(петербурським) зїзді, та веде ще далі переговори що до своєї участі. Очевидно, наші послі почули себе в трудній позиції: з одного боку не хотіло ся їм розірвати виразно з слов'янською ідеєю, що має свою славу й симпатичну минулисть в історії нашого національного відродження і заховала дещо з своєї старої репутації, як щось ніби всім Слов'янам обов'язково-симпатичне. З другого боку в сучасних обставинах українського життя слов'янська взаємність, слов'янське братерство — се ж така злобна іронія над дійсністю, що трудно й вимовити се слово так, аби воно не зазвучало як гіркий глум... Та не зазначивши виразно свого становища, наші парламентарні заступники з одного боку лишили себе під знаком запитання, з другого — допустили відпоручнику галицьких москвофілів попарадувати в ролі репрезентанта „австрійської Руси“ і дали привід ріжним хоругвоносцям казньонного російського слов'янофільства (нерозлучно звичайно з таким же казньонним українством) розпустити слину на тему „ізолюваности Українців серед слов'янства“... Все се, що правда, не так важно, але і без сього можна було б обійти ся, зайнявши становище виразне, — зложивши до архіву пережиті й перестарілі романтичні мрії часів відродження; та глянувши в очи тому новому „неослов'янофільству“, який заходять ся відогріти з ріжних боків аранжери і учасників нових слов'янських конгресів.

Слов'янство відродження було поступовим, революційним гаслом. Воно кликало народи великі й малі, без ріжниць їх історичної ранги і культурного чи політичного капіталу, до життя, до самоозначення, до оборони своїх прав на свободний розвій, до можливо широкого розвою своїх духових і суспільних сил. З сього боку слов'янофили перших призивів викликали ентузіазм і в українських кругах, і українська трійця 1840-х років величала їх як могутих будителів нового слов'янського життя, пророків великого і свободного собору будучого слов'янства. Але се перша, демократична і революційна так би сказати фаза слов'янства, закінчила ся з першою половиною XIX в. і дала місце слов'янофільству панросійському, більше реалістичному, але по характеру своему вже не поступовому, а консервативному. Се слов'янофільство шукало реальних підстав для Слов'янства і знайшло його в політичній силі одинокій слов'янської держави Росії. Культ живої народньої стихії воно заступило культом грубої фізичної сили сього „слов'янського кольоса“, що мав послужити противнем германізму і його

такій же фізичній силі. Таким чином старорежимна Росія знаходить собі горячих прихильників і апологетів серед сих „словянських братів“, що готові величати її політично-бюрократичний лад як запоруку її політичної сили, й тішити ся кожним проявом її імперіалістичної політики. Гніт же, який терпіли „словянські брати“, включені в склад сього „словянського кольоса“, не знаходив у сих словянофілів особливого протесту. Розуміть ся, було б і на їх погляд ліпше, як би не було сеї дізгармонії (розуміли ся особливо відносини російсько-польські), але кінець кінцем се „споръ Славянъ между собою“, хатня справа, що не має в очах „Словянина“ особливого значіння супроти спору надвірнього — словянсько-німецького. Панросизм проковтне Польщу або Україну — се невелика біда з їх погляду, бо се ж не буде утратою для Словянства з погляду так сказати матеріалістичного, і кінець кінцем коли російські політики наважили ся асимілювати Польщу або Україну, з погляду словянофильського було б пожадано, щоб Поляки або Українці не робили в тім трудностей російській політиці, не ставали окунем їй поперек горла, а любенько й гладенько пролазили в уготований їм шлунок, не викликаючи непотрібних треній і марної трати словянської енергії. Так само в польсько-українських відносинах Австрії гвалти й крики Українців на польські насильства були явищем неприємним і прикрим для прихильників „словянської ідеї“ і ніколи не знаходили серед них щирого співчуття. Коли вже Поляки завзяли ся проковтнути галицьку Україну, з становища Українців було б тактовнійше помирити ся сим і не розводити лементу перед посторонніми, не робити скандалу в „благороднім“ словянським домі на потіху Німцям. Се ж знов таки тільки „споръ Славянъ между собою“, і з становища словянської сили й відпорности супроти германізму навіть ліпше й користнійше не розводити непотрібної диференціації. Нехай буде тих словянських народів менше, але будуть сильнійші; нехай поїдять менші одиниці (се була гадка розуміть ся не тих призначених на те, щоб бути зіденими, а посторонніх свідків, яким не грозив ні російський ні польський шлунок) і тим скріплять свої сили, а особливо нехай можливо скріпить ся великоросійський елемент, як найбільше сильний і надійний. З сих мотивів і внутрішня боротьба та визвольний рух Росії останніх літ не знаходила співчуття серед правдивих словянофілів: вони бояли ся, що ся перебудова

відібеться недобре на державних силах Росії, ослабить її великодержавну, імперіалістичну політику, понизить її престиж...

Таким стало се словянофільство в новій фазі — грубо реалістичне в противність старому ідеалістичному словянству, союзне для *beati possidentes*, неприхильне „претензіям“ обділених і покривджених, яких кликало до покори і самовідречення во ім'я „словянської солідарности“; при тім зазначене сильною реакційною, обскурантською тенденцією, бо наслідком своєї ворожнечі до германського світу склонне рекомендувати „обернути ся плечима до Європи“ й замінити своєю домашньою культурою „ворожу словянській“, „німецьку“ культуру заходу. Коли не всі репрезентанти сього словянофільства ставили кропку над і й договорювали до останніх виводів сі словянські погляди, то такий загальний шовіністично реакційний характер словянофільства був вповні ясний, і тим пояснюється неприхильне становище до нього і поступового українства, і поступових російських напрямів, і свідоміших поступовців серед інших Словян.

Чи буде тепер проголошуване „нове словянофільство“ (неословянофільство) інакше? Ріжні поступові бесідники, що прилучили свої голоси до шумних промов петербурських бенкетів, запевняють нас у сім. Суворий критик російського словянофільства Мілюков каже, що сим разом словянська трійця, з галицьким Глібовицьким включно, привезла до Петербургу не давнє вифантазуване словянофільство, а справжнє — „сильне, радісне, нове, свободне словянство“. Але з сих запевнень і з тої радости і свободи, яку справді почули панове Мілюков з товаришами під впливом словянофільських гасл, втішного і радісного мало. Се одур словянофільського гашіша. Він словянського нірваною підмінює трівожний боевий настрій поступових течій серед словянських суспільностей. Він заколисує свідомість тяжких завдань сучасности словянськими фантазіями. Він нашептує своїм прихильникам, що ідейні мотиви, які звязують тісними братськими звязками людей з ріжних національностей і розділюють глибокими межами прихильників свободи і поневолення, світла і пільми в тій самій народности, — маловажні і малоцінні в порівнянні зі словянською расовою солідарністю. Він нагадує, що голови союзів руського народу, які засіли до словянської трапези і сі Вергуни й Глібовіцкі, Бобринські й Красовські такі добрі Словяне, як Ковалевські і Львови, бо перейняті почут-

„словянського братерства“, бажанем реванша „тевтонському нападнику“... Бракувало сим разом Пуришкевичів і Крупенських, скандалізованих поздоровленнями з конституцією, принесеними Крамажем з товаришами; але вони мають час зміркувати, що сей словянський конституціоналізм — пуста декорація, і ще пригадають собі, що панове Крамажі були горячими апологетами передконституційної Росії, й конституційним перспективам їх словянські залицяння не ворожать нічого доброго.

Поступова Росія осудила досить однодушно сей „радісний і свобідний“ хоровод всуміш поступових і реакційних російських Словян, що взявши за ручки й відложивши всі тривоги й клопоти російського життя, весело витанцювали навколо словянського дерева, співаючи похвали російському життю в момент, коли се російське жите провозало до вязниць своїх церших вибранців — депутатів першої думи. Українське суспільство відвернуло ся також від сеї всесловянської folle jougnée, від сих сцен братання російських поступовців з репрезентантом галицьких ренеґатів, прислужників тьми і поневолення.

Легко і приємно підмінювати всесловянською ідеєю сувору боротьбу за права своїх поневолених мас — відпочивати від неї за всесловянською манилівщиною, дебатами над охроною останків поморських Кашубів чи саксонських Лужичан від німецького заливу, міркованнем над реформою македонської жандармерії. Та ми на се не підемо — дома в нас своя Македонія, про яку мусимо думати.

Не можемо спочувати словянофільським тенденціям — зєдниннею, збратанню в сього словянства в цілости, бо вони, шукаючи спільного ґрунту для всіх словянських племен і всіх частей їх, неминуче засуджені на всякі компроміси для реакційних, правих частей словянських суспільностей. Ми можемо спочувати тіснійшому зближенню поступових груп словянських, одушевлених ідеями розкріпощення і поступу, боротьби против всякого насильства, назадняцтва, обскурантизма, — але не такому братанню без розбору правих і лівих, поступовців і реакціонерів в імя словянської расовости і расової ворожнечі против „германського світу“.

Не можемо спочувати такому награванню на расових інстинктах, не оправданім ні з становища поступових інтересів суспільности, ані навіть з історично-етнологічного по-

гляду. Осуджуємо насильство і гніт, звідки б він не виходив, з словянських чи германських кругів, але не спочуваємо проповіді відчуження від західноєвропейського культурного життя, від спільних течій і ідей, які вяжуть з ним культурного Словянина далеко сильніше, ніж той порожній звук словянський. Будемо витати всякий крок культурного зближення Словян, запізнавання з їх життям, особливо з культурними, поступовими течіями їх життя, — але не ціною легковаження загальноєвропейського поступу й культури.

Не можемо спочувати відтягню уваги суспільности від завдань біжучої хвилі словянськими фантазіями, фрондованню в напрямі Берліна чи Константинополя, граннем на імперіалістичних інстинктах чи словянських симпатіях, та заслонованню ним своїх домашніх справ, від яких залежить буте й небуте своїх власних словянських і несловянських мас. Осуджуючи всяку односторонню-німецьку політику австрійського правительства, не можемо похвалити намірів прищипити чи то російському правительству, чи то впливовим партиям Росії якусь специфічно „словянську політику“, бо обов'язок правительства і суспільности Росії — піклувати ся про найліпші обставини життя і розвою ріжноплеменних народностей і територій, які входять в склад держави, а не заплутувати сі відносини ще якоюсь спеціальною, односторонньою словянською політикою. Досить і без того всяких старих і нових тягарів на тім російським життю, щоб прив'язувати до своїх ніг ще спеціально словянську кулю і давати відчувати не-словянським членам російської держави, що вони живуть в чужім, специфічно словянським державнім організмі.

З становища спеціально українського яка небудь проповідь словянської солідарности в теперішнім часі звучить як гірка іронія, глузування з дійсности. Як можна говорити про якусь славянську солідарність, поки оден з найбільших словянських народів не може добити ся скільки небудь справедливого трактування від двох иньших найбільших славянських народів? Гіпокризією (лицемірством) або безтямністю буде всесловянське гасло, поки російська суспільність буде підтримувати політику обрусенія Українців, а польська — систему національного гнету над ними і оборони неправедно здобутого польського панування. Коли б українські делегати рішили ся взяти участь в проєктованих всесловянських кон

гресах, їх участь була б одним неустанным запереченням слов'янської солідарности, і кождий раз як би український бесідник відкрив уста, з його уст могла б вийти тільки варіація все одної й тої самої теми: „Врачі, ізціліть ся самі! як тут говорити про слов'янську солідарність і взаїмність, коли український народ гнеть ся під гнетом слов'янським же! що ви нам говорите про спільного ворога Німця, коли нас давить не він, а наш же слов'янський брат!“

Не знаю, чи українські делегати схочуть іти з такою (єдиною можливою з українського становища) місією на всеслов'янські зізди. Може воно й добре б було, щоб вони були там на них служачи, — чи говорячи чи мовчачи, — вічним привидом межислов'янського розбрату і неправди, одним неустанным пригадом того, що доба правдивого слов'янського братерства ще не настає. Але чи візьмуть вони на себе таку тяжку ролю — не знати.

Як же не візьмуть, нам нема чого журити ся тим „ізолюванням Українців в слов'янстві“. Від того не потерпимо ми — так як ніяких реальних користей не сподіваємо ся зібрати з тих всеслов'янських жнив, які посівають тепер для себе різні проповідники всеслов'янства. Потерпить тільки те „нове слов'янство“. Неприсутність на нїм відпоручників українського народу, найбільшого по Великоросах слов'янського племені, задає само собою брехню „слов'янській солідарности“, яку вони хочуть проголосити. Який се збір слов'янських братів, без одного слов'янського брата, покривдженого тими-ж братами? се солідарність слов'янських напастників, а не слов'янських братів.

Чи в присутности українських делегатів, вічних речників української кривди, чи в неприсутности їх, „нове слов'янство“, зааранжоване новими „веселими Слов'янами“ (Slavus saltans) буде не більше як „шпільмаркою“, якою учасники сїї гри можуть пересувати ся з серіозною міною, мовби справжньою монетою, — але для всіх хто не бере участи в сїї гри, вона зостанеть ся тільки шпільмаркою...

Нехай живе свобідне і щире єднання всіх репрезентантів поступових і свободолюбних змагань, в тім числі і слов'янських, — але далі від усяких расових, шовіністичних, реакційних сурогатів і фальсифікатів такого єднання!..

АЙТОН СІНКЛЕР.

НЕТРИ¹⁾.

От така тяжка кара мучила його. Потім він забув се на хвилину і нові думки прийшли мучити його. Він бачив Ону, що помирає з голоду; його будуть держати в тюрмі довго — місяців скільки, може й рік, — а вона напевне не зможе вже ходити на роботу: се нещасте розбило і знівечило її. Елзбету і Марію напевне також розщитають. Коли той чорт Коннор захоче, то всіх їх позбавить роботи. Та коли-б навіть він і залишив помсту, все-ж таки вони не зможуть прожити без його, без Юргіса. Навіть коли-б хлопців знов забрали зі школи, то й тоді без його і без Они ніяк не можна покрити всі видатки. Зберегли вони досі лиш скільки доларів. Тиждень минув, як вони заплатили за місяць агентови за дім, та й то опізнившись на два тижні. Значить через тиждень знов треба платити. А як не стане грошей, тоді дім одберуть і пропадуть дурно всі їх гроші і всі старання викупити той дім. Три рази вже було, що агент не хотів дати їм одкладу і нахваляв ся вигнати їх з дому.

Може і дивно, що Юргіс думав про такі дрібниці, про довги, про можливу втрату дому, у той час, коли страшне нещасте розбило все його життя. Але-ж і йому, і сім'ї його стільки довело ся витерпіти тяжкої праці, клопотів і злиднів за-для того дому; всі їх надії на майбутній добробут лежали в тім домі! Всі їх гроші пішли туди, — а гроші для бідного робітника — вся його сила, все його існування. Вони вклали у той дім усе своє життя, і втрата його буде для них — смерть.

І він ясно уявляв собі, як від них одберуть той дім, виженуть на вулицю, як вони потім будуть тулитись по чужих кутках. Він неначе бачив усе, що буде робитись: спочатку вони спродадуть меблі, потім скрізь запозичать ся так, що ніде вже їм даватимуть на-борг. Трошки грошей позичить їм Шедвіла, — але і його діла тепер підупали; бідна слаба

1) Див. кн. V Л.-Н. В.

Йдвіга дасть їм тих скілька грошей, що зберегла, бо вона завжди віддавала останнє голодним. Тамошіус Кушлейка принесе їм те, що заробив, гравши цілу ніч на скрипку. І так вони будуть перебиватись позикою та людською ласкою, поки він буде сидіти в тюрмі. А чи будуть вони знати, де він? Чи дозволено йому буде побачити ся з сімєю, чи може за кару не допустять до його навіть звістки про неї?

Все йому вбачало ся у найсумнійшому світлі: Она лежить слаба, змучена, Марія без роботи, малий Станислав не може йти вранці на роботу через той сніг, вся сімья на вулиці, голодна, без захисту... Невже-ж їм дійсно доведеть ся лягти і вмерти? Невже-ж їм ніхто не допоможе і вони будуть плентатись голодні по снігу на вулиці, — поки не замерзнуть?..

Такі думки гризли його цілий ранок. Перед полуднем його знов повезли у поліційному фургоні вкупі з п'яницею, що мордував свою жінку, з божевільним та з кількома „протими“ п'яницями і злодіями, яких зловили, коли вони крали мясо з консервних фабрик.

Вкупі з ними його ввели у велику світлицю з білими стінами, дуже довгу і повну народу. У кінці світлиці, на невисоких підмостках, за бильцями, сиділа товста людина, з гладким червоним видом і червоно-синім носом.

Юргіс на-силу доміркував ся, що се його привели у суд. Але він не знав, за що його будуть судити: чи ще живий його ворог, чи вмер і як в такому разі його покарають? Повішають? Чи може будуть бити до смерти? Все здавало ся йому можливим, бо він зовсім не знав законів. Але він досить чував про чикагський уряд і знав, що та людина, що засідає у суді і говорить так голосно і рішучо — є знаменитий суддя Пат-Калаган, якого імя на різницях страхало людей.

Пат-Калаган почав займатися політикою ще тоді, коли був молодим хлопцем і служив у м'ясній ятці. Він зумів помаленьку втертись у довіре фабрикантів і став великим пальцем тої невидимої руки, якою власники різниць цупко держали у своїй жмені весь фабричний робочий народ. У свій час він був довірною людиною старого Дургема; він не ганяв ся за офіціальними посадами, а проте верховодив у партійній політиці і у той самий час орудував скількома публичними домами, які давали йому добрі доходи. На старість, роз-

- багатівши, як підросли його діти, йому забажало ся почесної посади у місті — і його обрано було за суддю: за ним була велика партія, бо він був консерватор і ненавидів чужоземців.

Юргіс сидів зо дві години, дожидаючи своєї черги і оглядав ся по цілій судовій світлиці в тій надії, що побачить кого небудь зі своїх. Але ніхто не прийшов. Нарешті його підвели до судді і проти його виступив фабричний адвокат. Він заявив, що Коннор ще нездужає і прохав суддю одкласти справу на тиждень. Суддя пристав на се і потребував од Юргіса триста долларів, коли він хоче, щоб його випущено було на волю до суду. Коли Юргіс почув ту постанову судді, він тільки похитав головою на знак, що ніяк не може покласти такого заставу. Поліцейські зараз забрали його і повели. Тепер уже везли Юргіса у фургоні дуже довго і далеко і він дуже терпів од холоду. Його повезли у другу тюрму, у північному краї міста, верст за десять од різниць.

У тюрмі Юргіса обтрусили і забрали у його все, окрім грошей, а було їх у його п'ятнадцять центів. Потім його повели у другу кімнату і сказали йому роздягти ся до гола для купілю. Юргіса продержали у купілі більше за всіх інших арештантів в тій надії, що змиєть ся з його той неможливо-прикрий фосфатний дух, — але з того заходу нічого не вийшло і дух зостав ся такий, як і був.

Арештантів потім зачинили по двоє у камеру, а що для Юргіса не знайшло ся пари, то посадили його у камеру одного.

Камера тая була сім ступнів завдовжки і п'ять завширшки, з камяним долом і пришрубованою до долу важкою дубовою лавкою. Під самою стелею було невеличке віконце, що виходило у двір і давало дуже мало світла. Опріче лавки було ще дві лежанки, прибиті до стін одна по над другою і на кожній лежав соломяник і грубе сиве повстяне укривало, в якому повно було всілякої нужи. А коли Юргіс підняв один соломяник, то під ним аж зашаруділи хмари тарканів. Вони розбіглись, злякавшись Юргіса так само, як він злякав ся їх. Над вечір йому дали їсти: знов таки сухого хліба, кави з домішаним до неї сонним зіллям, та ще миску супу. Де які арештанти брали собі їжу з ресторану, але у Юргіса не було на се грошей; інші знов мали книги і свої свічки, та читали або гуляли у карти вечорами, а Юргіс мусів у

той довгий зімовий вечір сидіти сам один, поночі. Заснути не давали йому сумні його думки. До півночі ходив він з кутка в куток по темній камері, мов той звір у клітці. Десь у сусідній церкві почали дзвонити; Юргіс думав, що се бють дванадцятую годину, але здивувався непомалу, коли дзвін не переставав, а дзвонив далі і далі... Юргіс думав: чи не на пожар? — але, прислухавшись, почув, що й в інших церквах озвали ся дзвони і так, мабуть, по цілому місті. Слухав, дивуючись, Юргіс і втім згадав, що сеж Свят-вечір, кутя перед Різдом...

За тим лихом був він зовсім забув за свята, аж тепер згадав.

І згадав він Різдвяні свята за дитячих своїх літ у далекому рідному краю... Та й тут навіть, дарма, що так вони бідували і терпіли всяку нужду, вони святкували ті свята: хоч на короткий час вносило се світлий промінь у їх темне буденне жите. Торік на Різдво, хоч і робили вони цілий день до вечора на фабриці і дуже потомились, а все ж таки він пішов з Оною і з дітьми у вечорі по Ашленд-Авеню, розглядаючи виставлені у вікнах крамниць смачні страви, ласощі у цукернях і дитячі забавки. Вони взяли з собою великий кошик і купили печеної свинини, капусти, ячного хліба і дешевих дрібних дарунків для цілої сім'ї. І у той вечір хоч на хвилину забули вони про різниці, про начинку ковбас і про фосфатний відділ.

Тепер Юргісови стало ще важче, коли він подумав, які сумні свята будуть сього року для їх сім'ї: він — у тюрмі, Она лежить хвора, у домі голод і холод...

А дзвони дзвонили — звичайно не для його, бо про його ніхто тепер не думав: його викинуто з гурту людей, як непотрібну ганчірку. Його жінка, може, помирає тепер, діти, маленька дитина його і вся сім'я померзли, голодні, а у той самий час дзвонять Різдвяні дзвони і радіють собі інші, щасливі люде... І ті думки шарпали на частки його серце. Яку дивну, страшну неправду зробили люде: його за кару посадили сюди, він нічого не робить, йому не холодно, його годують, а тим часом його сім'я, що нічого не винна, мусить гірко і над силу робити і ще терпіти голод і холод. Коли-б на світі була правда, то треба було б сюди посадити його сімю, а його самого викинути на вулицю, на голодну смерть

Хіба же се розумний і справедливий спосіб карати його, — засудивши на голодну смерть трьох безпорадних і безпомічних жінок і шестеро безневинних дітей? Оттакі то людські закони і людська правда!

Юргіс аж трусив ся з гніву і душу його обхопила ненависть і злість. Він кляв людські закони і людську правду. Він бачив, що скрізь тільки брехня, омана, насильство і самоваля. Його розтоптали ногами, виссали з його всю силу, вбили старого батька, зганьбили його жінку, знівечили всю сімю, зруйнували щасте... А за те, що він став обороняти своє право, — його зачинили тут у клітку, як хижого звіря, що не має ні розуму, ні прав, ні почуття...

Багато передумав і пережив Юргіс за ту різдвяну ніч; у душі його все перевернуло ся: він на віки втратив віру в закон і правду. Він не мав такої освіти і розуму, щоб додуматись, де саме корінь зла, яке так знівечило його життя. Він не тямив, що він — одна з мільонів тих жертв повсякчасного і повсюдного визиску капіталістів, які обеднались у спілку, у великий „трест“ і забрали в свої руки все: їм і уряд служить, вони скрізь панують, господарюють, судять і замість закону і правди скрізь ставлять свою самовою. Всього того він не розумів. Він знав тільки, що дужчі люде покривдили його, і тепер усі ті дужчі, все громадянство, всі закони стали для його ворогами. І що далі, то темніше ставало у його душі; він придумував нові й нові способи помсти, а серце його чим раз більше наповняло ся лютого гніву і запеклої ненависти.

XVII.

На другий день вранні Юргіса випустили з камери, щоб він приніс води і помив свою камеру. Сю роботу він зробив дуже старанно і добре, — не так, як інші арештанти; у багатьох камери були такі брудні, що аж сторожа починала лаятись. Потім Юргісови принесли знов хліба і кави і випустили його на три години погуляти у двір. Той двір був вузький і довгий, обгороджений високим цегляним муром і над ним була склянна покрівля. Там товкли ся всі арештанти. В однім кінці двора було відгороджене місце для одвідачі двома дротяними перегородками на пів аршина одна від др.

гої, для того, щоб не можна було нічого передавати арештантам. Юргіс уважно придивлявся до купки одвідачів, але до його ніхто не прийшов.

Незабаром після того, як він вернув ся у свою камеру, одчинились двері і сторож впустив молодого чоловіка з руськими вусиками, блакитними очима і приятним видом. Він кивнув Юргісови головою і, коли сторож зачинив за ним двері, почав оглядатись по камері.

— Здорові були, дядечку! — сказав він, глянувши ще раз на Юргіса. — Ось тобі й Різдво!

Юргіс і йому кивнув головою. Новий арештант підійшов до лежанки, оглядів укривало, підняв був тропки соломяника, але зараз таки спустив його.

— Одначе!.. — промовив він. Се гірше, ніж усе, що я бачив досі. А потім, повернувшись до Юргіса, він сказав: А ви, здаєть ся, і не лягали спати? Не наважились лягти сюди?

— Мені не спало ся, — одмовив Юргіс.

— А ви давно тут?

— Від учора.

Новий товариш Юргіса оглянув ся і почав крутити носом.

— Звідкіля се такий поганий дух? — спитав він.

— Се від мене, — спокійно озвав ся Юргіс.

— Від вас? Хіба вам не дали купілю?

— Купіль тут нічого не pomoже. Се від фосфатного угноєння. Я робив на різницях і той дух держить ся в моїй одежі.

— Ось воно що!.. — мовив товариш Юргісів. — А я думав, що все вже перепробував і все знаю. Се для мене новинка. А за що ж ви тут?

— Побив дозорця.

— Се добре. А що він вам зробив?

— Він... зробив мені кривду.

— Розумію. Ви — з таких, як то їх називають: чесний робітник,

— А хто ж ви будете? — спитав Юргіс.

— Я? — засміяв ся той. — „Вони“ кажуть, що я злодій. Ну — там каси і таке инше... — додав він, побачивши здивований погляд Юргіса.

— Та не може бути? — здивував ся, навіть ніби злякав ся Юргіс і очі витріщив. Ви... ламаєтє каси... щоб...

— А вже ж, — засміяв ся той. — Так і „вони“ кажуть.

Вигляд він мав не більше, як на двацять три роки, хоч дійсно йому було тридцять. А говорив він, як освічена і добре вихована людина, як джентельмен.

— То ви за се сюди й попали? — спитав Юргіс.

— Ні, — мовив той. — Сюди я попав за те, що зробив бешкет, скандал. „Вони“ дуже лихі на мене, бо не мають проти мене ніяких доказів, що я злодій. А як вас звуть? — спитав він далі, помовчавши трохи. Юргіс назвав себе.

— А мое імя — Дуан, Джон Дуан. У мене більше десятка імен, але се імя я кажу тільки знайомим.

Він усів ся долі, притулившись спиною до стіни і підгорнувши ноги, і почав балакати з Юргісом, як добре вихована людина, яка, одначе, не цураєтє ся розмови з простим робітником.

Він почав розпитувати Юргіса і той розказав йому за себе все — опріче одної події: про неї він не міг говорити. Потім Дуан розказав Юргісови багато цікавих подій зі свого життя, не дуже чесного. Тюрма, здавалось, не дуже лякала його: він сидів уже двічі і тепер не ремствував: треба-ж, казав він, при такому неспокоїному і бурхливому життю і спочинку від часу до часу.

З того часу, як послала доля товариша, тюремне життя Юргіса зовсім перемінило ся: не міг же він повернути ся лицем до стіни і мовчати; треба було відповідати Дуанови, а надто — балачки з ним були дуже цікаві для Юргіса. У перше з роду довело ся йому довго балакати з освіченою людиною, що бувала у бувальцях і Юргіс залюбки слухав його оповідання про цікаві й страшні пригоди, звязані з таким небезпечним ремеслом, про ті гулянки з усякими зайдиголовами, коли в одну ніч пропивала ся страшенна сила грошей. Дуан прихильно ставив ся до Юргіса і жалів його за те, що він покірливо терпить недолю і працює, як віл у ярмі.

І його, Дуана, також потолочило життя, але він не піддав ся, не зігнув спини, а почав бороти ся і дуже завзято. І боров ся він за своє право життя, воював з цілим громадянством, нападаючи його, як хижий звір-драпіжник на свого ворога; і він не почував за се ні страху, ні сорому.

завжди у тій боротьбі він перемагав: іноді перемагали його, але він не журился і завзятість не покидала його.

Видко було, що він добра людина, навіть дуже доброго серця. З довгих розмов з ним Юргіс довідався про всю історію його життя.

Джек Дуан родився на Сході. Він мав дуже добру освіту і виховання, а по спеціальності був електро-технік. Батько його, заплутавши свої грошові справи, сам собі заподіяв смерть. Джек мусів сам удержувати сім'ю, що складалася з матери і меншого брата та сестри. Він вигадав якийсь новий прилад до телеграфу — Юргіс не міг зрозуміти, який саме — і міг би на йому заребити великі гроші. Але якесь акціонерне товариство вкратило ту вигадку. Джек витратив усі гроші, які мав на судову справу з тим товариством, та нічого не міг виправити. Потім він пустився грати у застав на кінних гонитвах. А як не стало з чого жити, то він надумав собі, що має право забирати чужі гроші, бо чужі люди вкрали його гроші. І з того почалося...

Юргіс спитав його, як він додумався добувати гроші до кас? Він боявся навіть подумати про таке ремесло. Джек сказав, що навчив його один чоловік, з яким вони вкупі сиділи у тюрмі.

— А що ж сталося з вашою сім'єю? спитав Юргіс.

— Про неї я стараюся і стараюся не думати, — мовив Дуан. — Сеж нічого не допоможе. Не так склалося життя, щоб можна було заховати у серці семейні почуття. Настане час, — раніше чи пізніше, — коли і ти, друже, се зрозумієш і будеш думати тільки за себе.

Дуан розмовляв з Юргісом зовсім щиро і отверто, бо бачив, що він простий і нехитрий, як дитина.

Він розказував йому, не таючи навіть імен і місця, про всіх своїх коханок, — з котрою йому пощастило, а з котрою урвалося. Він познайомив також Юргіса з іншими арештантами, бо знав їх мало не всіх. Арештанти зустрічались всі у купі, коли їх вранці випускали у двір на проходку. Юргісови вже дали у тюрмі прізвисько: „смердючка“ — і він прийняв його не ображаючись, бо дано було воно без злости.

Юргіс чував і раніше дещо про ту потолоч громадянства, про ту чикагську босачню, а тепер довелося на очі побачити ту гуцу, що осідає на самому дні громадського жит-

тя. Ся тюрма була неначе той Ноїв ковчег, куди зібрано було всяких преріжних злочинців. Були тут і душогуби, і грабіжники, і великі злодії, і дрібні злодюжки; бродяги, зводники, п'яниці, були і ті, що фальшиві гроші роблять, і підложні векселі пишуть, були і білі, і негри, американці і чужинці з усіх країв; сиділи тут і запеклі, давні злочинці, і зовсім безневинні люде, які не мали грошей, щоб дати за себе застав до суду; були і старі люде, і зовсім молоді хлопці. Се був, сказав би, гній з лихої болячки на громадському тілі. У більшости тих людей був страшний вигляд, а ще страшнійші розмови і почування. Не було й сліду в їх душах ні любови, ні чистої радості; імя Боже згадували вони тільки для лайки.

Коли вони проходились по дворі, Юргіс прислухав ся до їх розмов. Він, власне, майже нічого не знав, що діялось навкруги його, а сі люде зазнали вже всього на світі і від них він навчив ся багато де чого нового. Вони знали всі страшні таємниці свого міста, де честь жінки і совість чоловіка купувались за гроші, де люде, як вовки, видирали один у другого здобич. І у ту гущу „на дні життя“ йшли люде не власною охотою, а заганяло їх туди саме житте. Тому то і тюрма для них не була ганьбою: вони тільки програли одну партію у грі життя, виграли ж інші грачі, а ріжниця була тільки тая, що та тюремна потолоч крапа дрібнички, а ті, що її сюди загнали, — крали мільони.

У компанії сих страшних людей, що з усього кепкували і все проклинали, Юргіс прожив цілий тиждень і за весь той час не мав ніякої звістки з дому. Зі своїх п'ятнадцяти центів він витратив один на листовну картку і попросив свого товариша написати; він сповістив своїх, у якій тюрмі він сидить і коли його мають судити. Відповіді він не одержав.

Під новий рік він розлучив ся зі своїм товаришем: Джека Дуана випустили на волю і він, прощаючись з Юргісом, дав йому свою адресу, чи то краще сказати — адресу своєї коханки і запрошував довідатись коли небудь до його, коли зможе.

— Хто його знає, — сказав Джек: може колись я вам стану у пригоді, як треба буде викрутитись з біди.

Юргіса знов повезли у тюремному фургоні на суд Калагана. Коли його ввели у судову залу, він зараз побач..

тітку Елізабету і малу Катерину. Вони сиділи на останній лавці, бліді, стрівожені. Він сів на лавку підсудних і не спускав очей з них. З ними не було Они і Юргісови почали уявляти ся всякі страховища. Втім він випростив ся і кровю спалахнуло його лице: ввійшов чоловік з завязаним видом і по його постаті Юргіс зараз упізнав Коннора. Юргіс затрусив ся і зараз подав ся вперед, так ніби хотів скочити на його. Чісь руки вхопили його ззаду за комір і посадили на місце. Юргіс почув за собою люту лайку поліцейського.

Він сів, не спускаючи очей зі свого ворога. Коннор, значить, живий... Юргіса се засмутило, але подекуди розважав ся він тим, що ворог такий покалчений.

Коннор і фабричний адвокат сіли на лавку недалеко від судді. Через хвилину викликано Юргіса. Поліцейський грубо штовхнув його у спину і підвів до судового стола, цупко держачи за руку, щоб він не кинув ся на Коннора. Коннор став на місце для свідка і під присягою розказав про справу так: жінка підсудного служила у майстерні по ряд з його відділом; її видалили зі служби за те, що вона невічливими словами образила його, Коннора. Через півгодини після того на його кинув ся осей підсудний, повалив його на землю і мало не задушив. Є й свідки.

— Свідків, мабуть, не доведеть ся викликати, — сказав суддя і звернув ся до Юргіса з запитанням:

— Признаєтесь, що напали його?

— Його? — спитав Юргіс, показуючи на Коннора. Так, я побив його, сер.

— Треба казати: „пане суддя“, — шепнув поліцейський.

— Пане суддя, — покірливо додав Юргіс.

— Ви хотіли задушити його?

— Так, сер... пане суддя.

— Були під судом?

— Ні, пане суддя.

— Чим ви можете себе виправдати?

Юргіс дуже заклопотав ся: за півтреття року він навчив ся англійської мови на стільки, скільки йому треба було для звичайного, буденного життя; але йому не ставало слів для того, щоб розказати, як той ворог залякав і занастив його жінку. Він силкував ся все розказати, заикав ся, плував і нічого до ладу не розказав; а його присутність дуже дра-

тувала суддю, бо той тяжкий фосфатний дух душив його. Нарешті Юргіс мусів заявити, що мало знає англійську мову і не може все розказати. Тоді привели перекладчика і Юргіс почав широко розказувати про свою кривду в тій надії, що його вислухають до краю. Він розказав, як Коннор скористувався своєю владою, як він залякав його жінку. Перекладчик переказував усе. Але суддю брала нетерплячка, бо він наказав собі автомобіль через годину і мусів ще покінчити інші судові справи.

— Так, я розумію, — нетерпляче сказав він. Але чому ж ваша жінка не пожалілась на Коннора інспекторови, або не покинула служби, коли їй вона не до вподоби була?

Юргіс знов почав доводити, що вони бідні і що роботу так трудно знайти.

— Ну — так, так, — знов перебив суддя. Але се не давало ніяк вам права нападати і душили людину.

Потім він звернув ся до Коннора і спитав:

— Чи є хоч частина правди у тому, що він розказав, містер Коннор? — спитав суддя.

— Все неправда, від початку до кінця, пане суддя, — озвав ся Коннор. — Вони завжди вигадують такі історії, коли на фабриці доводить ся одмовляти роботи жінкам.

— Я так і думав, мовив суддя. — Мені не раз доводило ся чувати таке. Одначе він таки добре вас потовк. Місяць арешту і судові кошти. Давайте друге діло, — звернув ся він до писаря.

Юргіс аж остовпів. Тільки коли поліцейський штовхнув його і потягнув назад, він зрозумів, що його справа вже вирішена.

— Місяць арешту! — скрикнув він задихуючись і повернувшись до судді. А що ж буде з моєю сімєю? У мене жінка і дитина!.. У них нема ні шага грошей... вони ж пропадуть з голоду!..

— Треба було подумати про се попереду, ніж нападати, — сухо промовив суддя і взяв до рук нову справу.

Юргіса вхопили двоє поліцейських і повели. Він побачив, як у кінці судової зали встали з лавки тітка Елізбета і Катерина, сумні і пригнічені горем. Він потягнув ся до них, але один з поліцейських ухопив його за комір і штовхнув у двері. Юргіс похилив голову і покоров ся.

Тепер його повезли у „Брайдуель“ — невелику тюрму, де відсиджували кару після суду. Ся тюрма була ще брудніша і тісніша за ту, де він сидів до суду. Сюди садовили дрібноту, що одцідила ся з арештантів великої тюрми: дрібних злодюжок, шахраїв, п'яниць та задираків. Товариш у Юргіса у камері був Італієць, що торгував садовою і не хотів дати хабаря поліцейському. Тоді той причепив ся до його за те, що він мав у кешені великий складний ніж; Італійця арештували і посадили у тюрму. Він не знав ані слова по англійськи і Юргіс був дуже радий, коли він незабаром відсидів свій час і вийшов з тюрми. На його місце посадили норвежського матроса, страшеного задираку.

Він на всі заставки кляв і ляв Юргіса за те, що він раз у раз повертав ся на своїй лежанці і через те сипались таркани на нижню лежанку. З таким диким звірем трудно було б вижити безвихідно в одній камері коли б не те, що арештантів на цілий день вигоняли на роботу — бити камінь для бруку.

Десять день того місяця Юргіс прожив, нічого не знаючи про свою сімю. Нарешті одного разу прийшов надзиратель і сказав йому, що прийшли його одвідати. Юргіс зблід і ноги його так затремтіли, що він на силу міг вийти з камери. Його повели коридором, потім у низ по сходах, у кімнату для побачення, що була перегорожена на двоє решіткою. За решіткою Юргіс побачив когось, що сидів на стільці.

Се був малий Станислав. У Юргіса аж голова закрутилась, коли він побачив одного зі своїх. Він аж ухопив ся рукою за креселко, щоб не впасти, а другою рукою потер чоло, неначе щоб прояснити думки.

— Се ти? — спитав він тихо-тихо.

Малий Станислав також тремтів усім тілом і з переляку ледве міг говорити.

— Мене наші послали сказати тобі... — почав він і спинив ся, скося глянувши на надзирателя.

— Нічого, — сказав Юргіс. Кажі... що там у дома?

— Она дуже слаба, — почав Станислав, — і ми всі голодні. Не знаємо, що робити... Ми думали, що ти нас порадиш і допоможеш...

Юргіс знов схопив ся за креселко; на чолі виступив йому росю холодний піт і руки його тремтіли.

— Як же я можу вам допомогти?..

— Она цілими днями лежить у себе в кімнаті, — казав далі хлопець уривчатим голосом; — нічого не їсть, тільки плаче; і не каже, що з нею стало ся, і на роботу не ходить. Агента уже скільки разів приходив по гроші; він дуже кричав і нахваляв ся, що вижене нас з дому. А тепер ще нещасте з Марією... — і хлопець расплакався так, що не міг говорити далі.

— Що з Марією? — скрикнув Юргіс.

— Вона порізала руку, — сказав нарешті хлопець. — Ще гірше, як у перший раз. Вона не може робити, рука вся спухла, позеленіла; фабричний лікар каже, що може доведеть ся одрізати руку. Марія дуже плаче.

Всі гроші її вже витрачені і нема чим заплатити агентови за дім і за проценти. У нас нема палива, нічого їсти і в крамниці вже не дають нам на-борг. І... і... так холодно!.. У ту неділю знов була заверюха, снігу напало по-коліна і я в понеділок не міг піти на роботу.

— Господи! — простогнав Юргіс з розпачу і подав ся вперед так, ніби хотів кинутись на хлопця. З тої пори, як він мусів бійкою присилувати його йти на роботу, між ними була якась глуха, ворожнеча. — Поганий хлопець: — скрикнув Юргіс, — ти й не пробував іти!

— Ні, я двічі пробував, — плачучи озвався Станіслав і з переляку аж одступив далі від Юргіса. — Не можна було. І мати також не могла піти. На третій день Она пішла зо мною, щоб попитати роботи для себе. У нас-же хліба нема. Але її не хотіли прийняти назад на старе місце.

Юргіс аж затремтів.

— Вона пішла знов на фабрику? — скрикнув він.

— Вона пробувала знайти роботу, — мовив Станіслав, здвоєними очима глянувши на його. Чому-ж їй не робити, як і раніше?

Юргіс важко дихав.

— Кажи далі, кажи! — промовив він.

— Я пішов з нею, — казав Станіслав, — але місс Гендерсон одмовила ся взяти її знов на роботу. А Коннор побачив її і почав лаяти. У його весь вид ще зав'язаний. За що ти його побив, Юргіс!

Хлопчина почував, що тут є якась цікава таємниця, але не міг ні в кого довідати ся про се.

Юргіс не міг вимовити ні слова; він тільки дивив ся на хлопця змученим, нерухомим поглядом.

— Вона пробувала шукати іншої роботи, — казав далі хлопець, — але вона тепер така знесилена, що ледве на ногах стоїть. І мене не приймають назад. Она каже, що се все Коннора штуки. Я тепер їзджу в місто продавати газети, разом з хлопцями і Катериною.

— І з Катериною?

— А-тож; і вона продає газети; вона, як дівчина, краще за нас усіх торгує. Тільки холодно-страх!.. Ось і сьогодні тако-ж... Не знаю, як я до дому доберу ся. Мати казала, щоб я непременно пішов до тебе, бо ти дуже непокоїш ся за нас і може тут хто-небудь допоможе твоїй сім'ї, коли тебе самого посадили в тюрму. Я цілий день ходив, поки добив ся, сюди і з самого ранку нічого не їв. Мама також тепер без роботи, бо ковбасню закрили. Вона ходить тепер з кошиком по місті і їй дають иноді люде хліба, харчів. Але вчора вона нічого не принесла. Вона поморозила собі пальці і дуже плаче.

Так розказував, плачучи Станислав про їх хатні справи. Юргіс цупко держав ся за креселко, щоб не впасти. Йому ніби покляли якусь велику вагу на горову і здавало ся йому, що голова ось-ось розпадеться ся на шматки. Страшна мара придушила його і він не міг ворухнутись, не міг слова промовити. Станислав скінчив говорити саме тоді, коли Юргіс почував, що вже більше не сила його видержати ту муку.

— Ти не можеш допомогти нам? — слабим і тихим голо-сом спитав він.

Юргіс не міг говорити і тільки похитав головою.

— А коли ти вийдеш з тюрми! — знов спитав Станислав.

— Через три тижні, — відповів Юргіс.

Хлопець оглянув ся безнадійним поглядом.

— Ну, то я вже піду, — сказав він.

Юргіс тільки головою кивнув. Потім він, ніби згадавши щось, всунув руку в кешеню.

— Ось, — сказав він, оддаючи свої чотирнадцять центів, — віддай їм.

Станислав узяв гроші і, постоявши трохи, повернув ся до дверей.

— Прощай, Юргіс, — сказав він і вийшов. Юргісови здалося, що хлопець іде дуже непевною ходою. Ще хвилину Юргіс постояв, держачись за креселко. Потім надзиратель торкнув його за руку і ніби розбудив. Юргіс пішов ізнов бити камінь.

XVIII.

Юргіс вийшов з тюрми не так скоро, як думав. Окрім арешту його присуджено було заплатити судові кошти, — се ніби-то за працю судді, що присудив його. Хто не міг заплатити ті гроші, той мусів, по закону, відсидіти ще три дні. Ніхто не сказав того Юргісови у свій час. Хвилюючись з нетерплячки він вичисляв дні і години, що лишалися йому до визволення, але як настав той бажаний час — його не випустили та ще й насміялися з його, коли він почав сперечатися. Юргіс подумав, що помилився у рахунках; але і на другий день його не випустили і тоді він уже зовсім утратив надію. Тільки на третій день у-ранці, після сніданку, прийшов надзиратель і сказав йому, що він уже вільний. Юргіс скинув арештантську одягу, одягнув свою стару, що так смерділа фосфатом і лехко зітхнув, коли почув, як по-заду його зачинилися важкі тюремні двері.

Він стояв і не йняв віри своїому щастю; йому здавалося дивним, що над ним — небо, перед ним — вулиця, що він — вільна людина. Холод примусив його опам'ятатися і він швидкою ходою подався у-перед.

Сніг був глибокий, але починалась одлига: імжив дрібненький дощ, а холодний вітер проймав Юргіса наскрізь. Він не взяв був пальта, коли вибіг з дому розправляти ся з Коннором і мусів тепер дуже мерзнути; мерз він дуже і тоді, коли його возили у тюремних фургонах.

На йому була стара, драна одяга, вона, як і нова була, то не дуже гріла його. А тепер дощ у-мить промочив його наскрізь. По дорозі стояли великі калюжи холодної снігової води і діраві черевики Юргіса зараз набрали ся води. Хоч у тюрмі годували арештантів досить і робота, що їм задавали, не була така важка, як на різницях, а проте Юргіс ані трошки не поправив ся на силах: гризла його повсякчасна журба і тривога за сімю.

Змок Юргіс до-щенту, трусив ся, як у пропасницї, скорчив ся, засунув руки в кишені і швидко йшов по вулиці. Тюрма була далеко за містом і кругом її була, безлюдна пустка. З одного боку, дороги була глибока дренажна канава, а з другого — проходила залізна дорога і вітер мав досить простору, де розгулятись. Дорогою зустрів Юргіс якогось малого обірванця:

— Гей, синку! — спинив Юргіс.

Хлопчик насмішливо подивив ся на його. По коротко-стриженому волосу він упізнав, що Юргіс з тюрми.

— Чого ви хочете?

— Ти може йдеш на різниці?

— Ні, я туди не йду.

— Я питаю: чи ся дорога на різниці?

— То ви-б так і казали. На різниці ось тудю вам треба йти. І він показав рукою на північно-західню сторону, через рельси залізниці.

— А далеко буде звідсіля до різниць?

— Не знаю. Кажуть — верст із тридцять.

— Тридцять верст! — повторив Юргіс і лице його замутило ся. Він вийшов з тюрми без копійки в кишені і доводило ся йому стільки світа йти пішки. Але він розійшов ся, швидка хода трошки розігріла його кров і він забув за холод, думаючи тільки про своїх близьких. Вся та мара, що мучила його в тюрмі, увесь сум, що так тяжко гнітив його душу, — все те обхопило його знов, мов гарячка янась. Довше терпіти таку несвідомість він не мав-би вже сили. Ось незабаром уже він побачить їх, дізнаєть ся про все...

І він не йшов уже, а біг. Маленька мучениця Она, дитинка його, сім'я, домівка — ось-ось він їх побачить! Він іде визволяти їх з біди, бо тепер сам вільний, визволив ся... Його руки ще дужі, він pomoже своїм рідним, він буде боротись за них, хоч-би з цілим світом!..

Так він ішов з годину, майже не дивлячись на дорогу, обхоплений тими думками; але потім він мимохить почав оглядатись. Йому здало ся, що він зовсім покинув місто. Вулиці вже не було; він йшов степовою дорогою, по обидві сторони її були поля, покриті снігом. Незабаром він зустрів фермера, що їхав на великім возі соломи, запряженим парю коней.

Юргіс спинив його і спитав:

— Чи ся дорога іде на різниці?

Фермер відмовно похитав головою.

— Я не знаю, де вони, — сказав він, — але, як що вони денебудь у місті, то ви як-раз ідете по дорозі, що з міста.

Юргіс здивованими очима глянув на фермера і промовив:

— А мені-ж сказали, що сею дорогою я дійду туди!

— Хто вам сказав?

— Хлопець якийсь.

— Ну, то він, може, хотів пошуткувати з вас. Найкраще зробіте, коли вернетесь до міста і спитаєте поліцейського. Підвіз-би я вас, та тільки їду здалека, а віз дуже навантажений. Прощайте!

Юргіс повернув і пішов назад. Аж коло полудня він знов побачив Чікаго. Йому знов довело ся йти вулицею проміж двох безконечних рядків двуповерхих домків, дерев'яними мостками, поміщеними по обидві сторони небрукованої вулиці, на якій стояли великі калюжи брудної води. Рельси залізниці у багатьох місцях перерізували ту вулицю, загрожуючи смертю необережним перехожим; довгі тягарові поїзди переходили часто через вулицю, вагони гуркотіли і торохтіли по рельсах і Юргісови доводило ся чекати, хвилюючись з нетерплячки.

Иноді вагони на скільки хвилин ставали, загрожуючи дорогу всім, кому треба було пройти чи проїхати по вулиці; спинялись навіть через те і вагони трамваю. Тоді Юргіс пролазив по-під застави, що зачиняли переїзди і переходив через рельси поміж вагонами, на одчай.

Він перейшов довгим мостом через річку, на який купами лежала крига, покрита болотом. У сій частині річки ні крига, ні сніг, що покривав її, ніколи не бували білі; навіть дощ, що не переставав йти з самого ранку, не міг змити тої сажі, що осідала скрізь на всьому з хмар фабричного диму. Незабаром і лице, і руки Юргіса стали чорні. Нарешті він прийшов у торгову частину міста; там на вулицях стояла ріденька чорна грязюка і в ній сковзали ся і спотикали ся коні; через улиці, полохливо оглядаючись, неначе перелякані, перебігали жінки і діти. Тут по обидві сторони вулиць стояли високі понурі будинки, неначе понависали над вулицею і між ними гучно лунав гуркіт колес і здвінки трамваю. Люд що тут жили і робили, метушились, як у гарячці, мов 1

бжолі: вони завжди спішили, ніколи не спинались, не оглядались, ні на кого і ні на що не звертали уваги. Одинокий чужинець, що скидав ся на бродягу, у мокрій одежі, понурій з виду, з дивним виглядом очей, що неспокійно якомсь блукали, не звертав на себе нічної уваги і був тут, серед того натовпу людей такий самий одинокий і безпомощний, як був-би у дикій пустині, за тисячі верст від людських осель.

Поліцейський показав Юргісови у яку сторону йти і сказав, що йому лишаєть ся ще верст вісім дороги. Після полудня він дійшов знов до робочого кварталу: на вулицях скріз побачив він шинки, маленькі крамнички і де-не-де фабрики, збудовані з брудно-червоної цегли, зі складами кам'яного вугля коло них; тут знов вулиці пересікали у багатьох місцях рельси залізниці. Юргіс підвів голову вдихати повітря носом: як дика звірина нюхом почув він дух свого барлога, до якого звук уже добре. Було вже над-вечір і Юргіс був дуже голодний, а смачний дух, що йшов з шинків і трактирів ще гірше дратував голод; але всі ті обіди і закуски, всі ті смачні страви, що виглядали з вікон, були не для його.

Нарешті він дійшов до знайомих вулиць, що вели до різниць; він побачив хмари чорного диму з фабричних димарів, почув, як далеко там реве товар на скотних дворах і вітром донесло до його знайомий тяжкий дух. Він побачив вагон трамваю, повний народу і не міг здержатись, — така його обхопила нетерплячка. Він скочив у вагон і сховав ся за спину якогось пасажира; кондуктор не примітив його і не більш, як через десять хвилин Юргіс доїхав до своєї вулиці і побіг до дому.

Повернувши за ріг останньої вулички, він вмить спинив ся, мов скаменів, оглянув ся ще раз і витріщив очі з дива... Деж його дім? Що з ним стало ся?

Юргіс подивив ся уважно, подивив ся на сусідній дім, на той, що навпроти, на крамничку, що була поблизу... Так, се їх вуличка, все стоїть, як було, тільки дім його... дім був не той, зовсім инший!

Юргіс підступив ближче. Так, дім зовсім инший: той був сірий, а сей жовтий; лутки були червоні, а тепер зелені... Нова фарба, недавно мальовано... Дивне диво! Юргіс підійшов ще ближче і якийсь невідомий, непевний страх обхопив його. Ноги його підгинались, а думка за думкою хурто-

виною перебігали в голові. Він побачив нові східці коло ганку; старі були потрухлявіли і агент обіцяв поставити нові. Дірава покрівля була тепер полатана новими гонтами; ті діри скільки місяців мучили його душу: він не мав грошей, щоб найняти майстра і полатати їх і не мав часу, щоб зробити се самому. Дощі заливали горище, замокала і валила ся глина зі стелі і треба було завжди підставляти горшки і миски під ту воду. А тепер усе полагоджено. І розбита шибка у вікні вставлена... Нові завіски у вікнах, нові, білі, свіжі!..

Втім двері на вулицю відчинились і Юргіс затаїв дух. З дому вийшов якийсь незнайомий хлопчик — гладенький, кругленький, з рожевим личком, — такий, якого він раніше ніколи не бачив у своєму домі

Юргіс чудуючись дивив ся на хлопчика. Малий прудко збіг по сходах на сніг; він постояв на одному місці, потоптав ся, а потім став коло східців і почав ліпити сніжку; потім він оглянув ся, побачив Юргіса і на одну мить їх очі зустрілись. Юргіс підійшов до хлопця; той був злякав ся, хотів утікати, але мабуть передумав. Юргісови ноги тремтіли і він мусів ухопитись рукою за держальце коло східців.

— Що ти тут робиш? — на силу, тихим голосом, спроміг ся він сказати.

— Ідїть собі! — з переляком сказав хлопчик.

— Ти... — знов почав Юргіс, — чого тобі тут треба?..

— Мені? — спитав малий, здивовано дивлячись на Юргіса. — Мені нічого не треба; я тут живу.

— Ти тут живеш? — тремтячим голосом скрикнув Юргіс. Він мусів ще міцнійше вхопитись держальця. — Ти тут живеш? А деж живе моя сімя?

— Ваша сімя? — дивуючись перепитав хлопець.

Юргіс здригнув ся і підступив ближче до малого.

— Я... се мій дїм! — скрикнув він.

— Ідїть собі геть! — закричав малий.

Тоді швидко відчинились двері з дому і вийшла товста Ірляндка.

— Мамо! — скрикнув хлопець. Осей чоловік каже, що наш дїм не наш, а його.

— Що таке! — спитала Ірляндка.

Юргіс звернув ся до неї.

— Де моя сімя? — скрикнув він диким голосом. — Я лишив їх тут! Се мій дїм! Як ви сюди попали?

Жінка дивилась на його здивована і перелякана, думаючи, що він божевільний. Юргіс і справді скидав ся на такого.

— Ваш дім? — перепитала вона.

— Мій дім! — кричав він. — Я жив тут, кажу вам!

— Ви певне помиляєтесь, — одмовила Ірляндка. У цьому домі ніхто поперед нас не жив. Се зовсім новий дім. Так вони нам сказали. Вони...

— Що ж вони зробили з моєю сімєю? — несамовито, з одчаєм скрикнув Юргіс.

Жінка, видимо, починала трошки розуміти. Може бути, що в неї були вже де які сумніви що до того, що „вони“ їй наговорили.

— Я не знаю, де ваша сім'я, — промовила вона. — Я купила сей дім тільки три дні тому і тут ніхто не жив. І „вони“ впевняли мене, що сей дім зовсім новий. А ви ось кажете, що колись наймали його. Чи не помиляєтесь ви?

— Наймав його! — тремтячим голосом скрикнув Юргіс. — Я купив його! Я заплатив за його гроші! Він мій! А вони... Боже мій! Ви не можете сказати мені, куди поділа ся моя сім'я?

На силу Ірляндка переконала таки нарешті Юргіса, що вона нічого сенько не знає. Юргісови світ закрутив ся у голові і він ніяк не міг опам'ятатись. Йому здавало ся, що його близьких, рідних уже викреслено з числа живих людей, що вони живуть тільки в його мріях, а що їх зовсім і не було ніколи на світі. Йому поплутались думки і він не знав, що робити? Втім він згадав про стареньку бабку Маюшкіне, що жила тут поблизу, у сусідньому кварталі. Вона знає! Вона повинна знати!

Він повернув ся і побіг туди.

Стара Маюшкіне сама вийшла відчинити йому двері. Вона аж скрикнула, побачивши Юргіса, що трусив ся, як у тропасниці, а очі його блукали, як у божевільного. Стара знала, де його сім'я: вони мусіли вибратись, бо не могли заплатити грошей агентови, коли настав час і їх викинуто з дому просто таки на сніг, а дім перемалювали і продали за новий недавнечко, днів скільки тому. Маюшкіне не знала, як його сім'я тепер живе, але знає, що вони перебрались жити знов до Анелі Юкнін, у якої вони жили, як тільки приїхали сюди у перше. Стара попросила його зайти у господу спочи-

ти трошки, заспокоїтись. Правда, страшне нещасте стало ся, та щож робити? Коли б то він не попав був у тюрму!..

Але Юргіс попросив ся з нею і пішов. Він уже не міг іти так швидко, — сили не стало. Він завернув за ріг вулиці і сів на східнях коло дверей якогось трактира, закривши лице руками. Невимовне горе обхопило його душу.

Їх дім!.. Нема вже їх дому!..

Горе, розпука і люта злість заповнили Юргісове серце. Ніяка людська уява не може намалювати гіршого і страшнішого становища за те, яке справило немилосердне дійсне життя. Чужі люде живуть у його домі; вони завісили його вікна своїми завісами та ще дивлять ся на його ворожим поглядом! Се щось страшенне! Сього ніяк не можна собі уявити!.. Яким правом воно могло стати ся? Подумати тільки: скільки горя, скільки нещастя всі вони натерпіли ся за для того дому, якою дорогою ціною вони купили його!

І пригадали ся Юргісови всі їх довгі муки і злидні. Ті гроші, що зберегли вони з самого початку, які привезли вони ще з рідного краю, спродавши батьківщину, заробивши їх гіркою працею, ті триста долярів, що вони всі вкупі вишкрябали з закапелків, що були їх єдиним рятунком від голодної смерти — всі пропали! А потім — скільки біди вони натерпіли ся з місяця на місяць, збираючи ті дванадцять долярів на виплат агентови, а до того ще проценти, страхівка, податки всякі сюди й туди, ремонт та инше все! Всі вони душу свою покладали у ті виплати; вони платили за той дім потом і слізьми, навіть більше: кровю своєю, життям і здоровлем. Умер же старий Антон, стараючись заробити грошей на ті виплати; може він жив би і доси, коли б не робив у темних підвалах Дургема, заробляючи свій пай. І Она також втратила своє здоровле і силу задля того дому; а сам він — що був здоровий, дужий, міцний, як дуб, через три роки пекельної праці сидить ось тепер тут розбитий, пригноблений, — тремтить і плаче, як мала дитина. Програли вони всю свою справу; пропало все! Все, що вони купили такою дорогою ціною — все пропало до щенту і вони опинились у таким самим становищі, як приїхавши сюди, тільки без грошей, без сили і без надії...

Тепер тільки Юргіс зрозумів усю гірку правду, про яку розказували йому колись товариші. Власним досвідом дізнав

ся він, що скрізь тут над бідним робітником літають хижі драпіжні шулики і шукають змоги вчепитись йому в печінки і ссати його кров. І все се робить ся нахабно, без сорому, без крихточки милосердя, без огляду навіть на безпомічних жінок і малих дітей. І та брехлива оповістка про продаж дому, і солодкі улещування агента, який потім так по злодійському дер з них і виплати, і проценти і безліч усяких податків. Всі знущання над робітниками дозорців, надзирательниць, їх самоволя, шахрайство, хабарі... І все діється серед велелюдного міста, під захистом законів і жорстоких громадських звичаїв. Все се, навіть сама природа, з її лютими холодами і шкварною спекою — все зібрало ся до купи, щоб знищити і знівечити життя бідної робочої сім'ї. А тепер ся остання, огидна неправда: їх, обдертих, покривджених і безпомічних викинуто без жалю на вулицю, їх дім одібрано і перепродано знов! І вони нічого не можуть зробити: і закони, і звичаї — все проти них. А коли б Юргіс захотів змагати ся з тими законами і звичаями — його зараз зачеплять у тюрму, з якої він осе тільки що вийшов.

Хоч сиди тут, хоч іди далі світ за очі — все одно мушиш покорити ся, нахилити голову, зігнути спину і лишити тут свій дім, свою працю у чужих руках.

І довго так сидів Юргіс і щось шепотів сам до себе, а дощ мочив його і холодний вітер пронизував холодом. Нарешті він подумав: а може ще гірше щось чекає його сьогодні там, де сім'я? І він на-силу підвів ся, постояв хвилинку і, хитаючись на ногах, пішов...

До дому Анелі було версти зі три. Ніколи ся дорога не здавала ся Юргісови така довга, як тепер. І коли Юргіс побачив брудно-сивенький домок, де жила тепер його сім'я, серце його захололо. Він вбіг по східцях і постукав у двері.

Стара сама вийшла одчиняти йому. Її ще гірше замучив ревматизм з тої пори, як Юргіс бачив її останній раз. Обличчя її пожовкло і вся вона зігнула ся у дугу. Побачивши Юргіса вона здригнула ся і відступила назад.

— Тут Она? — скрикнув він, задихавшись.

— Тут, — одмовила стара.

— Ну, як же вона?... — почав він і раптом замовк.

Звідкись зверху почув ся несподівано пронизливий крик — дикий, стрішний крик. Се був голос Они. Хвилину

стояв Юргіс, мов скаменів від страху; потім він одсторонив стару рукою і ввійшов у кімнату. . .

Се була кухня Анелї. Кругом печи сиділо душ із шість жінок, блідих, переляканих. Одна з них встала, коли ввійшов Юргіс; лице її було понуре, перелякане, одна рука підв'язана. Юргіс насилу впізнав її: се була Марія. Він шукав очима Ону, але її не було серед них; з питаннем в очах він дивився на жінок, у тій надії, що вони що-небудь скажуть йому, але вони сиділи мовчки, стараючись не дивитись на його. Втім почув ся знов той самий страшний крик.

Він лунав зверху, ніби з горища. Юргіс швидко пішов до дверей, що були туди, відчинив їх і вже підняв був ногу на сідці, коли почув за собою голос і побачив коло себе Марію. Вона вхопила його своєю дужою рукою за рукав і тягнула назад.

— Не можна, не можна, Юргіс, — почекай! — тремтячим голосом промовила вона.

— Чого тобі треба? — скрикнув він.

— Не можна тобі йти туди, — сказала Марія.

Юргісови аж у голові затуманило ся з дива і страху.

— Що-ж таке? — кричав він. Що таке дієть ся?

Марія цупко держала його за рукав. Він чув, як там, на горі плакала і спогнала Она і його тягнуло туди, мало душа а його не вискочила.

— Ні, Юргіс, ні! Не йди туди, — казала Марія. Тобі не можна туди! Там... там... дитина...

— Дитина? — повторив він, дивуючись. — Антін?

— Ні, друга! — шепнула Марія.

Юргіс аж захитав ся і мало не впав. Він дивив ся на Марію переляканими очима.

— Друга? — повторив він. — Та ще-ж не пора!..

Марія покивала головою.

— Не пора... але стало ся без пори.

Знову почув ся крик Они. Той крик гадюкою ліз в уха Юргісови і він тремтів усім тілом. Потім він почув, як Она плакала і жалібним голосом лементувала:

— Господи, пошли-ж мені смерть! Ой, краще-б уже вмерти!..

А Марія тягнула його назад і кричала йому:

— Іди, іди собі!

Вона стягнула його у кухню і піддержувала, бо він не мав сили стояти. Душа його замирала. Він сів на стілець і тремтів усім тілом і Марія мусіла піддержувати його й сидячого. Жінки мовчки дивились на його з безпомічним жахом. Знов і знов почув ся той пронизливий крик, та так голосно, ніби вона була тут, серед них.

— Давно-же се почало ся? — тремтячим голосом спитав Юргіс.

— Ні, не дуже давно, — мовила Марія.

Вона переглянулася з Анелею і знов почала намовляти його:

— Іди собі, Юргіс, іди! Однаково-ж ти тут нічого не поможеш. Іди, а прийдеш пізнійше. Все якось тут обійдеться ся.

— А хто з нею? — спитав Юргіс.

Марія чогось довго не відповідала і він знов спитав:

— Хто при ній?

— Все буде добре, — сказала Марія. — Елзбета при ній.

— А доктор! — простогнав він. — Нехай би хто пішов по доктора.

Він ухопив Марію за руку. Вона тремтіла, голос її переривав ся і вона тихо прошепотіла:

— У нас... у нас... нема зовсім грошей...

Юргіс від перелякав її, що вона поспішила додати:

— Все буде добре, Юргіс. Ти того не тямий. Іди, іди! Ой, чого ти прийшов тепер, а не пізнійше?

Її слова покритив знов страшений крик Они. Юргіс мало не божеволів. Все се було таке дивне, невідоме, страшне, все се впало так несподівано на його голову, мов грім. Коли родив ся маленький Антін, Юргіс був на роботі і не знав нічого про те, як воно діялось; тому-то тепер він ніяк не міг оговтатись і опам'ятатись з того страху. І ті дивні жінки, що сиділи, не знали що робити; одна за другою вони старались заспокоїти його, впевняючи, що так воно й повинно бути, бо така доля кожної жінки. Наприкінці вони мало не силоміць вивели його на двір, на дощ. З непокритою головою він почав ходити сюди й туди і страшна розпука брала його. Але й на вулицю доходив до його крик Они; він хотів утекти, щоб не чути його, але вертав ся назад. Через четверть години він вернув ся назад і почав гримати кулаком у увері. Жінки, боячись, щоб він не виламав двері, відчинили і впу-

стили його у кухню. Ніякі намови не могли заспокоїти його. Він не йняв їм віри, бо як-же вони можуть знати все? — питав він. Она може вже вмерла! Страшно-ж слухати, як вона стогне, — ой, як-же страшно! Сього-же не можна допустити, — треба-ж їй якоесь допомогти! Чому вони не пробували послати по лікаря? Йому можна було-б заплатити потім, можна було-б йому обіцяти...

— Ми не могли обіцяти, Юргіс, — казала Марія. У нас нема грошей, ми не маємо чим жити.

— Але-ж я, я буду робити! — скрикнув Юргіс. Я зможу заробити грошей!

— Так, — сказала Марія. Але ми не знали, коли ти вернешся з тюрми; як ми могли знати про це? А доктор або акушерка не підуть робити дурно. ●

Марія розказувала йому, як вона шукала акушерку, як вони правили гроші: та — десять, та — п'ятнадцять, одна навіть двадцять п'ять доларів — і щоб усі гроші вперед дати.

— А у мене було тільки чверть долара, — казала вона. Я віддала всі свої гроші, до останнього цента, все, що відклала у банк; я ще винна лікареві, що приходив лічити мене і він перестав ходити, бо думав, що я не заплачу йому. Ми вже два тижні не платимо Анелі за квартиру, а вона сама мало не помирає з голоду і хазяїн нахваляється, що вижене її геть з дому. Ми скрізь уже запозичились і випрохували, де могли, аби як-небудь перебитись; тепер у нас вже нічого нема і ми не знаємо, що буде далі.

— А діти? — скрикнув Юргіс.

— Діти не показують ся до дому вже три дні: погода така погана, вони й не знають, що тут робить ся. Се стало ся так не сподівано... ми чекали аж через два місяці...

Юргіс стояв коло стола і міцно вхопив ся за його руками, щоб не впасти; він похилив голову, руки його тремтіли; і жалко, і страшно було дивить ся на його, нещасного. Втім устала стара Анеля, пошукала щось у кешені своєї спідниці, потім підійшла, штикульгаючи, до Юргіса і добула брудну темну хустину, а в одному кінці її було щось завазано.

— Ну, Юргіс! — сказала вона. — У мене є трошки грошей, — ось бачиш?

Стара розв'язала хустку і перелічила гроші: було тридцять три центи.

— Ну, іди тепер, пошукай кого-небудь і приведи сюди. Може ще хто pomoже тобі трошки.. Дайте йому, — звернула ся вона до інших жінок; — він вам верне, як тільки заробить. Так йому буде лехче: нехай пошукає, — може пощастить йому; а як і не знайде нікого, то трошки заспокоїть ся тим часом. Може, поки він вернет ся назад, усе вже скінчить ся.

Всі жінки почали шукати по кишенях, але витрусили з них лиш по скілька мідяків, тай все се віддали йому. Тільки пані Ольшевська, що жила у сусідній квартирі, — чоловік її був добрий різник, але гіркий п'яниця, — дала Юргісови мало не пів-доляра. І коли все склали до-купи і обрахували, то був один доляр з чвертю.

Юргіс згорнув гроші у кишеню, міцно стиснув їх рукою і бігцем вибіг з хати.

XIX.

„Акушерка Гаупт“ — стояло на таблиці, що висіла під вікном другого поверху, над дверима у пивну, а коло дверей була прибита дощечка з намальованою рукою, що показувала пальцем на брудні сходи. Юргіс вибіг по сходах, перестрибуючи через два—три сходи.

Пані Гаупт саме у ту пору смажила мясо з цибулею; у кімнаті було повно чаду і двері стояли відчинені. Хотівши постукати — Юргіс побачив, як акушерка підняла до рота чорну пляшку і почала пити з неї. Він голосно закашляв і вона зараз поставила пляшку на стіл.

Гаупт, родом Голяндка, була надзвичайно товста особа; коли вона ходила, то дошки помосту гнулись під нею і рипали. Кофта і спідниця на ній аж блищали від бруду; з рота виглядали криві чорні зуби.

— Чого вам треба? — спитала вона, дивлячись на Юргіса.

Всю дорогу він біг без памяти і тепер так задихав ся, що не міг слова вимовити. Волося його распатлалось, очи блукали дико і вигляд був, як у божевільного.

— Моя жінка! — простогнав він. — Ходім швидче!

Пані Гаупт зняла з вогню сковородку з печенюю і витерла руки у спідницю.

— Ваша жінка має родити? — спитала вона.

— Так, — промовив Юргіс, одсапуючи.

— Я отсе тільки що вернулась до дому з практики і не встигла ще пообідати, — сказала вона. — Але, як що конче треба...

— Ой, треба! — простогнав він.

— То можна. Скільки ви дасте?

— Я... я... Скільки ви хочете?

— Двадцять п'ять долярів.

Лице Юргіса витягнулось.

— Я не можу стільки заплатити, — сказав він.

Акушерка дуже уважно придивлялась до нього.

— А скільки-ж ви дасте?

— Хіба-ж я мушу тепер платити, зараз таки?

— А вже-ж. Так роблять усі мої пацієнти.

— Я... у мене тепер не багато грошей, — бубонів Юргіс, а смертельний страх брав його. — Зі мною трапилась біда: всі мої гроші пропали. Але я вам заплачу, заплачу все до останньої копійки, при першій змозі; я зароблю.

— А чим ви заробляєте?

— Тепер я не маю роботи. Я знайду її. Але я...

— Скільки-ж у вас в грошей?

— Він не одважився навіть сказати — скільки. Нарешті він сказав:

— Один доляр і чверть...

Акушерка засміялась йому в очі.

— За такі гроші я й капелюшка на голову не хочу одягати.

— Отсе все, що я маю, — промовив він сумним голосом. Я мушу кого-небудь привести, бо моя жінка помирає. Я нещасний... я...

Пані Гаупт знов поставила свою сковородку на вогонь. Потім вона повернулась до Юргіса і сказала:

— Давайте зараз десять долярів, а решту я можу почекати вам до другого місяця.

— Я не можу... я не маю! — прошепотів Юргіс. — Я вже сказав вам, що маю тільки доляра з чвертю.

Акушерка взялась знов до своєї роботи.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

Коли акт з 12 цвітня опорожнив становище намістника, перед всіми, що заінтересовані в галицьких відносинах: перед Поляками, перед Українцями, перед центральним правительством держави встало з більшою як коли небудь силою питане: Що-ж далі? Мир чи війна? Заспокоєне розбурханих до краю відносин, чи даліше заострюване їх?

Нехай буде мир! — кликало все, що має який небудь голос серед української суспільности. Нехай вистріл з 12 цвітня, до якого довело дотеперішнє панованє Поляків над Українцями, дасть приїд до ревізії польсько-українських відносин і опертя їх на справжній рівноправности обох народів, нехай пролітою кровю, нехай тими жертвами буде окуплений дальший мир...

Але з другого боку впала відповідь: Ні, війна! Ні, ніяких уступок! Нехай знають, що силою на нас нічого не виможуть! Війна аж до повного винищення гайдамаччини! І показати їм се вже самим іменованем наслідника Потоцького!

Хто-б не був д-р Бобжинський, які-б були його особисті наміри і пляни, — вже самі обставини, серед яких він став намістником, зробили його особу символом тої війни, яку проголосили Поляки супроти українського народу після акту з 12 цвітня. Польська суспільність зрозуміла сей акт як замах Українців на польські державні права до України і на єдиного представника польської державної власти і вона поставила домаганє, щоб новий намістник не тільки був представником тої самої політики, що його попередник, але крім того щоб виконував правліне так, щоб здавити в українськїм народі всякий обяв протесту проти тої польської державної власти. Се домаганє оббігло в ріжних формах всю ту польську пресу, що звязана з представником теперішньої польської національної політики — польським колом і скрізь знайшло повну апробату. Від краківських станчиків до найревнійших в українножерстві неофітів людовців. Коли в імени перших і своїм власнім Бобжинський заявив, що „особа нового намістника мусить дати запоруку, що вміти-ме завести лад і порядок і не допустити до розвитку радикальної і ворожої другому народови агітації“, то людовець Стапінський сказав, що першим, на його думку справедливим аргументом за кандидатурою Бобжинського є те, „що вибір Бобжин-

ського означав би дослівне продовжене урядованя Потоцького“, а пан Стапінський „ніякої зміни в такій хвилі в таким напрямі не вважав би за відповідну, щоб не здавало ся, що дорогою убийств можна впливати на хід політичних справ“.

Отже, як сказав той сам Стапінський — вся польська суспільність стала „під знаком повного зєднання“, щоб як найсильнійше заманіфестувати права історичної Польщі до панування над Україною, так сильно, що все, що йде під прапором історичної Польщі, віддало провід у тім поході шляхті, забувши про всі свої політичні рахунки з нею.

Отсі польські історично-державні претенсії апробувало, як звичайно, в цілости центральне правительство держави. Іменоване намісника належить по формі до прав корони, але що корона все іменує того, на кого вкаже правительство, се загально-принята практика в Австрії. Зрештою польське коло, виступаючи зазделегідь з домаганем, щоб намісник належав до одної з партій кола, само надало справі виразний національно-політичний характер. Коли давнійше в галицьких справах центральне правительство питало ся і слухало тільки польського кола, то се було, очевидно, нехтованем українського народу, але мало бодай хоч яке-таке формальне оправдане, бо-ж в тім колі знаходила ся величезна більшість послів, вибраних в українських округах, отже представників українського народу. Що сі представники здобули свої мандати виборчими насильствами, на се можна було замкнути очі і вважати польських помічників справжніми представниками українського народу. Але тепер нема й того формального оправданя. На 28 послів, признаних виборчим законом цілому українському народови в Галичині, тільки один сидить в польськїм колї, а 20 знаходять ся в українськїм клубі. І коли тепер в справі іменованя намісника для краю, в яким живе 42⁸/₁₀₀ української людности, правительство переговорювало тільки з польськїм колом, то се вже і по змісту і по формі значить, що тут ходило не о іменоване найвисшого державного урядника для обох народів краю, рівноправних на основі законів держави, тільки о вибір представника польської державної власти над українськїм народом.

І на кого-б не внав сей вибір, се не зміняє принципіального значіня справи. Без огляду на особу центральне правительство австрійської держави ствердило, — перший раз так ясно, бо перший раз мало перед собою всіх парламентарних представників, вибраних обома народами, розділених на окремі клуби по націо-

нальностям, — що воно зрікаєть ся своєї безпосередної влади в Галичині, переливаючи її на представника польської державної влади.

І так на цілій лінії побидив оклик: Війна! Війна з українським народом, який не хоче признати над собою польської державної влади, аж доки він зовсім тій влади не піддасть ся, війна за згодою правительства австрійської держави і її державними силами. Все, що має в Галичині австрійський державний характер, від намістника до жандарма, є властиво представником польської державної влади, а хто виступить проти тої влади, той має проти себе закон і силу австрійської держави.

А особа найвишого представника польської державної влади? Д-р Бобжинський належить до тих людей, яких політичне обличчя зовсім ясне і не лишає ніяких сумнівів. Провідник, ідеолог і учений краківських станчиків, тої польсько-шляхотської партії, котра упадок польської Річи посполитої приписує недостаті сильної державної влади, він вступив на становище галицького намістника 1) як представник польської державної влади, 2) як представник влади сильної і строгої. При тим він має за собою минувшість, бо більш десятиліття виконував власть над галицьким шкільництвом як віцепрезидент галицької Краєвої Шкільної Ради. Обнимаючи се становище, заявив він публично, що змагати-ме до того, щоб сім мільонів галицької людности стало як найшвидше добрими Поляками. Сі слова зробили своє вражінє і українська преса тепер знов пригадала їх на доказ, яким духом дише новий намістник супроти українського народу. Але з другого боку Поляки підносять, що д-р Бобжинський, бувши членом Краєвої Шкільної Ради, дбав про розвиток українського шкільництва, а се потвердив також „Руслан“, який виступив просто з пеаном в честь Бобжинського за його прихильність до розвитку українського народу „на народних основах“.

Перед нами дві немов противні характеристики нового намістника. А одначе те противенство їх тільки поверховне і в сути річи д-р Бобжинський може так само добре підходити під характеристику своїх власних слів, як і під характеристику „Руслана“. Се стане ясним, коли ми будемо оцінювати польсько-українські відносини з того самого становища, з якого оцінюють їх Поляки.

Беручи справу з польського становища, на якому стоять всі Поляки несоціялісти від Бобжинського до редактора краківської „Крутык-и“ Фельдмана і значна часть польських соціялістів, Поляки і Українці не належать до однородного типу національностей. Поляки творять національність в розуміню політичнім, державнім, а

Українці тільки в розуміню етнографічним. Поляки мають право на повну державну незалежність, під чим розуміється також пановане над усіма народами, над якими панувала польська Річ посполита, а Українці мають право тільки на ту міру національної незалежності, яка лежить в інтересі польської державної ідеї. Довести до того, щоб ціла галицька людність стала добрими Поляками, се не вонче значить винищити український етнографічний тип. Бобжинський як історик знає дуже добре, що етнографічні типи не зникають так швидко. І його слова значили тільки: довести до того, щоб українська людність почула себе добрими Поляками в тім політичнім, державнім розуміню, щоб вона вирекла ся національно-політичної незалежності, не ставила домагань національно-політичної рівноправності, тільки вдоволила ся зберіганем своєї етнографічної окремішності, стала „Поляками, говорочими по українськи“.

І се д-р Бобжинський справді робив. Як віцепрезидент галицької Краєвої Шкільної Ради він так основно витаняв з галицької школи українського національно-політичного духа, що не вагав ся знищити цілий наклад української граматики, в якій через недогляд в однім граматичнім примірі закрало ся імя Богдана Хмельницького. Українські шкільні книжки зробив він українськими тільки мовою, але духом польськими. Польсько-української історії почали вчити в галицькій школі так, щоби всі змаганя українського народу до визволення з польського панованя представити шкідливими, щоб український ученик вже від малку вчив ся бачити найвище громадянське щастє служити ідеї „єдиної, нероздільної Польщі“. Одним словом, дух галицької школи повинен бути виключно польський. При тім звертав д-р Бобжинський увагу і на зверхню форму і ві всіх українських народних школах завів обовязкову науку польської мови, накладаючи на учителя як найперший обовязок старати ся, щоб ученики поправно володіли польською мовою.

Так, д-р Бобжинський справді старав ся, щоби всю галицьку людність виховати на добрих Поляків, а що своєї цілі не осягнув, се не його вина.

Але се не виключає, що він також „пособляв розвиткови українського шкільництва, помножуваню українських університетських кафедр і розвиткови українського письменства на народних основах“, — як пише „Руслан“. Треба тямити, що часи його віцепрезидентури, се були часи „нової ери“, а „нова ера“ се й було власне з боку українських послів признанє польської національно-дер

жавної ідеї, признане польського політичного панованя над українським народом. „Нова ера“ отворала польсько-шляхетській політиці широкі горизонти. Вона мала не тільки охоронити історичну Польщу від всякого „політичного сепаратизму“ з боку Українців, але крім того мала бути також жандармом проти соціально-політичних змагань українського демосу, ворожих соціально-політичним інтересам польської шляхти. Пригадаємо тільки промову пок. Вахнянина в парламенті півчас дебати про галицькі соймові вибори в 1895 р., де він виступив проти соціально-політичного радикалізму української народньої маси з неменшим завзятем, як се тепер роблять — також в обороні історичної Польщі — москофіли. А щоби новоеристи змогли укріпити свою політичну позицію серед українського народу, для сього мусіли вони виказати ся якимись „реальними здобутками“ свого політичного курсу. Ось тут і лежить причина тих здобутків, які так розхваляе „Руслан“. Маючи запоруку, що новоерські політики не будуть виступати проти польського національного духа, Поляки згодили ся на деякі уступки формально-національного характера, як кілька українських шкіл і т. д. Бо, повторяємо, найголовніша річ зробити Українців Поляками по духу, нехай і „говорячими по українськи“. Поляки розуміють дуже добре, що ступінь національно-культурного розвитку залежить відступня національно-політичної незалежності. „Przegląd Wszepolski“ (ч. 2 з 1897), полемізуючи зі Спасовичем, який проповідував польській суспільности погодити ся з російською державною ідеєю і вдоволити ся тільки „язиковою та обичаевою свободою“, зазначає влучно, що „суспільність, позбавлена незалежності („Р. W.“ має на думці незалежність державну), хоч би була язиково і обичаево свобідна, не може витворяти власної культури“, а теперішній презес польського кола в російській думі, говорить, що національности, котрі погодять ся з чужою національно-державною ідеєю, при всім законнім признанню своєї етнографічної окремішности мусять бути асімільовані національно-державним елементом, „не тільки політично, але й культурно“¹⁾. Значить, ходить перше всего о політичну асіміляцію, а культурна йтиме вже поступенно як природний наслідок асіміляції політичної. А що нова ера на таку політичну асіміляцію згоджувала ся, то нічого дивного, що Поляки хотіли укріпити її становище в українським народі через деякі уступки культурного характера.

¹⁾ Roman Dmowski, Myśli nowoczesnego Polaka, Wydanie trzecie powiększone, Lwów 1907. — Пор. стор. 248.

Повторяємо, не є се виключно становище Бобжинського, але — з малими виїсками — цілої Польщі і тільки драстична форма заяви Бобжинського була причиною, що його слова записали ся в українській політичній пам'яті глибше, ніж багато інших подібних заяв, висловлених в делікатнійшій формі.

Готовлячи ся до уряду намістника, Бобжинський сам заявив, що новий намістник мусить вміти „недопустити до розвитку радикальної і ворожої другому народови агітації“, значить, до розвитку агітації, ворожої тому національно-державному становищу Поляків в Галичині. А що весь український національний рух вийшов уже давно з рамок чисто-етнографічної окремішности і домагаєть ся національно-політичної незалежности від польського панованя, то сі його слова звертають ся проти цілого українського національного руху.

Вступивши на становище намістника, д-р Бобжинський і на прощаню в польськїм колі і опісля в промові до урядників галицького намістництва розсипав „великих слів велику силу“ про те, що політична адміністрація повинна бути справедлива і безсторонна супроти цілої людности краю без огляду на національність або віросповіданє. Сі слова й підхопила польська преса, щоб при їх помочи зареклямувати нового намістника як чоловіка на стільки справедливого та безсторонного, що тільки такі злочинні душі як „українські гайдамаки“ можуть бути невдоволені з нього. Так як коли-б намістник міг говорити инакше, як коли-б він міг сказати публично, щоб адміністрація не придержувала ся законів, тільки ломила їх, де лише треба, в користь польської національно-державної ідеї... А при тім усім д-р Бобжинський таки сказав бодай посередно те, чого не міг сказати щиро і отверто, заявляючи в польськїм колі, що в тій справедливості й безсторонности він іти-ме слідами своїх попередників. А як виглядала „справедливість і безсторонність“ дотеперішних намістників, про се ми дуже добре знаємо, а також пояснив се сам намістник своїми словами про потребу „недопустити до радикальної і ворожої другому народови агітації“.

В кінці й ціла польська преса не робить з того ніякого секрету, що програмою правління нового намістника повинно бути: „Не давати пардону українському національному рухови!“ Тільки вона в своїм фарисействі, щоб не стягнути на себе закиду ворожости проти українського народу, відділює в своїх выводах український національний рух від українського народу і проголошуючи воєний поход проти українського національного руху, рівночасно голосить потребу дбати про добро українського народу. Дбати про

добро народу, поборючи рух, який являєть ся представником національної свідомости того-ж народу, се значить деморалізувати нарід, щоб тим легше панувати над ним. Дбати про добро українського народу в сім польським розуміню значить, вчити його, що польський поміщик його приятель, а українські політичні партії, які вчать його політичної і соціальної боротьби за визволене з-під панованя польського поміщика, його вороги, що одиноке його спасене — польське пановане, а ті, що говорять йому про потребу всесторонного, незалежного, самостійного національного розвитку, ведуть його до погибелі. Дбати про добро українського народу, в польській політичній мові значить, вернути його до стану тої національно не-свідомої маси, до стану „*mużikow ziemi polskoj*“ (так називали польські революціонери з 1863 р. Білорусів у своїх революційних проклямаціях до білоруського народу), з якої можна без перешкоди виліплювати польський національний тип, пануючи при тім над нею під соціально-політичним оглядом без ніякого протесту з її боку.

Тільки снувати такі пляни, значить бути сліпим і глухим на весь хід історії. Коли Полягам не вдало ся виборінити змаганя до національної незалежности в українським народі тоді, як вони мали до сього всі засоби незалежної держави; коли їм не вдало ся прихилити до себе українського селянина тоді, як вони мали над ним безмежну власть, — то чи можливе се тепер, при такому ступні національної свідомости і національного розвитку українського народу? Вони самі знають, що се неможливе і своїми фразами про потребу дбати про добро українського народу закривають тільки свої завоєвничі пляни, свою політику винищуваня українського народу, який може розвивати ся нормально тільки як окремиї національний організм, так що здавлюване його національної свідомости і його змагань до національної незалежности є рівночасно здавлюванем його природного розвитку.

Зрештою „*inter arma silent Musae*“ і заки Поляки візьмуть ся за іділічне дбане про добро українського народу, мусять найперше винищити „українське гайдамацтво“, себто український національний рух. Для сеї ціли польська суспільність стала під прапер „повного зєдиненя“, а що український національний рух, опираючи ся на широкі народні маси, мусить мати соціально-політичний зміст, корисний для тих мас, то польський табор, ворожий тому рухови, набирає що-раз більше реакційного, протинароднього характеру. Історик польсько-українських відносин може дуже докладно прослідити, як з одного боку український національний

рух в своїм розвитку стає під соціально-політичним оглядом щораз більше рухом народніх мас, а з другого боку, як кожда польська партія в хвилі, коли починає ставати ся вороже до українського національного руху, стає також ворожою до соціально-політичних домагань народніх мас, приймаючи з національною ідеологією польської шляхти також її соціально-політичну ідеологію. І ми бачимо, як польські демократичні партії похваляють всі надужитя, сповнювані польсько-шляхотським правлінням супроти українського народу тільки для того, що се український нарід.

Ось так іділічне дбанє про добро українського народу виглядає зовсім не іділічно, а проявляє ся такими фактами, як прим. найновіший пролив селянської крові в Чернихові Тернопільського повіту. Докладний опис сього факту відомий з щоденної преси, отже пригадаємо його в загальних рисах. Тернопільське староство винаймило право риболовлі в Чернихівській річці Сереті і в цілім довколичнім рибацьким окрузі Чернихівському поміщикови гр. Коритовському за 10 корон, хоч селяни внесли куди виспу оферту, а крім того навіть не повідомило селян про своє рішенє. Коли-ж селянський хлопець ловив по дотеперішньому звичаю в Сереті рибу, арештували його двірські слуги при помочи жандармів, арештоване викликало збіговище і як звичайно в Галичині — до зібраної товпи жандарми почали стріляти. В результаті 5 трупів і кільканацять ранених — за 10 корон пана графа. Ось як виглядає те іділічне дбанє про добро українського народу в практиці.

А при тім який поступ. Коли за перших сім літ біжучого десятиліття впало 10 трупів українських селян (один в Яхторові підчас страйку в 1902 р., 6 в Лядськім підчас руху за виборчою реформою в 1906 р. і 3 в Горуцку підчас виборів до парламенту в 1907 р.), то сього року за нещільних п'ять місяців маємо їх аж 7: Кагенець в Коронці, 5 в Чернихові і вже після Чернихова один в Фельштині, де жандарм, прийшовши в ночі арештувати 19-літнього хлопця за дрібну сусідську бійку, що повстала на тлі польсько-українських відносин, при найменшій опорі проколов його на смерть. Гарні перспективи на будуче !..

Погляньмо з приводу іменованя нового намістника позад себе і перед себе. За нами праця-змагає до світла, до культури, до тих вершин, на яких знаходять ся тепер загально-людський поступ праця, спинювана в інтересі польського панованя над нами, і боротьба проти того спинюваня, боротьба за свободу, за вільний простір, потрібний нам для нашого національного розвитку, боротьба

яка через безоглядність польської державної рації довела до вистрілу з 12 цвітня. А перед нами вибір: або зректи ся всестороннього національного життя, стати на польське національно-державне становище, примирити ся положенем „Поляків, говорячих по українськи“, і вдоволити ся тим плеканем наших етнографічних окремішностей, на яке нам Цоляки позволять, а при тім в тім плеканю своїх національних окремішностей хилити ся все туди, куди віє вітер польської національної політики, бути під правлінням консерватистів консерватистами, під правлінням вшехполяків вшехполяками, під правлінням людовців людовцями, бо инакше пануюча польська партія признає наше плекане етнографічних окремішностей „небезпечним для польської національної справи“, — або рішити ся на дальшу, ще важчу боротьбу, в якій мати-мемо проти себе не тільки польський загаль, але й австрійське правительство, котре доси все уділяло польській державній ідеї в Галичині своєї санкції і своєї сили.

Зрештою теперішнє положенє українського народу в Галичині не є нічим незвичайним. Історія не знає факту, щоб довголітня політична система міняла ся від разу, історія не знає факту, щоб якась власть уступала зі своєї позиції швидше, ніж втратить останню дошку ратунку.

Але з другого боку нація, яка-б добровільно, без боротьби, зрєкла ся самостійного лету на вершини, до яких тільки може дійти в своїм розвитку людськість; яка добровільно, без боротьби, згодила ся би на долю менше вартного народу, на долю якогось етнографічного оказу, залежного від ласки й неласки иншої нації: яка добровільно, без боротьби стала би предметом для виліплювання иншого національного типу, — така нація справді не заслуговала-б на ліпшу долю.

А так само не заслуговала-б на ліпшу долю ніж та, яку призначили їй її гнобителі, та нація, яка своє поступованє мірила-б етичною мірою своїх гнобителів, яка вважала-б етично дозволеним лиш те, що вони їй дозволяють в інтересі свого панованя, а етично не дозволеним те, чого вони їй в інтересі свого панованя не дозволяють.

На оклик з українського боку „Нехай настане мир!“ — залунала з польського боку відповідь: „Ні! Війна, безпощадна війна!“ І український нарід мусить прийняти сей визов, мусить вести війну, війну не проти польського народу, тільки проти режиму польських завойовників, війну, котра може скінчити ся тільки тоді, коли Поляки признають українському народови всі ті права на його землі, які хотять мати для себе на своїй землі.

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО.

За границею.

Роковини смерти Карля Маркса. — Де-що з прояв „Марксизму“ за границею і в нас. — Маркс, як класик німецької мови. — Ювілей „всех народів“. — Конвенціональні історичні осуди та історична правда й конечність. — Колоніальна політика Австрії та її кон-секвенції для австрійських народів.

Сей огляд розпочну від ювілеїв.

На місяць март припали сього року двадцять-пятилітні роковини смерти Карля Маркса. Соціально-демократичні робітники цілого світа, в першій ряді робітники німецькі й австрійські, обходили річницею смерти свого найбільшого теоретика святочними вечірницями, зборами, відчитами; соціалістичні газети принесли цілий ряд статей і фейлетонів про Маркса; соціалістичні наукові журнали, як „Die Neue Zeit“ і „Der Kampf“, подали особні випуски „Марксієвські“, де найвизначніші партійні публіцисти, політики і теоретики пробували з усіх боків обговорити і оцінити широку публичну діяльність і багату наукову творчість великого покійника; появили ся вкінці й особні публікації, присвячені Марксови, — так хочби Кавтського „Die historische Leistung von Karl Marx“. Та не тільки безпосередні спадкоємці духової праці Маркса, соціалні демократи, в роковини його смерти взялись вяснювати собі вагу і значінє того мужа для свого теоретичного світогляду та своєї політичної приетики, — річниця Марсової смерти пригадавала також його „буржуазним“ ученикам та противникам дещо з того, що вони йому мають завдячувати, привела їм у таму противенства, які лежать поміж ними і соціалістичним теоретиком. Історик Лампрехт, економіст Зомбарт, політик Найман, та чимало інших німецьких теоретиків і практиків у річниці смерти Маркса знайшли нагоду в статях і відчитих виявити свій погляд на нього і свої відносини до нього.

Представляти в сїм огляді результати Марксової творчости, та повторяти дати з його життя — очевидно не буде мою задачею. Замість говорити про Маркса, сплину тут кілька відорваних уваг про наслідки, які діло життя його спричинило в розвитку суспільного життя та в головах двигачів його світогляду.

В однім годять ся приклонники і противники Маркса, а се в признаваню його могутого впливу на хід політичного життя. Над сим ніхто вже не спорить: се історичний факт. Інша річ з науковим значінням Маркса. Тут нема такого мірила і очевидного критерія, котрим можна змірити його силу; тож думки про становище і достоїнство Маркса в суспільній науці хитають ся від найбільшого звеличання його до повного відказання йому місця в науковім пантеоні. Коли соціальні демократи, не тільки „ортодокси“, а й ревізійністи, бачуть у Марксі першорядну наукову особистість, то серед його противників з інших партій є вчені, котрі не вагають ся заявити, що духовна творчість Маркса зі справдішньою науковою не має нічого спільного. В своїм осуді Маркса доходять вони до погляду, що ціле його значіння зводиться до того, що він наділив політичну партію псевдонауковими аргументами і формулками. Так думає про Маркса напр. берлінський професор Дельбрік. Одначе навіть поза кругами соціальних демократів, серед „буржуазних“ учених і професорів далеко не всі стоять на тім погляді абсолютної негідії, як висше названий історик Дельбрік. Хоча ті учені (так напр. звісний Зомбарт) і не вірять у Маркса догматично, а приймають від нього те, що вважають за відповідне, то вони з цілою рішучістю підкреслюють визначне становище Маркса в розвитку суспільних наук. Так Зомбарт, полемізуючи проти Дельбріка, пише між и. таке: Хоча поодинокі доктрини Маркса признають ся тепер наукою за хибні, то не вільно заперечити їх величезний вплив на розвиток науки. До них навіязуєть ся новітня економіка; в продовженю їх і дальшим їх розвиваню лежать її найкращі успіхи... Значіння Маркса для науки можна порівняти зі значінням Дарвіна в природних науках. Також позитивні доктрини Дарвіна вже нині захитались, чимало з них зовсім упало. А про те новітні природні науки завдячують Дарвінові найкращу свою частину. Проминуть іще століття, поки можна буде цілість проявів живої природи оглядати з иншого погляду, як з Дарвінівського. Мені здаєть ся, що саме в тім виявляєть ся історична вага великих мислителів, що вони зуміли на довгі часи поставити питання як слід. Дати добру відповідь може иноді і чоловік з невеличкими здібностями, навіть ділетант може иноді щось путнє дати. Але поставити питання як слід — се здужають тільки великани духа. — Стільки Зомбарт.

А що Маркс питаннями, важними і основними питаннями розворушив цілі царини суспільних наук та присилував кожного, хто після нього займаєть ся суспільними науками, відповідати на

поставлені питання, розв'язувати відкриті його духом проблеми, — про се ніхто не сумнівається ся. Навіть пристрастні голоси неґації з боку його ворогів служать доказом його сильного становища. Бо малі люди не знайдуть ніколи багато завзятих ворогів, тай — велика ненависть свідчить про велику силу людини, котра є предметом ненависти.

Особа Маркса і твір його духа, його наукова праця, не зійде з виднокруга шукаючого правди і простуючого до свободи людства. Інша річ з його учениками, — не з тими його найздібнішими учениками, соціалістами і не соціалістами, які вглубились у твори його духа та по своїй силі і змозі продовжують його працю, — а з тими масами коментаторів і популяризаторів, котрі цілими ватагами, по всіх землях і народах голосять Марксієвську евангелію. Тут аж надто часто маємо діло з не дуже то відрадними і не дуже симпатичними проявами вульґаризації, викривлення і безтямного повторювання незрозумілих Марксових термінів і поглядів. Бо се в історії людської думки не нова річ, що новий погляд не приймає ся широкою масою в таким незакаламученім значіню, в якім творець його подав. Хто собі такий погляд присвоює, не переживши в своїм нутрі цілого його змісту, той приймає його тільки зверху, той його скривляє, той відбирає йому його первісну свіжість і силу. Таке діялось і діється з кожним великим духовим творцем, — се впало й на Маркса. На Маркса тим некориснійше, що овочі його умової праці не легко дають себе присвоїти; цілі роки пильних і повних віддання себе студій потрібні на опановане Марксових писань. До сього ж, зрозуміла річ, немає часу ні можности величезна більшість саме найправовірнійших учеників Маркса: соціально-демократичних агітаторів і публіцистів. Захоплені соціальним ідеалом великого учителя, осяяні кришталевою прозорістю його політичної програми вони вважають себе за Марксієв раг excellence, управнених в імени Маркса рішати і розрішати найтруднійші квестії, одним ударом меча розв'язувати найбільш помотані проблеми. Те, що було силою Маркса, — його гризуча остроумність і бистрий дотеп, стають ся в тих його сателітів справдішнім проклятем. На крикливість, самопевність і чванькуватість великої части німецьких пропаґаторів Марксізму жалував ся недавно один із чільнійших німецьких соціально-демократичних письменників (Кальвер); на ароґантську погорду того рода „Марксієв стів“ до всякої „буржуазної“ науки і всіх „буржуазних“ учени: показував недавно з жалем один з передових польських соціалістів:

і діячів, Людвик Кульчицкий. Нужденні окрушини з Марксового стола стали ся цілим умовим багажем тої людської сфери; Марксові афоризми заступають в них місце Марксової основности і наукової солідности, похапцем наловлені Марксові терміни і Schlagwort-и звільняють їх від усякої, бодай трохи глибшої обсерваційної і теоретичної праці. Виробив ся осібний словар і тон Марксістівської публіцистики і агітації, розбуяло ся все те, проти чого борють ся чільнійші соціалісти, наріваючи на „плиткість“ теперішнього партийного руху та домагаючись його поглиблення.

Се невідрадні наслідки Марксизму, котрих причина лежить у загально-людській безвладности людського духа. Їх повно скрізь по світі, куди дійшла нога „освідомленого“ Марксіста. Та крім тих загально-психічних причин вивривлення і скарікатурованя Марксизму є ще инші, суспільно-національні причини. Маю тут на думці Марксістів у краях і народах хліборобських, не промислових. Як відомо, твір Маркса повстав з обсервації найбільш вперед посушеного економічного і суспільного жити Англії; великий фабричний промисел, всесвітній грошовий і торговельний оборот, умови і розвиток новітнього капіталізму, отсе питанє, котрими займав ся Маркс і де котрі мають на оці його наукові теорії. З його студій над хліборобськими суспільністями і рільними країнами нічого не вийшло. І Маркс знав про се тай підкресляв се, що предметом його дослідів є капіталістична суспільність і її розвиток. І він, тверезий реаліст, покладав вагу на те, щоб доказати, що всяка суспільна ідеологія, всілякі соціалні ідеали і змаганя є надбудовою даних економічно-суспільних відносин, — що в безпосередній звязи з тими відносинами є сила і значінє ідеології, — що без того реального підкладу навіть найкраща ідеологія, се тільки екзотична квітка, перенесена на чужу землю, — що в кінці сотворена ним теорія є теорією розвитку не иньшої, а саме капіталістичної суспільности. Ніхто яснійше Маркса сього не бачив, що його ідеологія звязана з велико-промисловим капіталізмом, та що без тої реальної основи вона не могла б повстати такою, якою вона є справді; в нікого не знайшло ся більше, ніж у Маркса, їдного глуму для людей, котрі взяли ся б — приймімо крайній приклад — толкувати дикарям середньої Африки про концентрацію капіталу, теорію зубожіня, діалектику капіталістичної суспільности, організувати їх у соціально-демократичну партію та показувати їм ідеал соціалістичної суспільности.

А тим часом усе таке дієть ся — таки на наших очах. Що

правда — ще не в середній Африці (там християнські місіонари впирають у ванібалів релігійні витвори з часів римської держави та з перед двох тисяч літ християнської культури!) — а в наскрізь хліборобських, далеко не капіталістичних землях східної і південної Європи, — в краях, де Марксова теорія спонтанічно, значить не насаджена силоміць, ще протягом довгих часів не появилася б. Було б се певним причинком до історії т. зв. „мандрівки ідей“ прослідити ті безконечні змагання, котрі ведуть екзотичні Марксісти серед найнепригідніших для Марксізму суспільно-економічних відносин — з метою привести до якоїсь згоди між вимогами теорії та фактами щоденного життя. Не треба бути вповні позбавленим людського співчуття на те, щоб побачити цілий трагічний комізм, який лежить у насилуванню очевидних фактів з метою замкнути їх в ярмо невідповідної теорії, в прикладанню марок Марксіських термінів до найбільш невідповідних економічних і суспільних проявів. Бо не вже се не надуживане Марксізму і не компромітоване імені Маркса, коли якийсь македонський або альбанський соціальний демократ, нахапавши в себе округини зі стола західно-європейських соціалістів, à tout prix силкуєть ся відкрити „капіталізм“ і „буржуазію“ в своїй відсталій батьківщині, котра не вишла ще зі стадії примітивної пастирської і домашньої господарки. Господар-пастух, в котрого є якийсь десяток баранів, буде в Македонії „капіталістом“: так його слясифікує наш екзотичний Марксист, так він на його й видаєть ся. Бо не може бути, щоб назва „капіталіст“ не була в його розуміню лайвою! Сільський піп, учитель або якийсь безталанний дяк буде „буржуєм“. Пастух, у котрого тільки двоє овець, буде (очевидно!) „пролетарем“. Усе те виступить в свідомості нашого екзотика в костюмах та з ідеологією промислової Європи тай заведе (очевидно знова таки в свідомості нашого Марксіста) якусь дивовижну вертепну інтермедію серед шуму гучних слів, серед діалектики, тези, синтези, антитези, концентрації... І все те — в Македонії! Повторюю — в Македонії, щоб когось не скортіло глядати в моїх словах натяків на близькі, дуже близькі нам відносини тай близьких нам людей: пишу-ж я заграничний, а не внутрішній огляд. Пригадують ся слова німецького поета, котрі й Маркс залюбки повторяв: „Vernunft wird Unsinn, Wohltat Plage“...

Що правда, то се таки зовсім не належить до заграничного огляду, одначе коли й не все досі сказане туди належало, то ш трохи собі на хвилю позволю вийти поза межі resortу. Не мож

вдержати себе, щоб не звернути уваги на Маркса як клясика німецької мови. Недавно появилася ціла німецька розвідка про порівняння і метафори в Марксовім стилі; а довголітний друг і ученик Маркса, пок. Лібкнехт у споминах про свого вчителя пише між иншим так: „Маркс найшильнійшу увагу звертав на чистість і правильність висловів. З того погляду він визначався педантичною сумлінністю. Він був строгим пуристом та часто з трудом і довго глядав за правильним висловом. Хоча Маркс дві третини свого життя перебув на чужині, то він високо заслужився коло нашої німецької мови та належав до найзнаменитіших майстрів німецької мови“.

Не вдаючи ся в суперечку про користність або шкідливість пуризму в мові, навожу сей цитат про Маркса. Може його авторитет і в сїм напрямі буде мати для кого небудь значінє. Бо хто ж з нас не почуваеть ся винним перед „чистістю і правильністю“ власної мови!

Другий ювілей, що сього року обходить західня й середня Европа, се 60-літнійювілей „весни народів“. В марті 1848 року зірвала ся весняна буря, котра безповоротно розбила по-Наполеонську реакцію та дала почин новітньому періодови історії. Ювілей мартової революції святкує кожного року віденське вільнодумне міщанство та — в першій раді — віденське робітництво; многотисячним походом іде-людність Відня з цвітами і вінками на могилу революційних борців, а святочні промови робітницьких представників усіх австрійських націй дають свідоцтво нетільки пієтизму для героїв революції, а — в неменшій мірі — також свідомости, що багато важних заповітів і надій „весни народів“ досі, по 60 роках, ще не сповнено. Сього року ювілей мартової революції святкували ще більш торжественно ніж звичайно. Тай рефлексій з приводу того свята прийшло більше, ніж иншими роками. Зосібна можна се сказати про австрійські народи. А серед тих рефлексій і спогадів не останнє місце займає становище тзв. неісторичних словянських народів, перш усього угорських Словян та галицьких Українців, до революції та контрреволюції. Мені здаєть ся, що се не буде зовсім від речі, коли на сим хвилину зупинимо ся.

Відома річ, що події з життя народів не відбивають ся в людській свідомости так об'єктивно, як напр. факти з обсягу мертвої

природи одна поруч одного рівновартно укладають ся в свідомості ученого природника. До подій з історії людства взагалі, а тим більше з історії свого народу, ми необхідно і несвідомо прикладаємо наші суб'єктивні критерії оцінки, значить похвали, одушевлення, осуду, погорди. Без тих „горішних тонів“ ми просто не в силі обговорювати і обдумувати людські діла — теперішні чи минулі. Се факт, котрий має загальне значінє. Та є моменти в історії народів, коли неначе сконцентрувалась внутрішня, моральна, суспільна, навіть естетична вартість народу, — моменти, до котрих зі спеціальною силою привязані присуди історичної оцінки, — моменти, при спогадах котрих історична оцінка виступає з надзвичайною, пристрастною могутістю, гльорифікуючи одних та виставляючи других як відстрашаючий, поганий приклад. Такі моменти приходять тоді, як завершають ся великі епохи, кінчать ся столітя, як суспільностями потрясають великі події, що глибоко вривають ся в історію держав і народів. При спомині таких моментів охоплює людські уми якась непереможна сила, котра повертає думки і почування мільонів в один і тойсам бік, витворює в мільонах людей тойсам настрій та магічною силою покликуює до нового житя образ минувшини. Образ минувшини! І щасливі ті народи, котрі перед тим образом можуть горіти національною гордістю та повертатись до нього в часах недолі і зневіри. Та горе народам, котрим викликаний образ важного моменту з минувшини випадає огонь сорому на чолі, — і кривда народам, на котрих минувшину паде тїнь осуду і неслави не задля справдішних, а ізза фікційних історичних гріхів. Сказати се яснійш: людський інтелект має до розпорядимости тільки обмежену скількість активної енергії так, що він аж надто охоче і безвладно піддаєть ся загальним ідейним асоціаціям та покориствуєть ся через край радо конвенціональними марками і термінами при присвоюваню собі нових відомостей та класифікуванню їх і оцінюваню. До таких неперевірюваних термінів і назв, з котрими йде в парі рівно неперевірюваний історичний осуд, належать також терміни: революція, реакція, абсолютизм — у всіляких відмінах і комбінаціях. Народи-ж, котрі наслідком тих конвенціональних оцінок терплять на своїй добрій славі з нагоди кожного ювілею весни народів, революції з 1848 руку, се неісторичні словянські народи в Угорщині та Українці в Галичині.

Конвенціональне історичне „знанє“ каже тут одно. В 1848 р. Мадяри в Угорщині та Поляки в Галичині повстали проти Габсбург

сьвої династії та боролись за демократію й конституцію, угорські-ж Слов'яни повстали проти революційних Мадярів, а галицькі Українці проти польських революціоністів. Революція — яка-ж може бути революція, як не демократична? — говорить конвенціональна мудрість. Хто-ж противить ся демократичній революції, той реакціонер, той соромний наймит абсолютизму. Тим більше в 1848 р., коли-то німецькі краї переживали справдішну демократичну революцію — проти абсолютизму і феодалізму! Хорвати в Угорщині, Українці в Галичині станули проти революції, — тож ганьба Хорватам, кричать мадярські націоналісти, — тож сором „Святоюрцям“, повторяли і повторяють з піною в устах галицькі Поляки так довго, аж переонали навіть неодного українського „прогресіста“ про нікчемність його святоюрських батьків.

А тимчасом мало де дійсний стан справи так яскраво суперечить з загально прийнятими відомостями про неї, з конвенціональними етикетками, на неї наліпленими, як в сім випадку. Двох рішачючих обставин не додають обожателі мадярських і польських революціонерів з 1848 року та судді хорватських і українських реакціонерів з того-ж року, а саме вони не беруть під увагу суспільного та політично-національного моменту в тодішніх відносинах. Що-до першого, то безперечний факт, що з соціального боку мадярська і польська революція була в своїй суті зовсім відмінна від революцій західно-європейських, хочби революції віденської. Се не були революції демократичного міщанства. Се були — в Угорщині дрібно-шляхотська революція проти великої шляхти і династії, в Галичині шляхотська революція проти цісарського уряду, котрого бюрократичний режим до краю дошк призвичаєним до анархії польським шляхтичам, насильно впираючи всесторонню самоволю шляхти в межі закона. Обі ті революції треба — без уваги на їх нещирі демагогічні фразеології — признати проти-демократичними, реакційними рухами, ворожими народнім масам. Підносити проти анти-революційного руху в Угорщині і Галичині закид, що він був тільки підпорою абсолютизму і династії, нема найменшого резону. Тільки крайно наївний політик може бачити в кожній абсолютистичній формі держави ніщо инше, крім жадоби влади володарської родини та домашніх інтересів династії. Як кожда инша монархічна форма правління, так і абсолютизм, є компромісом між суспільними інтересами одної або більше соціальних клас та особистими інтересами династії. Сама в собі, без опору на інтересах цілих суспільних верств ніяка династія в світі не вдержалаб ся :

вона-ж булаб без того неначе завішена в повітрі. Як кождий инший державний порядок, так і абсолютизм є політичним висловом конкретних економічних, матеріальних потреб цілих соціальних клас. З особна т. зв. освічений абсолютизм, котрий полишив в Австрії світлі традиції цісаря Йосифа II, являєть ся в молодод-капіталістичну епоху державною формою молодод буржуазії та селянства; слабе міщанство під охороною освіченого абсолютизму визволюеть ся з фєвдальних пут; міщанські сини служать абсолютизмови як бюрократи, котрі згодом визволяють хлопа від панщини та роблять його вільним земельним власником і рівним перед законом учасником державного житя. Абсолютизм, „цісарщина“ є державною ідеєю молодод буржуазії та мужицтва. Так як державною ідеєю великих земельних власників-поміщиків є станові сойми, як парламентаризм з цензом власности і образования є ідеєю дозрілого міщанства. Тож лаяти хорватських і українських хлопів за те, що поборювали поміщицьку революцію нема найменшод причини. Замість добувати зі себе дешеве обурене на їх реакційність, волілиб демократичні обожателі мадарських і польських революціоністів приглянутись класовій структурі тодішньод Угорщини і Галичини та пошукати за тими матеріально-економічними інтересами, які заставили мужицтво стянути по боці абсолютистичнод династії. Се було меньше ефектовне та за те справедливіше.

Се суспільно-економічні справи. А національно-політичний бік ще яснійший і ще більш очевидний. Контр революційні виступи хорватського і українського мужицтва були подіетовані інстинктом національнод самоохорони перед чужинецькими політичними апетитами; мадарський „гльобус“ та історична Польща, отсе були дві мети тих революцій. Тепер, коли мадарські і польські „революціонери“ і „демократи“ в великій мірі вже здійснили свої ідеали з 1848 року, ми бачимо, що Словяне Угорщини та Українці в Галичині були в повнім праві, вони боролись проти мадарських і польських націоналістів, котрі замість „цісарського“ силкувались укріпити своє — безконечно тяжше від того — панованє. Політики, котрі . post festum дуже рішучо вміють резонувати про те, що повинно булоб стати ся, скажуть на се, що контрреволюційні мужицькі нації повинні булиб підняти боротьбу на два боки: проти абсолютизму та проти чужинецькод революції. Може се і слушне. Тоді удостоїлиб ся може „реакційні“, неісторичні народи релятивним признанєм у своїх і сторонніх, та за те вони в своїй безсилности булиб попали поміж два камені та безсумнівним погромом і своєю

кровю заплатили б за таке признане. Бо про можливість яких-небудь успіхів у такій боротьбі на два фронти убогі хлопські народи не могли і мріти. Се трагедія в їх минувшині.

Щоб і сей огляд не позістав ся без політики, зупинемо ся на — колоніяльній політиці Австрії. Трохи неімовірно воно виглядає говорити про австрійську колоніяльну політику, — адже ціле столітє, в котрім великі європейські й американські держави товкли ся по всіх частях світа, щоб придбати собі колонії, Австрія, занята безконеичними внутрішніми невзгодинами, ставилась до всього того вповні пасивно та вдоволялась як її ніхто не зачіпав. Тимчасом недавно загомоніла англійська, російська й французька преса на алярм. Австрія береть ся будувати на Балкані т. зв. новобазарську залізницю, Австрія має далекі пляна колоніяльної експанзії на Балкан, навіть дальше на Схід! Про подробиці цілої тої справи приносили багато матеріялу щоденні газети; тут обмежаю ся тільки на розгляді причин, які спонували наддунайську монархію до енергічного кроку в заграничній політиці, та шукаємо за суспільно-економічною метою, яку австрійська дипломатія собі при тім покляла.

Несподіване розбуджене самостійної ініціативи в заграничній політиці Австрії можна звести до двох причин: до політичного відродження, що розпочалось в австрійській половині монархії з заведенням демократичного виборчого права, та до ослаблення Росії, котра доси являла ся найгрізнішим противником усяких австрійських плянів на Балканськім півострові. Коли ж останні таки принесли австрійському промислови часи розцвіту, часи т. зв. корисної конюнктури, то було вже все готове до колоніяльних забаганок.

Австро-Угорщина се тип аграрно-промислової держави, котра силкуєть ся митовою політикою хоронити рівночасно свій промисел та своє хліборобство. Коли ж се годі зі собою погодити тай аграрні елементи звичайно перемагали, обхоплювала промислові австрійські круги що раз більша неохота проти держави. Хоча се невдоволення індустриалістів проявляло ся в доволі лагідних формах, все ж таки держава в власнім своїм інтересі взяла ся здобувати своєму промислови нові терени для експорту та розпочала колоніяльну політику, очевидно в напрямі найменшого відпору, на Балкані. Прийшло се Австрії тим лекше, що загранична констеляція для неї як найкорисніша. Росія ослаблена недавньою війною,

Франція занята в Мароко, Італія вічно слаба, Німеччина прихильна австрійським плянам. Тож Австрія повернулася до актів берлінського конгресу з 1878 року та заявила, що покористується признаним собі правом та візьметься будувати Санджакську залізницю, котра сполучила б залізничні лінії Боснії з лініями македонськими та дала б австрійським промисловцям безпосередню сполуку зі Сходом. Що се причинило б ся до оживлення й скріплення австрійської індустрії, се певна річ; правительству воно тим більше на руку, що зріст промислу і торгівлі дасть середнім класам у нутрі держави нові жерела доходу таї впливне на ослаблення дрібно-міщанської політики, котра згодом стаєть ся невигідною для держави. Невигідною тим, що не отварає нових жерел зарібку і приходу, а замигаючись у межах дрібного промислу — викликає небезпеку швидкої пролетаризації без рівномірного зросту великого промислу, котрий давби заняте пролетарським масам. Адже ж тепер уже сконстатована річ, що в Австрії скількість народин дуже переважає скількість смертей та що рівночасне побільшенє зарібків зістаєть ся дуже позаду зросту людности.

Дальші причини: Австрійський капітал є вже нині дуже zaangażований на Балкані. Коли ж також Італія, Франція й Німеччина на балканським півострові мають уже визначні економічні інтереси, то перед австрійською політикою виринула гроза конкуренції, гроза, котра з кожним роком побільшаєть ся. Як що Австрія здобуде собі безпосередній доступ до Егейського моря, то перед нею отворить ся дорога на Схід, до Малої Азії й Єгипту. Після того зовсім зрозуміла нервозність Англії. Хоча англійська торгівля з Єгиптом перевищає торгівлю всіх інших держав, всеж таки зближенє Австрії до Єгипту не може буди рівнодушне для Англії. В 1907 році довіз до Єгипту виносив з:

Англії	8,492,847	єгипетських фунтів.
Франції	3,166,890	" "
Турції	2,973,108	" "
Австрії	2,059,423	" "
Німеччини	1,392,381	" "
Італії	1,361,457	" "
Бельгії	1,027,590	" "
Росії	676,868	" "

Не менший вивіз з Єгипту до тих держав. Не дивно отже, що намір Австрії скріпити свої торговельні зносини зі східними ринками, виглядав велике враженє в цілій Європі. Скріпленє еконо-

мічної позиції Австрії на Балкані мусить сильно інтересувати європейські держави; бо балканський півострів зістаєть ся найдодітнішою європейською станцією в дорозі до Азії. Тож без трудно Австрії не доведеть ся здійснити свої плани.

Та новобазарська залізниця обходить у першій радї австрійські народи. Бо що на будові 210 кілометрів довгої лінії з Увачу в Боснії до Митровиці в Македонії не покінчить ся, та що ся будова буде початком постійного напору Австрії на Балкан, — про се ніхто не сумніваєть ся. Що для забезпеченя вже тої короткої лінії, котра вела-б через півдикий шмат землі між Чорногорієм і Сербією, не вистарчить кільканайцять хатчин залізничної сторожі, се бачить навіть стратегічний розум звичайного люка. Одначе се ще пусте. Справдішня небезпека розпочнеть ся аж від Митровиці, відки залізниця веде через македонську землю. Се країна безнастанної боротьби між Сербами, Болгарами, Греками, Волохами, Альбанцями; тут мусіла-б Австрія кріпко напружитись, коли користи новобазарської залізниці не мали-б для неї пропасти під самою метою, перед пристаню в Сальоніці. Тож марш до Сальоніки є старим домаганем смілівійших австрійських дипломатів і генералів, він є дальшою консеквенцією окупації Боснії й Герцеговини. Та хоч-би Австрія ще довго не рішила ся на окупацію пристани в Сальоніці, то без сильної військової авції економічних планів в Македонії не можна здійснити. Скорше чи пізнійше сю країну мусить постигнути доля Боснії й Герцеговини. Кілько крови і трудів се коштувати-ме австрійські народи, навіть предвидіти не сила.

Мало сього. Навіть, як в кінці австрійський промисел та австрійські вояки здобудуть для Австрії „колонію“ на Балкані, то упорядкувати відносини тої колонії буде для Австрії безпорівняна тяжкою завдачею, ніж порядковане колоній в середній Африці. На Балкані колоніяльна практика Бельгійців у Конго, практика нелюдного топтання і давлення людности, не тільки не дала-б бажаних успіхів, а зовсім певно довела-б до катастрофи. Балканські-ж Словяне — не чорношкурі племена. Щоб їх справді до себе притягнути та звязати зі собою, Австрія мусить їх наділити всіми користями впорядкованої держави та західної культури. Про денационалізацію та порушене релігії людности й не говорити! І тут виступає перед австрійську династію, австрійське правительство і верховодачі в Австрії верстви питане: чи зрозуміють вони вагу задачі, чи для житевих конечностей держави вони рішають ся на демократичну політику в „колоніях?“ Принципом такої полі-

тики, єдиним принципом, котрий забезпечив-би їх успіхи, є принцип національної автономії. Нею Австрія привязала-б до себе народи і племена, котрі в безконечній боротьбі живуть в суміші в балканській „колонії“. Та національна автономія для підчинених Австрії балканських народів не могла-б поцінитись без впливу на весь внутрішній лад австрійської держави. Перевбудоване австрійського державного устрою на основі національної автономії — отсе домагане і мрія австрійських патріотів, котрі ще вірять у рацію життя наддунайської держави, — се домагане тих народів, котрі силою історичних обставин перейшли під Австрію та наслідком політики національних привілеїв і національного гнету не можуть в австрійській державі знайти забезпечене своїх національних прав і потреб.

Чи рішаччі сфери кинуть свою дотеперішню національну політику та підуть іншою дорогою, від сього залежить успіх Австрії на Сході, від того залежить — може — й існуванє держави взагалі. Небогато їх, що правда, небогато, — все-ж таки є в Австрії оптимісти, котрі вірять, що династія і правительство рішать ся конець кінців під грозою конечности енергічно повести державу на нові шляхи, — так, як недавно вони ненадійно з цілою рішучістю перевели в державі частинне відновленє — демократизацією виборчого права. Тож „колоніяльна“ політика Австрії не такий вже неінтересний куріоз, яким вона видаєть ся в першій хвилі.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка, наукова часопись, присвячена передовсім українській історії, фільмології й етнографії, виходить у Львові щодва місяці під редакцією проф. Михайла Грушевського. Рік XVII, т. LXXXII, 1908, кн. II. Ст. 242.

Са книжка присвячена пам'яті Володимира Антоновича. Коротку, але дуже тепло написану згадку „Пам'яті Володимира Антоновича“ дав проф. Михайло Грушевський. В ній підкреслює він, що „між різними частинами української землі вість про його смерть безперечно в Галичині особливо живо відбила ся. Для неї історичні праці покійник мали особливо значіння. В переважній частині вони були присвячені відносинам історичної Польщі до українського народу, його становищу під пануванням Польщі і протестам против накинутих нею норм життя, против визиску в інтересах польсько-шляхотської верхівки; вияснення гріхів історичної Польщі перед народом українським поставив покійник своїм завданням історика, і де-ж, як не в Галичині, що досі ще живе не пережитою, старанно консервованою спадщиною історичної Польщі, мала бути оцінена особливо вдячно ся діяльність покійного історика! З другого боку покійник був одним з найбільше горячих і переконаних проповідників ідеї тісного зближення України з Галичиною, підтримування української національної роботи на галицьким ґрунті українськими силами в часи російського лихоліття, щоб потім дати можливість і російській Україні покористувати ся здобутками свого національного доробку. І в історії української науки зістанець ся вічно пам'ятним те, що зробив він для сього, аби приготувати сей національний культурний рух український останніх часів своєю горячою проповіддю української національної культурної роботи, як першої підстави всяких програм суспільних і національних, — дарма, що сам він не ввійшов у сьв обіцяну землю українського національного культурного життя, не переступив її границі сам особисто“.

У відділі статей перша, написана Костем Широцьким, торкаєть ся цікавого питання „про надгробні хрести на Україні. Досі ніхто не звертав уваги на українські надгробки, а тепер вони вже зникають, і їх тяжко надбати. А тим часом „вони дуже цікаві і в них бачимо дуже цінне явище з погляду історії нашої культури. Вони заслуговують повної уваги з боку археологічного, етнографічного й історично-естетичного, тим більше, що в них проглядає дуже жива течія народньої творчости. На думку автора ми маємо в українських надгробках окрему галузь української народньої штуки, яка виросла досить високо у своїй красі й стоїть на сильнім ґрунті. Автор зібрав на старих цвинтарях Подільщини 88 зразків надгробних хрестів, рисунки котрих долучені до статі. Розповівши про появу хрестів на українському ґрунті, він слідить,

як форми їх тут набирали своєрідного характера. Сей розгляд приводить автора до думки, що ми можемо нарешті зазначити якийсь певний характер українського сільського надгробника. „Надгробний хрест має у нас певні розміри, особні форми свої та взагалі певний характер, який ні на яких інших хрестах не здібаєть ся. Зазначуємо, що се деревляна або камінна плита, вузька, на зріст людини заввишки, або-ж се звичайний високий деревляний чи камінний хрест. У першій разі він цільний і вперто тримаєть ся різбленої форми, яка видовбуєть ся на плиті або вирізуєть ся з плити. Звичайна форма хреста буває пряма на високім хресті (римським), а гостроконечна з країв в рівнораменнім четверо-конечнику й многоконечниках на хресті різбленім. Ся-ж форма приціплена до певного місця, бо завсіди має під собою подібну домогили основу, яка показує у ній форму хреста намогильного. Остання прикмета українського надгробка та, що він колись густо врявав ся всілякими орнаментами й прикрасами“. Д-р Франко в статі „Нові матеріали до історії українського вертепа“ подає з поясненнями одну нову драматичну сценку, знайдену ним в бібліотеці „Народнього Дому“, і дві нових записи вертепних представлень зроблених останніми часами в Галичині і на Угорщині. Обидві дальші статі, д. Михайла Возняка Проект правописи Івана Жуківського на зїзді „руських учених“ та проф. Кирила Студинського — „Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в рр. 1831—1846“, як видно вже з заголовків, торкають ся цікавих сторін з нової історії Галичини. Початок статі проф. Студинського був друкований у 6 книзі „Записок“ за р. 1907, і в сій книзі уміщено тільки кінець статі разом з матеріалом, зібраним автором в місцевих архівах. Д. Возняк в своїй статі оповідає спочатку про працю „відділу управи язика руського“ та прилученого до нього „відділу руської словесности“, котрі разом становили одну окрему секцію „собора руських учених“, що був скликаний р. 1848. Ся секція й мала „для своршого і сильнїйшого взнесеня нашої руської письменности, и розширення меже народомъ всѣхъ позиточныхъ наукъ и вѣдомостей... установити стали границѣ и форми язика пѣлого руського народа в бесѣдѣ и писовни“. В сій секції довго сперечали ся про те, чи тримати ся історично-філологічної правописи, чи поробити в ній де-які зміни, а навіть установити цілком нову правопись. Нарешті вибрано було окрему комісію з дванадцяти чоловіка, котра референтом своїм призначила о. Івана Жуківського. Він і виготовив програму чи „Розправу о писовни руськой“, яку було в літографованому виді роздано членам комісії. На підставі програми Жуківського комісія розглянула й порішила правописні питання, а потім предложила до останнього затвердження загальному зборови. Далі подає д. Возняк віпомости про о. Ів. Жуківського й розглядає докладно його „Розправу“. В статі використано між иншими де-що з недрукowanego матеріалу, який переходуєть ся в бібліотеці „Народнього дому“ і додано в кінці саму „Розправу о писовни руськой“ і ще кіль-

дотичних дрібних документів. Сим і кінчаєть ся відділ статей. У відділі *Miscellanea* уміщено чотири дрібні статі та замітки. „Наукова хроніка“ подає огляд змісту археологічних статей за р. 1906. Нарешті в „Бібліографії“ уміщено рецензії на 25 книжок, які так чи инакше торкають ся українознавства. *Мик. З.*

Т. С. Суліма. *Дячиха.* Комедія на 4 дії. Київ. 1908 р. Стор. 50. Ціна 25 коп.

Послабшали трохи міцні кайдани, що довгий час зковували українське слово, і на світ починають з'являти ся не тільки що нові писання, але й ті що давно були написані і довго лежали десь у схові, чекаючи кращого часу.

До таких творів належить і комедія д. Суліми, що була написана ще в 1888 році, а сцену побачила лише року 1907-го. Звичайно за довгий час лежання, песа одстала де в чім від життя, або краще сказати втратила де яку свою життєвість для сьогочасного глядача, але треба сказати, що тільки деяку, бо всі виведені в песі типи ще далеко не віджили і тому глядач знайде в песі багато такого, що відповідає й сьогочасному життю.

Зміст песи дуже простий, буденний.

В дяківській семі, що складаєть ся з дячихи, дяка та двох дорослих дітей, верховодить і заправляє всіма справами дячиха. Вона сама вишукує засобів до життя, сама дбає про те, щоб сина, вигнаного з семинарії, вивести в діякони, а сліпу на одне око дочку віддати заміж. Дячиха завше піклуєть ся, всюди встряє, всіх навчає, підтримує моральність на селі та не підтримала її в себе дома і примушена була викинути з голови бажане вивести сина в діякони і оженила його з селянською дівчиною.

В комедії д. Суліми маємо гарно й просто змальоване побутове життя „дячихи“ — те життя, що складаєть ся з звичайних буденних дрібниць і дає далеко більше матеріялу для повістара ніж для драматурга, що повинен утворити живі й яскраві сцени з відповідним кольоритом і внести у свій твір яко мога більше дії.

Що до типів, то найбільше відбирає в песі місця — „дячиха“ і як осередкова фігура вона найбільше звертає на себе уваги. Змальовано „дячиху“ цілком виразно з усіма найдрібнішими деталями, а до того в сей тип влито багато тієї життєвої експресії, що робить дячиху цікавою для глядача навіть у її сіренькім нецікавім житті.

Решту типів можна вважати додатками до осередкової фігури, але й до них автор приклав своє уміне і вони своєю життєвістю цілком відповідають головному типови — „дячисі“ і допомагають тому, що ся, незначна по змісту песа викликає до себе цікавість і звертає на себе увагу.

Приємно вражає в песі те, що в ній не помітно штучности та прибільшування, але в той-же час звичайне передавання в песі буденного життя не дало авторови змоги утворити яскравих сцен і підживити в песі дуже слабку дію.

Взагалі, можна сказати, що комедія д. Суліми не буде зайвою в наших репертуарі.

Написано її гарною народньою мовою. *Гр. Шерстюк.*

Т. Т. Єж. *Вдосвіта.* Повість у 3 частинах. Переклад з польської мови М. і З. Левицьких. Стор. 318, ціна 50 коп.

Повість „Вдосвіта“ се дуже цікава й важна річ в нашій літературі. Цікава вона й важна тим, що тут гарними й цілком доступними простому людові фарбами змальовано боротьбу чесних синів болгарського народу за його права, змальовано боротьбу з одбічним гнобителем — турецьким урядом, який ні перед чим не спиняв ся, щоб тільки задушити визвольний рух, що повстав в болгарській країні; ні перед чим він не спиняв ся, щоб тільки зберегти, „исконныя начала“ турецької держави — ті „начала“, що держали в рабстві та політичній неволі разом з иньшими народами держави й болгарський народ, що прагнув волі. В повісті поруч романтичної завязки, що надає більшої живости оповіданню дано гарні приклади, як треба бороти ся з гнобителями рідного краю, як треба бути з ними де того вимагають обставини „кроткими, які голубі і хитрими, які змії“... Через те, книжка ся може мати дуже добрий вплив на суспільне вихованне нашого народу. Правда, де які окремі епізоди в повісті змальовано досить примітивно, навіть наївно, але в цілому книжка дуже цікава і можна тільки бажати, щоб вона знайшла собі місце у кожному селі, в кожній читальні. Мова перекладу дуже проста, щиро-народня, якою визначають ся взагалі писаня нашого шановного письменника Модеста Левицького, якому перше належить ціла редакція перекладу, а сила діалогів в повісті ще більше улескує читання її.

Гр. Сьогобочній.

Антін Чехов. *Жарти.* 1. Ведмідь. 2. Сватання. 3. Калхас. 4. Трагик з примусу. 5. Весілля. 6. Ювілей. 7. Лихо від тютюну. Переклади: В. Дубровського, П. Коваленка, Л. Пахаревського, Н. Трикулевської. У Києві 1907. Стор. 105. Ціна 35 коп.

Антін Чехов — такий російський талант, що його більш-менш правдиво не можна передати в перекладі, переказуючи тільки самими словами, не пройнявшись його ж настроєм, його духом. А деякі перекладачі сього збірника його „Жартів“ по українському як раз про се, видимо, й з уваги випустили. І от, перечитуючи сі їх переклади, майже зовсім не відчуваеш в самих словах і словах дійсного Чехова — оригінала. Чуття ж рідної мови, зіпсоване російською граматикою, тай наукою, де-кого з перекладачів не врятувало подекуди від фразеології цілком російської, не властивої мові українській. Найкраще, на нашу думку, з своїм завданням справив ся д. Л. Пахаревський, що переклав дві річі: „Сватання“ (відомі „Освідчини“ — в перекладі К. Лоського) та „Лихо від тютюну“. Все ж таки не можна не признати за сим збірничком чехівських „Жартів“ по українському де-якої ваги уже в самому факті його появи. Се свідчить про певний розвиток української перекладної літератури й на Україні російській.

Гр. Трейман.

Młoda Ukraina. Wybór nowel. Zebrał i tłómaczył Władysław Orkan. Warszawa 1908. Nakład księgarni G. Centnerszvera i Spółki. 8°, стор. 265.

Книжка „Мłода Україна“ вийшла друком іще тамтого року. Та мабуть нещаслива зірка стрінула її вродини, бо доси вона не появилася на книгарських полицях. Зараз по її зброшурованню заострилися польсько-українські відносини в Галичині наслідком студентських подій на львівському університеті і книгар, Альтенберг, бояв ся (!) пустити її в продаж, ждучи щасливішої хвилі. Сею хвилею мала бути сьогорічна весна. Видавець змінив обложку книжки і вже мав дати її на книгарський прилавок, тим часом стрінула її нова пригода, а власне смерть гр. Потоцького. Книжка знову пішла до магазину і чекає „ліпших часів“.

Перекладом і редакцією збірки „Мłода Україна“ заняв ся талановитий польський письменник — Володислав Оркан. На його збірку зложили ся такі новелі: „Полуйка“ Ів. Франка; „Самаританка“, „Зальоти жебрака“ („Dziadowskie zaloty“) і „Сусід“ Володимира Яроша; „Битва“ О. Кобилянської; „Дух часу“ Н. Кобринської; „На порозі життя“ і „Шлюбна жінка“ А. Крушельницького; „Дідусь“ („Przed śmiercią“), „Щаслива година“ і „Стріча“ („Po latach wielu“) Б. Лепкого; „Море розєднало“ Ів. Липи; „Самота“ і „Нещаслива пригода“ („Fatalny wypadek“) О. Маковея; „Ян“, „На торзі“ і „Нечитальник“ Л. Мартовича; „Лови“ („Obława“) П. Мирного; „На нові гнізда“ В. Потапенка; „Дід“, „Хиба даруймо воду“ і „Карби“ Черемшини-Семанюка; „Кленові листки“, „Злодій“ і „Палій“ В. Стефаніка та „Материн лист“ А. Верховинця. Вибір Оркана можна назвати пів щасливим. Він брав до перекладу, що впало йому в руки — без розбору. В збірці не стрічаємо творів таких видних репрезентантів нашої сучасної новелістики, як М. Коцюбинського, Винниченка, Яцкова, Модеста Левицького, Хоткевича й инш. Між письменниками, яких твори переклав Оркан, подибуємо одно нове назвисько, а то Володимира Яроша, який дав дві новелі („Самаританка“ і „Зальоти жебрака“) та фрагмент із більшої повісти „Сусід“. Із праць Яроша подобаєть ся новела „Зальоти жебрака“; дві инші проби доволі слабі. Добре був би зробив Оркан, коли б обмежив ся був у своїм виборі до новел, яких основа взята з життя нашого люду. Переклад Оркана гарний, але не всюди вірний; перекладчик часто послуговував ся редакторським олівцем та не все щасливо. *Мих. Мочульський.*

Маріан Глушкевич. Собрание стихов. Книга вторая. Львов 1907 издание кружка русских студентов. Стор. 45.

„Истинно-галицкий русский язык“ — се щось таке обридливе, що на вухо людини, знайомої з російською мовою робить вражінне пиляня ножилом по свлу. Мусимо признати, що мова Глушкевича стоїть вище; видно що він більше ознайомлений з мовою, на котрій пише, але як одразу видно, що все ж таки то цілком йому чуже. Слова слітають ся трудно, мисль скована, періоди

головоломні, а иноді навіть не можна добрати ся в них смисла. Що, напр. може значити хоч би така фраза:

И что-то тянет к этим долям
Влечет мой истомленной (ный) дух
Руля предѣл моим печалам
И тайной лѣк (?) на мой недуг.

Стиль віршів п. Глушкевича надзвичайно тонкий, мов би умисне вибирав поет як би то „позакрутистѣ, повихревастѣ“ сказати цілком просту якусь думку. Коли порівняти сю книжочку зі збіркою віршів якогось хоч би другорядного російського поета — різниця ударить в очі. Там бачите покоління, що говорили своєю мовою, чуєте легкість, свободу — тут бачите розполітизованого москвофіла, котрий правда, вивчив російську мову в десять раз ліпше Маркова, „Глѣбовицького“ і інших борителів, але все ж почуває себе в чужім одію. Прошу вас — який російський поет напише „в снѣгѣ“ (замість „в снѣгу“), „вѣтр“ (се дозволили собі російські поети 50 літ тому назад, тепер славянських форм в російській поезії нема ніколи) „осенины“ (п. Глушевич певно думав, що як бувають „именины“, то вже можуть бути й „осенины“, а воно такого слова нема), „бѣлизна нагих тѣлес“ (в поезії „тѣлес“ не уживають, се слово йде лише в комічних формах), „очисти дух мой от навѣтов“, „на память потерянных дней“, „меж пламней“ або ще раз „пламнем“, „лѣк“, „трутньи нравы“, „среди дерзки-трусовских потуг“, „в краѣ“ (зам. „в краю“), „по корням“ (корозно середнього рода), „князь пощады недоступный“ — треба сказати „недоступен“, люди напу(ей) гѣсны(и) не вняли“, „в ранѣ терном взбережденной“ і т. д. і т. д. — де ви у російського десятирядного поета знайдете стільки добра? Або, напр. таке:

Когда доведшись Божья гнѣва
Народ от страшных кар стонал

— що се воно має бути „доведшись Божья гнѣва“? Або „безтѣнный пріют души“... Чи то має походити від „без тѣни“? Або „в пух подточенныя грезѣ“, — се вульгаризм „в пух“ і до „грез“ ніяким способом приточений бути не може; „приснут цѣпи“ — про зайців ще можна сказати „приснули“, а вже про „цѣпи“ — трудно. Хлопець і дівчина під водою „рибочек пасут голодных“... Помилки граматичної нема, але так наївно, що аж сміх забирає. Не бракує і таких порівнянь, котрі рекомендують смак поета з дуже наївної сторони напр.: „мір как дурак“. Взагалі, як би виставити сю книжку до російської літератури справжньої, не годованої разом з безрогами „на задворках“, окрім сміха автор нічого не міг би в чути. Російська мова так легка, так богата, так красна тепер, що навіть до рядових письменників ставить шалені вимоги. Ми ж бачимо, що ще своїм партійним колегам або старим попам в Галичині автор може заїмпонувати своїм „язиком“, але в усій разі то не російська мова. Та що ж? Се п. Глушкевича, очевидно, не відтягне від писання на псевдо-російській мові, бо його —

тя має дивно психологію: ліпше під москалем свині пасти, як робити на користь визволеня свого народу з тьми; ліпше подавати руку всяким темним силам російським, ніж чесним своїм браттям; ліпше знати Івана Грозного як Полуботка і Тредьяковського як Шевченка. Праві послы Російської Думи просять шкіл на українській мові, бо російська школа затемнює нарід, — а люде маючи свою школу кричать — не треба нам її, дайте російську. Консервативний ворожий народови уряд касує заборони над українською мовою, а люде не маючи заборон пробі кричать: дайте нам їх. Все, що було свого в історії, літературі, житю — нічого того не знають, а учать вірші Пушкіна, Кольцова, ставять бюст Б'єлінського на бюрку, хоч не читали навіть його писань. Ставте, Бог з вами, але знайте ж попереду, що діяло ся на тім клаптику землі, на яким ви виростили, знайте за що боров ся ваш нарід, знайте хто були його ліпші люде, а потім уже йдіть до чужих, котрих не знаєте і не умієте розуміти.

Але ні, того всего не треба. Треба лізти до великого панства російського, щоб там „дали дулю, або хоч шів дулі“ — і за те будуть дякувати.

Гн. Хоткевич.

Статистико-економическій обзоръ Херсонской губерніи за 1904 годъ. Составленъ Статистическимъ Отдѣленіемъ при Херсонской Губернской Земской Управѣ. Изданіе Херсонской Губернской Земской Управы. Херсонъ, 1908, ст. 329+196.

Сей дуже старанно й чепурно виданий великий том на своїх 500 з лишком сторінках дає майже повну картину економічного життя Херсонщини. Дев'ять головних розділів „обзору“ — територія, людність, сільське господарство, промисловість, торгівля, кредит, оплатки, натуральні повинности та земське страхування — укладені досить повно й дають у своїх підрозділах майже все, що є в сій справі цікавого. Правда, не обійшло ся й без прогалин, часом дуже прикрих. Так, у розділі V („Торгівля“) не подано жадних відомостей про експорт несільськогосподарських продуктів через порти Херсонщини — Одеський, Миколаївський, Херсонський то-що. Так саме в розділі IV („Промисловість“) не подано жадних даних про зарібну платню робітників, зайятих у фабрично-заводській промисловості Херсонщини. В розділі III („Сільське господарство“) нема даних про бжильництво. Зазначені прогалини тим досадніші, що в порядчии „обзору“ легко могли їх усунути: про се свідчить, між иншим, той факт, що інші аналогічні пропущені рубрики, як от зарібна платня в сільському господарстві, експорт сільськогосподарських продуктів, виноробство, — заповнено.

Зазначуємо сі хиби виключно за-для того, щоб у дальшім „обзорі“ вони не повторили ся, а зовсім не для того, щоб зменшити вартість видання. Вартість його очевидна й безперечна, й ми від душі витаємо добрий почин Херсонського земства на полі статистично-економічного дослідження нашого краю. Треба тільки

побажати, щоб надалі „обзори“ так не спізювали ся, як за сим разом. Публікуючи данні за 1904 рік в 1908 році, себ-то зі спізненням на цілих 3 роки, статистичний відділ ризкує власними руками до певної міри обезцінити свою працю. *М. Гехтер.*

КНИЖКИ НАДІСЛАНІ ДО РЕДАКЦІЇ.

Д. Маркович. *Іван з Бужака.* — Шматок. Видання „Просвіта“. № 19. Київ — 1908 р. Ц. 4 коп.

Д. Маркович. *На вовчому хуторі.* Видання „Просвіта“. № 18. Київ — 1908 р. Ц. 3 коп.

М. Левицький. *Забув.* — *Щастя Пейсаха Лейдермана.* Видання „Просвіта“. № 20. Київ — 1908 р. Ц. 4 коп.

В. Корольов. *Як годувати худобу* (з 5 малюнками). Видання „Просвіта“ № 21. Київ — 1908 р. Ц. 10 коп.

Морські оми. Про маяки та про життя на їх. За В. Масалджі переказав Гр. Сьогобочний, з малюнками. Товариство „Просвіта“ у Києві, № 16. Київ, 1908 р. Ц. 5 коп.

В. Грінченко. *Про пустині.* З 10 малюнками. Товариство „Просвіта“ у Києві, № 17. Київ, 1908 р. Ц. 8 коп.

О. Мицюк. *Про ніски Полтавщини та їх задобрювання.* (З 14 малюнками і 1 картою). Видання Ю. Ю. Соколовського. Полтава, 1908 р. Ціна 15 коп.

Генріх Ібсен. *Нора або хатка лямки.* Драма в 3-х актах. Переклала Марія Грушевська. Київ 1908 р. Ціна 20 коп.

В. Грінченко. *Пісня про Дорошенка й Сагайдачного.* Відбитка з „Записок Київського Науков. Т-ва“ кн. I. Київ, 1908 р.

Микола Залізняк. *Король та народ.* (Картина з історії Англії). Львів — 1908 р.

С. Архипенко. *Будова вулика Дадана.* З портретом, 2 кольоровими таблицями і 29 малюнками в тексті. Видання часописи „Українське Бжільництво“ № 2. Петербург 1908 р. Ц. 10.

Українська муза, поетична антологія. Випуск 2. Київ — 1908 р. Ц. 25 коп.

П. Гоздов-Тріпольський. „*Приятелі*“. Переклад із оповідання М. Горького „Дружки“. Москва — 1908 р.

Зарниці. Сборник № 1. Петербург, 1908 р. Ц. 1 р. 50 к.

Архивъ юго-западной Россіи, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть восьмая, томъ V. Акты объ украинской администраціи XVI—XVII в.в. Київ, 1907 р. Ц. 2 р.

Від редакції.

З рукописей надісланих до редакції Л.-Н. Вістника і взятих до розгляду *по день 1/VI н. ст. с. р.* прийняті до друку (окрім вичислених в проспекті VII книжки, на окладці) отсі:

Повісти, оповідання, спомини: Ю. Будяк: Сім років мого учителювання; Л. Жебуньов: Несподівана пригода; М. Жук: Вона; І. Калениченко: З записок селянина („Події з людського життя“); П. Капельгородський: Спогади семинариста; А. Крушельницький: Зневіра; Лисак Тамаренко: Під новий рік; Н. Кобилянська: У неділю зіле копада; А. Кравченко: Над морем; Маг: Мик. Вас. Ковалевський; Марко Вовчок: Гайдамаки; П. Мирний: Дурниця; А. Новак: Вигнанці; М. Новицький: У школу; Н. К.: Злочинець; Н. Романович: Сашко; В. Федів: Остання воля; Ів. Федорченко: Без виховання, В тюрму з доброї волі; А. Хомик: Слідами юмористики.

Поезії: Х. Алчевська: Літні пісні, Відповідь; Т. Бекеш: Недоспівана баяда; М. Жук: Захмарилось небо: In vino veritas; М. Капельгородський: Вязень, Україні; П. Карманський: Поклін тобі; М. Кононенко: Шуліва та горобці; Яв. Лірницький: Осіння думка; П. Мазюкевич: Серенада; Ол. Маритчак: В годині злуди, А як підемо; Ю. Миськевич: Мій рай — моє пекло; С. Молот: Роскішна долина, Люби мене, Розднали вороженьки; М. Рудинський: Сні колишуть ся; М. Чернявський: Спустилась ніч; Ів. Щербанюк: Думи; М. Юльченко Здановська: Глибока ніч.

Статі: В. Василенко: Малоземеле й наслідки його в Полтавщині; В. Доманицький: М. Вовчок про Куліша; В. Доманицький і В. Липинський: Данило Братковський; Ю. Кміт: Гуго Гофмансталь; О. Лотоцький: Незвісний український поет-демократ; М. Мочульський: З сучасного пильменства; В. Панейко: Культура і критика; Й. Пеленський: Новий стиль; П. Понятенко: К. Маркс в національнім питанню; Г. Хоткевич: Камні отметаєміє.

Між вичисленими писаннями є кілька таких, що з різних причин лишили ся ще з попередніх років. Авторів, які за той час може дали сі свої праці до інших вадань, просимо оповістити про се нашу редакцію.

Вичислені писання майже всі будуть надруковані в нашім журналі до кінця сього року.

З статей призначених на кн. VI деякі з браку місця перенесені на кн. VII, в тім і переклади з Міцкевича д-ра Франка — див. проспект VII кн. на обгортці.

ЗМІСТ СОРОК ДРУГОГО ТОМУ.

За цвітень, май і червень 1908 р.

I. ПОЕЗІЇ.

	Сторона.
<i>Уляна Кравченко</i> : Забуду — не забуду	66—67
<i>Христя Алчевська</i> : На самоті	118
<i>Мих. Мочульський</i> : Срібне віконце	139
<i>Марійка Підгірянка</i> : Смереко, смереко	215
<i>М. Шаповалив</i> : О, рідне слово	232
„ Сні віри	233
<i>П. Гай</i> : Ситий, чуєш : хтось рядає	302
<i>П. Мазюкевич</i> : Коляска пісня	379
<i>Іван Франко</i> : Хоч забудеш ти за мене	417
„ Знов кличеш ти мене	418
„ Честь творцеві твари ! (Уривок)	418
<i>М. Чернявський</i> : Князь Сарматії. Поема	459
З весняних настроїв:	
<i>Христя Алчевська</i> : Князь житем журитись марно	499
<i>Ю. Будяк</i> : На весні оживає земля	499
<i>П. Капельгородський</i> : В степу ніччю	516

II. ПОВІСТІ, НОВЕЛІ, ДРАМИ, МЕМУАРИ.

<i>М. Чернявський</i> : На волю	3
<i>Марко Вовчок</i> : Як Хаїко солоду відрік ся (казка)	22
<i>М. Симоніона</i> : Бувальщина	68
<i>Лев Лотоцький</i> : Рискаль	85
<i>Ів. Франко</i> : Сні Остапа	212
<i>Леонид Пахаревський</i> : Тоді як акації цвіли	240
<i>Олекса Іванчук</i> : Смерть	270
<i>Леся Українка</i> : Розмова	420
<i>Мик. Дубівський</i> : З дневника декадента	517

	Сторона.
<i>Анатоль Франс</i> : Пилат, перек. Наталія Романович	108
<i>Айтон Сінклер</i> : Нетри, пер. Модест Левницький	140, 311, 548
<i>Сігурд</i> : Як Петерсон радив ся з спеціалістами, перек. Юрій Срій	357
<i>Староісландські новелі</i> : I. Духи сторожі Ісландії, II. Як король Олаф пробував своїх пасників, III. Погана нога, IV. Історія скальдової вірші, перек. Ів Франка	533

ІІІ. ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЄ.

<i>Мих. Грушевський</i> : Памяти Володимира Антоновича	20
<i>Олександр Грушевський</i> : Сучасне українське письменство в його типових представниках: Дм. Маркович, Ол. Пчілка, Б. Грін- ченко, М. Грушевський, В. Левенко, О. Маковей, О. Коби- лянська, Д. Лукіянович, Л. Мартович, А. Крушельницький, М. Яцків, Б. Лепкий	46, 216, 487
<i>Мих. Грушевський</i> : Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку: Початки нового культурного життя на Україні. Натиск з польсько-католицької сторони. Острозька академія. Брацький рух	87, 438
<i>Іван Франко</i> : Сучасні досліді над святим письмом	119
<i>Гнат Хоткевич</i> : Літературні враження	129
<i>Іван Франко</i> : До історії „небесного огню“ в Єрусалимі	166
<i>Ром. Яросевич</i> : До споминів д-ра Івана Франка про Мих. Кова- левського	170
<i>Мих. Грушевський</i> : Памятник Шевченку	209
<i>Іван Франко</i> : Нововіднайдений уривок євангелія	234
<i>Андрій Яковлев</i> : Аграрні перспективи	252
<i>Мих. Лозинський</i> : Польська народова демократія :	278
<i>Іван Франко</i> : Пісні Сапфони	303
<i>Гр. Шерстюк</i> : Новини нашої літератури. Нариси й оповідання П. Барвінського	350
<i>Микола Цеглинський</i> : З чужих літератур. (Нові твори д'Аннунціо і Гауптмана: La Nave і Kaiser Karls Geisel)	363
<i>Мих. Грушевський</i> : Кров	380
„ Недуга д-ра Івана Франка	405
<i>Осип Юркевич</i> : Холера 1892 року в Київщині	500
<i>Василь Панейко</i> : З сучасної літератури про етику	521
<i>Мих. Грушевський</i> : На українські теми. Українство і всесловян- ство	540

ІV. О Г Л Я Д И.

<i>Ф. Матушевський</i> : З українського життя	474, 386
<i>Мих. Лозинський</i> : З австрійської України	185, 396, 575
<i>Василь Панейко</i> : За границю	584

V. БІБЛІОГРАФІЯ.

Сторона.

- Мих. Грушевський, З біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня 1905—6 р. — *Ів. Джиджора*; Сергій ефремов. Марко Вовчок. Літературна характеристика. — *В. Доманицький*; Євген Мандичевський, Судьба. — *Гн. Хоткевич*; Юр. Сірий. Про світ божий (Бесіди по природознавству). — *Гр. Шерстюк*; Календарь „Просвіти“ на 1908 р. у Києві. — *В. Ко-ий*; А. И. Ярошевич. Очерки экономической жизни юго-западного края. Вып. I. Къ освѣщенію хуторного вопроса. *М. Гехтер* 195—207
- Записки Наукового Товариства імени Шевченка у Львові, наукова часопись під ред. проф. М. Грушевського т. LXXXI, 1908, кн. I. — *Іван Джиджора*; Сидір Твердохліб. В свічаді плеса. Молода муза 8. — *Мих. Мочульський*; Лесь Медобірський. Вітер віє. — *Гн. Хоткевич*; Моріс Метерлінк. В середині (Intérieur). перек. Е. Тимченко. — *І. Оуєнко*; Б. Грінченко. Про книги. Як їх вигадано друкувати. — *Гр. Сьогобочний*; Полтавскій земскій календарь на 1908 годъ. — *М. Гехтер* 407—414
- Записки Наукового Товариства імени Шевченка, наукова часопись під ред. проф. Грушевського Рік XVII, т. LXXXII, 1908, кн. — *М. З.*; Т. С. Суліма. Дячиха. Комедія на 4 дії. — *Гр. Шерстюк*; Т. Т. Єж. Вдосвіта. Повість у 3 частинах — *Гр. Сьогобочний*; Антін Чехов. Жарти. — *Гр. Трейман*; Млада Україна. Wybór powel. Zebrał i wydał Władysław Ogkał. — *Мих. Мочульський*; Маріян Глушкевич. Собрание стихов. — *Гн. Хоткевич*; Статистико-економіческій обзоръ Херсонской губерніи за 1904 годъ. — *М. Гехтер* 597—604
- Книжки надіслані до редакції 207—8, 415—6, 604
- Від редакції 605
- Оголошення — на окладі.
- Перспекти IV—VII книжок — на окладі.

„Вѣстникъ Знанія“

Ред.-Изд. В. В. БИТНЕРЪ.

Єдинств., безперерыв., издавнц. 6-й годъ, вѣдств., „толстый“ безпартійн. журналъ, посвящен. науцѣ, литерат., искусству и служ. цѣлямъ широк. образованія. Выходитъ ежемѣсячно по 4 кн. сразу (48 кн. въ годъ).

ПОДПИСКА ПРОДОЛЖАЕТСЯ: Ц. въ годъ „В. Зн.“ со всеми прилож. (48 кн.)— 7 р., съ перес. 8 р. Донук. разсрочка. Подробн. объявлен. каталогъ-брошюра высылаются безплатно.

Адр.: С.-Петербургъ, Невскій, 147. Редакціи „Вѣстника Знанія“.

„РАДА“

Рів видання третій

газета політична, економічна і літературна

Виходить у Києві щодня, окрім понеділків

Умови передплати з приставною і пересилкою в Росію:

на 1 рік.	на 11 міс.	на 10 міс.	на 9 міс.	на 8 міс.	на 7 міс.	на 6 міс.	на 5 міс.	на 4 міс.	на 3 міс.	на 2 міс.	на 1 міс.
6	5-70	5-20	4-75	4-25	3-75	3-25	2-65	2-25	1-75	1-25	65

Редакція і головна контора: Київ, Підвальна 6.

Редактор М. ПАВЛОВСЬКИЙ.

Видавець С. ЧИКАЛЕНКО.

ВИДАВНИЦТВО

„Український Учитель“

Ч. 1. Гр. Шерстюк. Українська граматика для школі. Частина I. Ц. 20 к. 2. С. Черкасенко. Про небо. Переклад на Флямаріоном. Частина I. Ц. 20 к., 3. Діткам. Казки й вірші Ц. 10 к., 4. Як вродилася місяц. Казка. (Видава розійшлося). Ц. 3 к., 5. Убогий Жид. Казка (Видава розійшлося). 2 к. 7. Гр. Грімл. Казки. Книжка I. Переклад Гр. Шерстюк. Ц. 3 к. 8. С. Черкасенко. Граматика. (Вукварець). Ц. 5 к. 9. Ол. Котиській. Арабхотина для українських шкіл. Ц. 10 к. 10. В. Гринчики. Про слуги (як їх вигуядно друкувати) Ц. 10 к. 11. М. Заїрня. Який був лад у афінській державі. 10 к. „Світло“ — Літературний ілюстрований збірник для дітей. Ц. 35 і 60 к. Крім того незабаром мають вийти: С. Черкасенко. Про небо. Частина II. Гр. Шерстюк. Українська граматика для школі.

Частина II. В. Корольов. Про людське тіло.

Видавництво випустило серію листовних карток з рисунками Гр. Ковалевка.

Книжки Видавництва можна добути по всіх ірацях книгарнях на Україні.

Видавництво „ЧАС“

Вийшла в друку і продасть ся по книгарнях друга серія книжок видавництва:

- 11) П. Ротарь. Не в руку, ц. 3 к. 12) О. Мірбо. Бродяга, ц. 2 к. 13) А. Чехов. Анто, ц. 2 1/2 к. 14) М. Родзевич. Мотлох, ц. 6 к. 15) Й. Лі. Дві матері, ц. 1 к. 16) Д. Чіамполі. Сільська вчителька, ц. 4 к. 17) А. Рейвін. У найми, ц. 2 к. 18) В. Макогоненко. В суді, ц. 3 к. 19) І. Вазов. Павло, ц. 1 к. „На одиочино“ (збірочка веселих поезій), ц. 4 к.

Готуєть ся і незабаром вийде третя серія книжечок, у яку ввійдуть оповіданна видатніших європейських письменників.

Книжки коштують від 1 до 5 коп.

Хто замовляє на 1 карб. на складі (Київ, Прорізна 20, Укр. книг. „Літ.-Наук. Вістника“), той за пересилку не платить, а хто замовляє на 3 карб. той одержить безплатно цілу серію (10 кн.). Книгарням звичайна знижка.

Пять відсотків прибутку од продажу видань „Часу“ буде призначено на пам'ятник Т. Г. Шевченкови у Києві.

Обидві серії книжечок (всі 20 назв.) без пересилки коштують 50 коп., про що можна вислати марками.

Зміст VII книжки

Літературно-Наукового Вістника

має бути такий:

Автобіографічні записки Вол. Антоновича; — З Мішкевича, переклади Івана Фрайка; — Ол. Грушевський: Сучасне українське письменство в його типових представниках (далі); — С. Червасенко: А потім? — П. Барманський: Поет третьої Італії; — Мих. Жук: Вечірня сінфонія; — М. Гехтор: За синтезом; — Юр. Кміт: Обід; — Мих. Грушевський: На українські теми; — І. Липа: Жінні свідки; — Г. Хоткович: Літературні враження; — Ігор Улагай: На античні теми; — Вол. Ливинський: Історія України М. Арваса; — Айтон Сінклер: Нетри (далі), перекл. М. Левинський; — Ф. Матушевський: З українського життя; — М. Ливинський: З австрійської України; — В. Пенячевський: З російського життя; — Бібліографія.

Літературно-Науковий Вістник

український місячник

літератури, науки й громадського життя

виходить в двох виданнях, київським і львівським, книжками по 12—15 арк.

Містить белетристику оригінальну й переклади — повісти, оповідання, драми, повія, статі з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей звания; огляди літератури, науки й суспільно-політичного життя; критику й бібліографію.

Редакція і головна контора: Київ, Прорізна 20, кв. 3.

Контора львівська, ул. Супінського, ч. 17.

(Lemberg Supinski-str. 17, Anzeiger für Litteratur und Wissenschaft).

Передплата на видання київське р. 1908:

на рік 8 руб.; для незможних учнів, студентів, сільських учителів, низших служащих, робітників і селян 7 руб., але тільки коли вони передплачують журнал просто з контори.

За пів року 4 р. 50 н.

Ному трудно відразу, вхай прислає на перше число кожного місяця по 1 руб.

Книгарням і всяким посередникам від передплати 5⁰/_н, але тільки в тім разі, коли передплата виплачується повна (8 руб.) і вся відразу.

Комплети журналу за попередні роки продають ся по 8 руб.

Ціна сеї книжки сібно 85 коп.

